PHILIPP GUT

BEN FERENCZ
– a nürnbergi főügyész
rendkívüli élete és
szenvedélyes harca
az igazságért

ÍTÉLET A GONOSZ FELETT

EURÓPA

FORDÍTOTTA
Mesés Péter

X 300889

PHILIPP GUT

ÍTÉLET A GONOSZ FELETT

EURÓPA
KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2020

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
Philipp Gut: Jahrhundertzeuge Ben Ferencz
Copyright © 2020 Piper Verlag GmbH, München/Berlin.

Hungarian translation © Mesés Péter, 2020

Illustrations:
© National Institute for Holocaust Documentation,
The United States Holocaust Memorial Museum
© Benjamin Ferencz
© Philipp Gut

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001331856

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

X300889

TÖBB, MINT KEZDET

Amikor 2018 márciusában először találkoztam Benjamin B. Ferenczcel, egyikünk se gondolta, hogy ebből intenzív közös munka, végül pedig egy életrajz lesz. Ferencz egy időben New Yorkban dolgozott az ENSZ-nél nemzetközi jogi szakértőként, itt ismerte meg Aurelia Frick akkori liechtensteini külügyminisztert, én pedig azért, hogy egy interjút készíthessek vele, az ő közvetítésével jutottam el második lakhelyére, a floridai Delray Beachbe. A téli hónapokban lakott itt egy kis bungalókból álló, mesterséges tavakkal kellemessé tett idősek otthonában. A beszélgetéseink olyannyira inspirálóak voltak, hogy mintegy mellékesen megjegyezte, nemsokára egy egész könyvre való anyagom gyűlik össze. Ez persze túlzottan is optimista volt, viszont a gondolattól már nem szabadultam. Az idős férfiút első pillantásra rokonszenvesnek találtam, és minél többet megtudtam rendkívüli életéről, annál jobban elbűvölt, és az iránta érzett tiszteletem is nőtt. Az újságcikk pozitív visszhangja tovább bátorított, hogy belevágjak a terv megvalósításába. Ferencz is biztosított további támogatásáról, noha tudta, hogy ez számára is munkával fog járni. Nem a saját személye miatt – hosszú pályafutása során eleget állt már a rivaldafényben –, hanem eszméi és ügyének terjesztése miatt.

Ami mellett kiállt, az közvetlenül a saját tapasztalataiból ered. Alig volt még huszonhét éves, amikor a történelem legnagyobb gyilkossági perében főügyész lett. A nürnbergi utóperekben magas rangú SS-tiszteket állított bíróság elé, akik gyilkos különítményeikkel – az úgynevezett Einsatzgruppékkal – egymilliónál több embert gyilkoltak meg a Wehrmacht által elfoglalt Szovjetunióban. De a tettesek üldözésével a ragyogó jogász semmi esetre sem tekintette befejezettnek a misszióját. A háború utáni időben a Német Szövetségi Köztársaság jóvátételi politikájának keretei között határozottan kiállt a nemzetiszocializmus áldozatainak kártalanításáért, és mértékadó szorgalmazója volt a hágai Nemzetközi Büntetőbíróság létrehozásának. Számára mindez elválaszthatatlan volt egymástól. Nürnberg mérföldkő volt a jogtörténetben, de az akkor megkezdett fejlődésnek tovább kell haladnia.

Mély benyomást tett rám az az ötletgazdagság és következetesség, amellyel Ferencz a kitűzött céljait követte. Kitüntetésnek éreztem, hogy találkozhatok a világháború korának egyik utolsó nagy szemtanújával, aki, mint maga mondta, „bepillantást nyert a pokolba”, és azóta mindent megtett azért, hogy megakadályozza az efféle szörnyűségek megismétlődését. Miközben hallgattam, ahogy a maga összetéveszthetetlenül élénk és szemléletes módján megnyitotta majdnem száz életéve tapasztalatainak kincsesládáját, úgy éreztem, az első sorban ülök a történelem színházában.

E könyv – Ferencz tanulmányai, valamint *Benny Stories* címmel az interneten közölt önéletrajzi feljegyzései mellett – két fő forrásra támaszkodik. Az egyik az a beszélgetéssorozat, amit 2018 márciusában, majd 2019. január végén folytattunk Floridában. A többnapos beszélgetések során megdöbbentett mentális frissességével, szinte fotografikus emlékezetével. A háttérben ott hallgatott minket felesége, Gertrude, aki Alzheimerben szenvedett. Ferencz szeretettel gondoskodott róla egy ápolónő segítségével, aki rendszeresen látogatta. Az asszony nem vett részt a beszélgetésben, de ha a férje valami vidám történetet mesélt, akkor önfeledten velünk nevetett. Már több mint nyolcvan éve ismerték és szerették egymást. Ebben az időben Ferencz már régóta a nürnbergi perek egyetlen még élő főügyésze, élő szimbóluma volt. Nem magától értetődő, hogy ilyen idős korában fogadott – és ezáltal emlékei és gondolatai részesévé teszi az olvasót.

A második fontos forrás az átfogó magánarchívuma, amit Ferencz a United States Holocaust Memorial Museum (USHMM) rendelkezésére bocsátott. Leveleket, naplókat, hivatalos dokumentumokat, újságkivágásokat, tévé- és rádióinterjúkat, fotókat, és még sok minden mást. A „Government Shutdown” idején, 2019 februárjában nekem is lehetőségem adódott beleásnom magam az ott tárolt kincsekbe, megnézhettem az eredetiket, és lemásolhattam a mikrofilmeket.

Amerikában Ben Ferencz egyfajta kultuszstátusznak örvend – például több tévés és mozis dokumentumfilm hőseként. De mivel pályafutása szorosan kapcsolódik a német történelemhez, úgy gondolom, itt az ideje, hogy német nyelvterületen is megkapja azt a figyelmet, amelyet véleményem szerint mindenképpen megérdemel. Ben Ferencz maga azt reméli, hogy e könyv a jövendőbeli olvasóit „informálni, szórakoztatni és inspirálni" fogja.

Amikor Ferencz egy olyan történet kapcsán, amelynek középpontjában és fordulópontjában az európai zsidóság elleni holokauszt áll, „szórakoztatásról" beszél, az nem véletlen, és nem is tapintatlanság. Amilyen borzalmasak voltak a bűncselekmények, amelyeknek tanújává vált, annyira rendíthetetlen a humora, valamint a toleranciába és az együttérzésbe vetett hite. Szélsőséges idők cselekvő részeseként és krónikásaként egyesíti magában a nagy történelmet a sok kis történettel. Ez utóbbiak felfrissítik a szellemet, és gondoskodnak a feszültség levezetéséről. „A könnyű nehéz, a nehéz könnyű", olyan esztétikai alaptétel ez, amelyet egészen bizonyosan habozás nélkül elfogadna.

A projekt megvalósításában sok ember segített. Folyamatosan értékes támogatást kaptam Donald Ferencztől, Benjamin fiától; idegenvezetőm volt Amerikában, és számos ajtót megnyitott előttem. Henry Mayer, Liviu Carare, Nancy Hartman, Anatol Steck és Anna Cave, a United States Holocaust Memorial Museum munkatársai nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak a „Benjamin B. Ferencz Collection" kutatásakor. Mayer sofőrként állt rendelkezésemre, hogy hozzáférhessek azokhoz az aktákhoz is, amelyeket a Shapell Centerben, a Washingtontól messze eső senki földjén található modern archívumban és kutatóközpontban őriznek. Inga Huber az írás folyamatát kísérte végig, adminisztratív és tartalmi segítséget nyújtva. *Last but not least* meg kell említenem – ahogy mindenki hívja – magát „Ben"-t. Aktív közreműködése és mozgalmas életének türelmes elbeszélése nélkül *Az egy évszázad tanúja: Ben Ferencz* ebben a formában nem születhetett volna meg. Lebilincselő elbeszéléseit, megnyerő, kedves lényét soha nem fogom elfelejteni. Ha mindebből a következő oldalakon valami észlelhetővé válna, az sokkal több lenne egy szép kezdetnél.

Lenzburg, 2020. február
Philipp Gut

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
2.

HELL'S KITCHENBŐL A HARVARDRA

A majdnem vízbe dobott gyermek

Minden egy téves jelentéssel kezdődött. Amikor a családja által „Bennynek" becézett Benjamin Berell Ferencz 1921. január 29-én megérkezett New Yorkba, Ellis Islandre, a bevándorlási hivatal tévesen négy hónapos, Bela névre hallgató kislányként regisztrálta. A családi állapottól – egyedülálló – eltekintve semmi nem stimmelt. Először is nem Belának hívták, másodszor nem kislány, harmadszor pedig nem négy hónapos volt, hanem már majdnem egyéves. Egy egyszerű parasztházban született 1920. március 11-én az erdélyi Nagysomkúton (Şomcuta Mare). A térség, ahol viszonylag nagy létszámú zsidó kisebbség élt, eredetileg a Magyar Királysághoz tartozott, de az első világháború után Romániához csatolták. Ben később a rokonai elbeszéléseiből tudta meg, hogy az Amerikába vándorlás egyik oka a széles körben elterjedt antiszemitizmus volt. A másik a szegénység. Ezen még a Ferencz név sem segített, amiben a család osztozott a Habsburg uralkodóval, Ferenc Józseffel, hiszen a vezetéknevük tulajdonképpen keresztnév.

Az élénkkék szemű kis szőkeség apja, anyja, a két évvel idősebb nővére, Pepi, valamint egy Leppold nevű nagybátyja társaságában utazott. A téli átkelés az Atlanti-óceánon szörnyű volt a harmadosztályon. Ben egész idő alatt bőgött az éhségtől vagy a hidegtől, vagy mindkettőtől. Állandó sírásától az apja annyira kiborult, hogy kétségbeesésében a kisbabát majdnem a tengerbe hajította. Ezt Leppold, Ben anyjának fivérei közül a legidősebb, az utolsó pillanatban akadályozta meg.

Az apa nehéz csomagot cipelt magával: üllő, kalapács, speciális szerszámok. Cipész volt, büszke arra, hogy egyetlen darab tehénbőrből meg tud csinálni egy pár csizmát. Noha gyerekkorában elvesztette az egyik szemét, és alig járt iskolába, mégis abban reménykedett, hogy az Újvilágban sikeres lesz. De hamarosan meg kellett állapítania, hogy New Yorkban senkinek nem kellenek régies, európai stílusú termékei. Az amerikaiak modern cipőket viseltek, tömegtermékeket, amiket olyan gépekkel gyártottak, amelyeket ő nem tudott kezelni. Miután egy zsidó segélyszervezet az újonnan érkezettek számára néhány hétig tetőt biztosított a fejük fölé, az apa örült, hogy házmesteri állást kapott egy régi New York-i bérházban, abban a kerületben, amelyik a Hell's Kitchen, a Pokol konyhája néven volt ismert. Az elnevezés nem volt véletlen – a környék hírhedt volt a magas bűnözési mutatóiról. A család egy kicsi, sötét pincelakásba költözött.

Ez az a hely, ahonnan Ben első emlékei származnak a világról. „Hároméves körül lehettem, amikor az elmém kibújt a lárvából." A fejében egy fafűtéses tűzhely, egy mosdó, amiben a ruhákat, a gyerekeket és az edényeket mosták, valamint egy gyufával meggyújtott gázlámpa képe raktározódott el. Alvóhelyül szolgált minden kis zug – a fizetővendégek számára is.

Némi kis jövedelemre szert teendő, az anyja ugyanis szerény bér fejében szállást adott európai bevándorlóknak. Ben gyakran kényszerült megosztozni az ágyán a nővérével, vagy akár idegenekkel is. A pince más részei menedékként szolgáltak „alkoholisták és rettenetes szagú vagányok" számára. Az anyja, aki ha éppen nem magyarul vagy románul szidta, akkor jiddisül beszélt vele, folyamatosan arra intette Bent, hogy óvakodjon ezektől a „naplopóktól". „Megtanultam, hogy az »élni és élni hagyni« a legjobb politika."

A korai gyermekkornak erre a szakaszára nyúlnak vissza első vallásos emlékei is. Szülei ortodoxok voltak, az apja minden reggel elment a zsinagógába. Az értelmes, rebellis fiú viszont „a kezdetektől fogva szkeptikus" volt. Az ágya végén álló polcon furcsa formájú poharakban kis mécsesek pislákoltak. Ezek az elhunyt hozzátartozók lelkeire utalnak, és eszközt biztosítanak a velük való kommunikációra, magyarázta neki az anyja. „Megértettem, amit mondott, de igazán nem győzött meg. Nagyon óvatosan figyeltem a lángokat, de soha nem fedeztem fel egyetlen lelket vagy szellemet sem." Anyja megjegyzésére, miszerint a gyertyák füstje, amelyeket az elhunytak emlékére gyújt meg, felemelkedik a mennybe, azt válaszolta: „De nincs is lyuk a tetőn."

A kételkedés a hitben egész életében végigkísérte. A szörnyű tapasztalatok, amelyeket amerikai nyomozóként szerzett a német koncentrációs táborokban, csak erősítették a kételyét. „Azt kérdeztem: Isten, hol voltál, amikor ártatlan férfiak, nők és gyermekek millióit gyilkolták meg? A válaszra még mindig várok."

New York utcáin

Hell's Kitchen kemény hely volt. A lakossága főleg ír és olasz bevándorlókból állt. Az ifjúság hímnemű része rivalizáló bandákba tömörült, „amelyek kedvenc tevékenysége, úgy tűnt, abból áll, hogy beverik egymás fejét". Ben ügyesen lavírozott a frontvonalak között. „Mindkét fél kabalaként kezelt. Ha éppen nem volt bandaháború, akkor kisebb lopásokkal szórakoztunk. A járdán megsütött krumpli csak akkor volt igazán finom, ha előtte egy zöldségestől csórtuk." Ebben a miliőben bevett időtöltésnek számított, hogy különféle játékokat játszottak pénzben. „Ha az aszfalton térdeltünk, akkor nem imádkoztunk – hanem kockáztunk." Ben feladata, amit büszkén és kissé túlbuzgóan végzett, hogy a kis hazárdjátékosokat a rendőrség közeledésére figyelmeztesse. Alig hangzott el a figyelmeztetés, már mindenki futott is, a rendőr pedig utánuk. Ha ez utóbbi aztán visszatért, hogy a nyereményt ő maga zsebelje be, általában már egy pennyt sem talált.

„Begyűjtöttem mindent, amit a menekülők sietségükben otthagytak. *First come, first served.*"

Sok vidám órát eltöltött – gyakran a nővére társaságában – a „Chalona" moziban, a Kilencedik utcában. Nem mintha a szülei a kinematográfiai érdeklődésüket akarták volna különösebben felkelteni, az ok ennél lényegesen prózaibb. Bébiszittert nem tudtak fizetni, óvodák ebben az időben pedig még nem voltak. Ebben a helyzetben a mozi olcsó alternatívaként kínálta magát. A belépő csak egy dime – azaz tíz cent volt –, és ha a felnőtt bekísérte a gyereket, akkor addig maradhatott, amíg érte nem jöttek. A némafilmek kora volt ez, legfőképpen westernfilmeket vetítettek „sok lövöldözéssel és küzdelemmel". „Cowboyok üldözték az indiánokat, miközben az első sorban a zongorista igyekezett zenével vagy zajokkal visszatükrözni a filmvásznon zajló eseményeket." Egyszer az történt, hogy az apja nem találta Bent a moziban. Nagyon sajnálja, de az előadóteremben majd csak akkor keresheti, ha vége az utolsó előadásnak, mondta neki a mozi tulajdonosa. Lassan elérkezett már az éjfél is, amikor az egyik ülés alatt megtalálták Bent. Aludt. „Ha a film teli van öléssel és gyilkossággal, egy jó alvás nagyon frissítő lehet."

Általában aktív gyerek volt, soha nem tudott nyugodtan egy helyben ülni. Visszatartandó attól, hogy valami butaságot csináljon, állandóan ellátták valamilyen feladattal. Apja segédjeként, akit az egész negyedben „Joe the Janitor" (Házmester Joe) néven ismertek, segített a szemét elhordásában. Egy kézi működtetésű lifttel vitték le mindegyik emeletről, majd elszállították. „Akkoriban nem volt hűtőszekrény, mindig érezni lehetett, ha lekurbliztuk a szemetet." Különösen odafigyelt Ben az üres tejesüvegekre. Ha visszavitte az élelmiszerboltosnak, egy-két centet mindig kapott értük. Kevésbé dicsőségesen szállt be a sajtóüzletbe. Miután megfigyelte, hogy a szomszéd gyerekek milyen sikeresen árulják az utcán a *Daily News*-t, azt gondolta magában, erre ő is képes. A pincében volt egy halom régi újság. Hóna alá kapott egy rakással, kiállt az utcára, és kínálta, mint a legfrissebb híreket. A sietős járókelők nem nagyon figyeltek, és dobálták a pennyket Ben markába. De túl sokáig nem ment jól az üzlet. A csalás feltűnt egy úrnak, aki kérdőre vonta. A lebukott újságárus bocsánatkérő mosollyal adta vissza a vételárat. A gentleman azonban ragaszkodott ahhoz, hogy hazakísérje, és elmesélje, mi történt. Az apa megígérte a rászedett úrnak, hogy megbünteti a gonosztevőt, s elkobozta a teljes bevételt. „Rájöttem, hogy nem minden vállalkozás lehet sikeres – különösen, ha nem tartjuk be a szabályokat."

A nagy világválság

A gyermekkor nélkülözésekkel teli, de mégis boldog évei akkor értek véget, amikor Ben hatéves volt. „A szülők idejük legnagyobb részét azzal töltötték, hogy veszekedtek egymással." A házasságuk kényszerházasság volt – másodfokú unokatestvérek voltak –, „és a szegénység, valamint a kemény munka nem könnyítette meg a dolgukat". Ben anyjának nővére, Pepi születése előtt már volt két vetélése, most pedig újabb gyermeket várt – ez tovább növelte a feszültséget a férjével. Hogy nyugodtan felkészülhessen a szülésre, Bent és Pepit elküldték Leppold bácsihoz, aki New York államban, Port Jervisben művelt egy kis farmot. Amikor egy idő után hazatértek, Ben a pincelakás sötét sarkába szaladt, hogy köszöntse az újszülöttet, egy kislányt. „De nyoma sem volt. Anyám szelíden elmagyarázta, hogy a kisbaba a mennyben van, és soha nem fog visszatérni. Sírtam, és eszembe jutottak a pislákoló mécsesek a poharakban." A kicsi tüdőgyulladásban halt meg.

Ben szüleinek ez volt az utolsó közös aktusa. Nem „illettek össze", elváltak. A vagyoni viszonyokat szabályozó szerződésre nem volt szükség, mert „nem volt vagyon". Megegyeztek abban, hogy a gyerekek az anyjuknál maradnak. Kiköltöztek a pincéből. Új lakást kellett keresniük, és valahogy meg is kellett élniük. „A szükséghelyzetben lévő gyermekek számára nem volt közpénz, a szociális biztonság rendszerét még nem találták fel. Nehéz időkben a következő mondás volt érvényes: Segíts magadon, az Isten is megsegít." Szerencsére az anyának volt egy nővére, akinek férjével volt egy háza Brooklynban. Fanny néni és Sam Isaac bácsi egy időre befogadták Bent és Pepit. Fél évvel a válás után apjuk feleségül vett egy Rose Fried nevű „szép erdélyi nőt", akit újsághirdetés útján ismert meg. Nem sokkal később az anyjuk is újraházasodott. Az új férj neve Dave Schwartz, Budapestről származott, ő volt anyjuk kedvenc lakója a pincemenedékben.

Ben ragyogó iskolai pályafutása is Brooklynban kezdődött, holott eleinte egyáltalán nem úgy tűnt, hogy ez lesz belőle. Az apja már hatévesen be akarta adni Manhattanben egy köziskolába, de az igazgató elutasította, mert szokatlanul kicsi volt, és szinte csak jiddisül beszélt. Amikor Fanny néninél Brooklynban felvették az első osztályba, még mindig nehézségei voltak az angol nyelvvel. Nehezen olvasott, ellenben segített a rendkívüli memóriája. „Ha egyszer hallottam egy történetet, szó szerint el tudtam ismételni. A tanár egyszer rajtakapott, amikor rossz oldalon »olvastam« helyesen."

Miután Ben és Pepi már majdnem egy évet eltöltöttek Fanny néninél és Sam bácsinál, az anyjuk végre Dave Schwartzcal megengedhetett magának egy kis bérlakást Bronxban. A gyerekek visszatértek hozzájuk. Apjukat és gyarapodó családját – Rose gyors egymásutánban két fiút szült – rendszertelenül látogatták. De a saját kis világuk alighogy rendeződött valamennyire, odakint a nagyvilágban teljes zűrzavar támadt. A New York-i tőzsdén 1929. október 24-én kitört a pánik. Elkezdődött a nagy válság, ami csak 1932-re érte el a mélypontját. Amerikaiak milliói veszítették el a munkájukat. A pénzügyi és gazdasági válság az Egyesült Államokból átterjedt Európára, majd az egész világra. Németországban a Paul von Hindenburg birodalmi elnök körül csoportosuló, a parlamentarizmust megvető elit átengedte a terepet a küldetéstudatos, felemelkedő Adolf Hitlernek. Miután 1933. január 30-án kinevezték birodalmi kancellárnak, a mindenre elszánt náci vezér megadta a kegyelemdöfést a fiatal demokráciának.

Ben családjára teljes erejével csapott le a válság. Az anyjuk hiába keresett állást varrónőként vagy kalapkészítőként, Dave szerszámkészítőként, őrként, vagy bármiként, amit a kiapadt munkaerőpiacon találhatott volna. Az apjuk festőként próbálkozott; de ki tudta ilyen körülmények között felújítani a házát, új ház építéséről már nem is beszélve. Az éhezést elkerülendő nagyon sok amerikai szorult rá a kormány gondoskodására, amelynek azonban korlátozottak voltak az eszközei. Bent küldték mindig, hogy a kenyér-, a vaj-, vagy a sajtfejadagokat hozza el – gyűlölte azt a feladatot. Egyszer egy zöld gyapjúpulóvert kapott. De inkább soha nem vette fel. „Szégyelltem hordani, mert az összes többi gyerek ilyenben járt, és gyorsan rájöttek, honnan van." Mivel nem tudták fizetni a havi lakbért, állandóan költöztek. Széles körben elterjedt jelenség volt ez a nagy válság idején. Néhány bérbeadó ezért komoly engedményeket adott: elengedték az első néhány havi lakbért. De azután ahelyett, hogy maradtak volna, sokan továbbköltöztek. Így Ben is a rokonaival.

Ez a vándorélet okozta, hogy rövid időn belül Bronx számos iskoláját megjárta. Soha nem maradt annyi ideig, hogy igazi barátokra tehetett volna szert. Alacsony termete megakadályozta abban, hogy a népszerű sportokban, a kosárlabdában, az amerikai futballban, a baseballban részt vehessen. Anyja amúgy is úgy gondolta, az efféle „erőszakos játékok" nem illenek egy tisztes zsidó fiúhoz. Ehelyett vált Ben szenvedélyes olvasóvá. Tagsági kártyája volt a közkönyvtárakban, amit alaposan ki is használt. Olyasmi ébredt fel benne, ami a környezetében soha: a kifejezett intellektualitás. A tanárai is észrevették ezt. Noha a gyakori iskolaváltás nyilván nem biztosított ideális feltételeket a tanuláshoz, a képességei nem maradtak rejtve. Támogatták iskolai pályafutását, megengedték neki, hogy több osztályt is átugorjon.

Az amerikai álom

Ha az *American Dream* ígérete a korlátlan társadalmi mobilitásban rejlik, akkor Ben ezt az álmot legkésőbb nyolcadikos korától elkezdte élni, amikor éppen a bronxi Public School 80 diákja volt. Akkor történt valami, ami „megváltoztatta az életemet". A tanárnője egy kedves ír hölgy, Mrs. Connelly volt. „Az összes tanítványával úgy törődött, mintha a saját gyereke lenne." Egy szép napon megkérte Bent, hogy hozza be a szüleit

– az iskolaigazgató beszélni akar velük. „A legrosszabbtól tartottam." Elmondta a tanárnőnek, hogy az apját nem tudja hívni, anyjának egyedül kell jönnie. „A megbeszélt időpontra megfésülködtem, kipucoltam a piszkos cipőmet, és anyámmal kézen fogva elmentünk, hogy találkozzunk az iskolaigazgatóval és az osztályfőnökömmel. Azt mondták, lassan és óvatosan, hogy a jövőmről akarnak beszélni. Nem sok jót reméltem." „Rendkívüli gyerek", mondták, és ők ketten, Ben és az anyja arra készültek, hogy leckét kapnak arról, hogyan kell megnevelni egy pimasz gyereket. De egészen más történt. Mrs. Connelly és az igazgató elmagyarázták nekik, hogy Bent egy speciális iskolába akarják küldeni, amit „tehetséges fiúk" számára hoztak létre.

Egy egyedülálló intézményre gondoltak: a Townsend Harris High School Queensben – sikeres záróvizsga esetén – garantálja a gyorsított, közvetlen bejutást a College of the City of New Yorkba, ami egész Amerika egyik legelismertebb főiskolája. Az iskolalátogatás, figyelembe véve nyomorúságos anyagi helyzetüket, ingyenes. Az ajánlat teljesen váratlanul érkezett. „A szüleim családjaiból soha nem tanult senki. Akit ismertünk, mindenki dolgozni kezdett, ahogy munkát kapott." Az anyja úgy érezte, ez túl sok neki. „Kifejezte a háláját, majd azt mondta, hogy a döntést, melyik iskolába menjen a fia, a tanárokra bízza." Ben is meglepődött. „Hogyan és miért pont engem választottak, nem tudtam." De a szakértők biztosak voltak benne, hogy számára ez a helyes út. Az anyja bólintott, Ben ragyogott. Nem a származása, hanem a képességei döntenek a jövőjéről.

„Ilyesmi csakis Amerikában lehetséges! Attól kezdve hálás patrióta lettem."

Mivel a „Townsend Harris High" a manhattani 23. utcában volt, s túl messze lett volna, ismét költözniük kellett. A furfangos anya felfedezett egy elegáns városi házat jó környezetben, amit a család tulajdonképpen nem engedhetett meg magában. Tíz bútorozott szobája volt. Ők beköltöztek a földszintre, a többi helyiséget kiadták albérletbe, nyereséggel.

Francia Danielle Darrieux-vel

Ben új iskolája rövid buszútra volt a Lexington Avenue-n lefelé. Az első, amit ott megtanult, hogy tanulnia kell – kiváltképp a matematikát és a francia nyelvet. Korábban erre nem volt szüksége. Az idegen nyelv megtanulásában nagy löketet adtak neki a francia színésznő, az „Ingrid Bergmanhoz hasonló" Danielle Darrieux mozifilmjei. A tizennégy éves fiú „szerelmes lett belé". „Miközben szépen csengő francia beszédére figyeltem, egyik szememmel az ajkain csüggtem, a másikkal az angol feliratot olvastam." Ilyen „enyhén kancsalító" módon gyors sikereket ért el. Később a tudását az amerikai hadseregben tolmácsként kamatoztatta. A háború után pedig ő volt az Egyesült Államokban René Cassin, a francia jogász és diplomata tolmácsa, aki „Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata" (1948) egyik fő szerzőjének számít. Cassin 1965-ben az Emberi Jogok Európai Bírósága elnöke lett, 1968-ban pedig megkapta a Nobel-békedíjat.

Kiváló teljesítménye ellenére Ben rövid idő elteltével majdnem repült az iskolából. Hogy az ebédjére a pénzt megkeresse, sorsjegyeket árult az iskolatársainak. Közben ügyelt arra, hogy a bevétele a nyeremények összértékét tizenöt centtel meghaladja. Ebből vehetett magának hamburgert és krumplipürét. Az üzlet olyan jól ment, hogy – a régi újságok egykori árusítója – egészen elfelejtette, milyen következményekkel járhat a nem tiszta üzlet. Az iskolaigazgató, dr. Robert Chastney tudomást szerzett a dologról, és Bent az irodájába hívatta. Másnap reggelre berendelte az apját. „Még egy szó, és repülsz!" Ben nem merte elmondani, hogy az apját már több mint egy éve nem látta. Felhívta, és kérlelte, hogy mindenképpen jöjjön el, ennyivel tartozik elsőszülött fiának. Másnap dr. Chastney a tirádáit a csak ámuló apa jelenlétében folytatta. „Tanácsomra csak nyugodtan hallgatott, és néha bólogatott, noha egyáltalán nem értette, mire ez a nagy felfordulás." Nem hazardőrök és csibészek számára vezeti ezt az iskolát, szólt közben a mennydörgés. A szerencsejáték illegális. Az apáknak arra kell tanítaniuk a fiaikat, hogy engedelmeskedjenek a törvényeknek. Azzal a figyelmeztetéssel bocsátotta el őket, hogy ez Ben utolsó esélye. A *Benny Stories*-ban erről ez áll: „Ínséges időkben esetleg elkövet olyasmit az ember, amiért később szégyelli magát. Tizennégy évesen ez még nem volt teljesen világos nekem, mindenesetre levontam a következtetést, hogy okosabb, ha törvényesebb tevékenységgel keresem meg a pénzem."

Nem ez volt az utolsó összezördülése a szigorú iskolaigazgatóval. Röviddel azelőtt, hogy a *high school* három éve véget ért volna, dr. Chastney ismét az irodájába hívatta Bent. Megtudta, hogy ellógja a déli tornaórákat. Ben hiába magyarázta, hogy ez az egyetlen időpont, amikor ebédelhet. Helyette máskor szokott edzeni. Chastney egy ultimátummal fenyegette. Ben vagy azonnal elkezdi látogatni a rendes tornaórákat, vagy nem kapja meg az oklevelét! Ben megmakacsolta magát („nem szeretem se az ultimátumokat, se a bürokratákat"), és megtalálta a kiutat a kellemetlen helyzetből. Másnap elment a City College igazgatójához, aki a felvételért volt felelős, és megkérdezte, hogy a tornaórák nélkül is felveszik-e. „Nagyon fogunk örülni, ha hozzánk jössz", felelte a professzor, egy „vidám ír", aki a kérelmezőt vélhetően honfitársának nézte. Chastney „elvörösödött a dühtől", amikor elmesélte. „Nem fogsz diplomát kapni a mi iskolánktól!", üvöltötte. De a barátságos ír állta a szavát. Így történt, hogy Ben 1937-ben átment a College-be, pedig nem volt formális középiskolai végzettsége.

Első kriminalisztikai sikerek

A College of the City of New York volt a következő kiemelkedő oktatási intézmény, amit Ben látogatott. A kizárólag fiúkból álló diákságtól itt sem kértek tandíjat. Csak azokat vették fel, akikben benne volt a kiváló akadémiai tudás megszerzésének ígérete. Sokan bevándorlócsaládokból származtak.

„Csiszolatlanok és kemények voltak. Számukra a College esélyt jelentett, hogy megélhessék az amerikai álmot; nem szórakozásnak és játéknak tekintették." Néhány professzor – például a jogász és filozófus Morris Raphael Cohen – a kor legismertebb tudósai közé tartozott. „Az érvényes véleményeket jiddis akcentussal kereste”, emlékszik vissza Ben a rendkívüli tanárra. Elkötelezettségével Cohen – aki maga tizenkét éves korábban költözött Fehéroroszországból az Egyesült Államokba – nagyban hozzájárult, hogy a City College „a szegények Harvardja” hírnévnek örvendjen. Ugyanakkor a radikális baloldal melegágya is volt. A Ben által látogatott kurzusok egyike a dialektikus materializmus volt. A bolsevikok és mensevikek vitáival, Buharinnal, Zinovjevvel és az orosz forradalom más szereplőivel foglalkoztak. Ben ezzel nem sokat tudott kezdeni. „Otthagytam a kurzust. A forradalmak és forradalmárok világa nem az én világom.” De ez abban nem akadályozta, hogy kritikai érdeklődéssel figyelje a „fiatal kommunisták” és „fiatal szocialisták” vitáit, amelyek a City College egyik kicsi, „Kreml”-nek nevezett helyiségében zajlottak. Különösen olyankor hegyezte a fülét, amikor a forrófejű fiatalok azon vitáztak, hogyan őrizhető meg a világbéke. Az Európában növekvő feszültség nem maradt rejtve az amerikai diákok előtt. A Német Birodalom nagyban fegyverkezett, erővel és fenyegetéssel gyarapította a területét. Az osztrák „Anschluss” után Hitler kiprovokálta a Szudéta-válságot, azzal a titkos céllal, hogy egész Csehszlovákiát bekebelezze. Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény a német hataloméhséget lett volna hivatott csillapítani, amennyiben átengedte a birodalomnak a Szudéta-vidéket. Neville Chamberlain brit miniszterelnök ki is jelentette, létrejött „a béke a mi időnkben”. Korszakos csalódás. A Hitlerrel szembeni békéltetőpolitika hatástalan maradt, az egész „Maradék-Csehországot” bekebelezte, létrehozva

a Cseh–Morva Protektorátust. Ez volt a szabad Európa végének a kezdete. Lengyelország 1939. szeptember 1-jei lerohanásával a nemzetiszocialista expanziós politika nyílt háborúba ment át.

A radikális diákok vitáiban Ben a két front közé keveredett. „Mivel a béke olyan téma, ami engem is megszólít, részt vettem a vitákban. Amennyire meg tudtam állapítani, a kommunisták fő célja az volt, hogy megsemmisítsék a szocialistákat – és fordítva. Én akármit is mondtam, mindkét oldal »trockistának« nevezett. Nem tudtam, hogy Lev Trockij vezető ellenforradalmár volt, akinek a pályafutása úgy szakadt félbe, hogy Sztálin ügynöke Mexikóban egy jégcsákánnyal megölte.” Ben mindezek ellenére részt vett diáktársaival egy demonstráción a Columbia University területén a világbékéért. „Azt reméltük, más értelmiségiek is csatlakoznak hozzánk. De amikor odaértünk, a Columbia diákjai krétákkal, szivacsokkal dobáltak meg minket az ablakokból.” Ben elgondolkodott. „Rájöttem, hogy egymástól eltérő vélemények vannak arról, miként kell a világot kormányozni, és hálátlan, sőt akár veszélyes is lehet a béke megőrzése érdekében fellépni.”

A felnövekvésnek ebben a fázisában két olyan esemény is történt, amelyek meghatározóak lettek Ben további életére – szakmailag és magánéletileg. Először is elkezdett randevúzgatni Gertrude-dal, későbbi feleségével. Egyszer már korábban is találkoztak, a lány akkor még egészen új volt a városban. „Zöldfülű vagy”, mondta neki Ben, mire azt válaszolta: „Micsoda egy ostoba fiú!”, majd emelt fővel távozott. Aztán gyakrabban találkoztak a *patchwork*-szerű családi kötelékeknek köszönhetően. Egyszer Gertrude – „Gertie" – meglátogatta a nagynénjét, aki egyben Ben mostohaanyja volt. Máskor együtt vacsoráztak, és csatlakozott hozzájuk Ben édesanyja is. Mérges volt, mert Ben bezárta a lakásajtót és a kulcsot magával vitte, így nem jutott haza. Vita keletkezett, melynek során ékesszólóan, tisztelettel elmagyarázta az anyjának, miért is tette. „Gertie-t szemlátomást megérintette a finom és meggyőző védőbeszédem. Azt hiszem, ezzel nyertem meg a legfontosabb ügyemet." Majdnem egyidősek voltak, Kelet-Európa ugyanazon szegletéből származtak, és az érdeklődési körükben is sok volt a közös. Bent lenyűgözte a lány nyelvtudása, egyáltalán a tudása, a szorgalma. Napközben varrónőként dolgozott egy ruhagyárban, esténként esti iskolába járt. Szociális munkás akart lenni, és a célját hamarosan el is érte. Egy bronxi kórházban kapott állást. Kevés szabadidejükben Ben és Gertrude a Cooper Union College előadásait látogatták („tanulságosak voltak és ingyenesek"), vagy elmentek a bronxi állatkertbe, „ahol ingyen nézhettük a majmokat". Ben néha meghívta a lányt fagyizni a Tremont Avenue-n.

A másik fontos mérföldkövet jelentő találkozása a szakmai pályafutása irányát szabta meg. „Soha nem kutattam, milyen okokból, de mindig is tudtam, hogy jogász akarok lenni." A Hell's Kitchenben szerzett tapasztalatok bizonyára szerepet játszottak ebben. „Olyan munkát szerettem volna, amelyik lehetővé teszi, hogy a fiatalokat távol tartsam a bűnözéstől. Így választottam a szociológiát fő szakomként." Ben a City College-ban látogatta első kriminalisztikai kurzusait is. Amit tanult, azt a szünetben hasznosíthatta a Hudson folyó mentén fekvő Dobbs Ferryben, egy javítóintézetben. Lakói között „csavargók, iskolakerülők, tolvajok, de még gyilkosok is voltak. Egyik kedvenc szórakozásuk az volt, hogy a látogatók autóinak benzintankjába kockacukrot dobtak." Néhány rábízott növendékénél Ben csak pár évvel volt idősebb. Egyszer bevitt egy zsák édességet. Még mielőtt szétoszthatta volna, ellopták a szobájából. Mivel felszólítására, hogy a tettes jelentkezzen, senki nem reagált, csapdát állított. „Következő alkalommal erősen illatozó borsmentacukorkát vittem. A csalétket azonnal ellopták." Ben összeszedte a fél tucat gyanúsítottat, és felsorakoztatta őket. Mindenkinek mély lélegzetet kellett vennie, majd ki kellett lehelnie. A tolvaj identitását – jól érezhetően – azonnal meg lehetett állapítani. Ben a szobatársakra bízta, hogy a tettest büntessék meg. „Lehet, hogy egy ideig gondot jelentett neki a leülés, de soha többé nem lopott. Gyakran a tapasztalat a legjobb tanító. Rájöttem, hogy a béke és az igazságosság kéz a kézben jár."

A City College tanrendjének része volt, hogy gyakorlaton kellett részt vennie a New York-i igazságügyi rendszerben. A feladata az volt, hogy pszichológusok és pszichiáterek szakvéleményeit kellett megszerkesztenie. Így bepillantást nyerhetett különös bűnügyek hátterébe. „Meglepett és sokkolt, amikor felfedeztem, hogy igen tiszteletreméltó polgárok képesek a legszörnyűbb bűncselekmények elkövetésére." Ezzel a tapasztalattal később Nürnbergben is szembesülnie kellett. Az SS-tisztek, akiket az amerikai katonai törvényszék elé vitt, jó házból származtak, tisztes polgári foglalkozásuk volt. Nem egynek volt egyetemi végzettsége.

Ha Ben éppen nem tanult, vagy nem sétálgatott kézen fogva Gertie-vel New York valamelyik parkjában, akkor rendszeresen edzett. Ötvenkét kilójával harmatsúlyú bokszolóként próbálkozott. A nála magasabb termetű ellenfeleinek jóval nagyobb volt a hatósugara, mint neki. Az edzője ezért azt tanácsolta, fogyjon le, és induljon lepkesúlyban. Elmesélte otthon, és heves ellenállásba ütközött. „Egyetlen zsidó anyát sem lehetne meggyőzni arról, hogy a gyermekének fogynia kell. Arra az esetre, ha nem engedelmeskednék, anyám azzal fenyegetett, hogy majd olyan bokszleckét kapok tőle, amit megemlegetek. Ezt a kockázatot nem vállalhattam, véget ért bokszolói karrierem."

Szabadidejében, hogy némi pénzt is keressen, *ghostwriter*ként, szellemíróként dolgozott más főiskolák diákjainak. Egy idősebb diáktársa ezt egészen virágzó vállalkozássá fejlesztette, amennyiben bármilyen témában felajánlotta szolgálatait házi dolgozatok, de akár disszertációk megírására. Ben alvállalkozóként működött. „Minden társadalomtudományi megbízást elvállaltam." Kivett egy rakás könyvet a könyvtárból, kiterítette hálószobája padlójára, majd – általában egy hétvége alatt – száz dollárért megírta a kért dolgozatot. Ez számára is rendkívül hasznos volt: „Nem csupán azt tudtam megkeresni, ami a létfenntartásomhoz kellett, de kifejlesztettem azt a különleges képességemet is, hogy nagyon gyorsan olvassak és írjak – mindemellett többet tanultam, mint bármikor is az iskolában."

Húszéves korában, 1940-ben Ben társadalomtudományi BA-diplomával elhagyta a City College-et. A jegyei kiválóak voltak, azokban a tárgyakban, amelyek érdekelték, a legjobbak közé tartozott. „Most mi legyen? Nem ismertem egyetlen ügyvédet sem, nem ismertem a jogi fakultásokat. A szüleim nem voltak olyan helyzetben, hogy segíthessenek. Annyit tudtam, hogy – ha el akarok kerülni szegényes környezetemből, és a céljaimnak megfelelő kvalifikációt szeretnék elérni, akkor – meg kell próbálnom a legjobb diáknak lenni a világ legjobb jogi főiskoláján." Ez a Harvard Law School volt. Ben elküldte a jelentkezését. Legnagyobb meglepetésére elsőre sikerrel járt. „Soha nem tudtam meg, hogy ez az elit intézmény miért fogadott be, mindenesetre felvettek az 1941-es szemeszterre."

Glueck professzor utat mutat Bennek

Egy kicsi diákkéglibe költözött a Harvard campusán Boston mellett, és lázas izgalommal várta jogi tanulmányainak első napját. De a kezdet fagyosra sikeredett. A fakultás dékánja az összegyűlt újoncokat kellemetlen bejelentéssel üdvözölte: „Nézzetek jobbra, azután balra. A szemeszter végén hármótok közül egyvalaki már nem lesz itt." Az alsó harmadot automatikusan kirostálják. Ben megfordult mindkét irányba, és lopva megnézte padtársait. „Mindannyian jéggé dermedtünk."

Hasonló stílusban ment tovább. „Az első, amit a Harvardon megtanultam, a rettegés volt." Különösen kiemelkedett szadista módszereivel a tulajdonjogot tanító Edward Warren professzor. A diákok „Bull Warren" (Bika Warren) néven emlegették. Egyszer kihívta Ben egyik osztálytársát, egy tízcentest nyomott a kezébe, és ráparancsolt, hogy hívja fel a szüleit. Közölje velük, hogy csak a pénzüket pocsékolják, mert soha nem lesz belőle ügyvéd. „A többi társam vonított a nevetéstől, néhányan aggodalommal vegyítve. Soha többé nem láttam azt a diákot." Noha Ben a legjobb jegyeket kapta a Bikától, mégis sajnálta azokat a társait, akik a dühétől szenvedtek. Egyszer azért ő is megérezhette kolerikus temperamentumát. Egyszer még épp időben érkezett meg a tulajdonjog-teremhez, és ott tudta meg, hogy az előadás kivételesen egy másik épületben lesz. Rohant az új helyszínre, és óvatosan kinyitotta az ajtót. Warren már elkezdte az előadást. Amikor meglátta Bent, megállt. „Te ott! Kifelé! Kifelé! Takarodj!", üvöltötte. Ben rohant, „mintha az ördög kergetne". Warren többé nem hozta fel az esetet. De a szemeszter végén, amikor szokása szerint felolvasta azoknak az elégtelen jegyeit, akiket meg akart alázni, a listán szerepelt a „Benjamin Ferencz" név is. Óra után Ben odament hozzá. Itt valami félreértés van. „Mondtam neki, hogy többször említette, hogy A-t kaptam, most pedig csak D-ket sorolt fel." Egyszer késett, magyarázta neki Warren. „Az összes A-t töröltem, hogy megleckéztesselek."

De a Harvardon nagyszerű professzorokkal is találkozott, akik tudásukkal, intellektusukkal és jellemükkel inspirálták őt. „Lon Fuller jogászi felfogásomat élesítette, finomította." A jogfilozófus fő témája a jog és az erkölcs viszonya volt. A megfontolásai nyomot hagytak leghíresebb tanítványa, Ronald Dworkin művein. Bennek is hasznára vált az ő átható analitikus értelmezése: „Fuller minden jogi problémát úgy szét tudott szálazni, hogy értelmes emberek alapgondolatai egészen

más következtetésekhez vezettek." Ennek pozitív hatásai lettek az együttélésre: „Embertársaink álláspontjának a megértése, akármennyire is eltér a tiedtől, felbecsülhetetlen képesség, ami néha segít abban, hogy az élet elviselhetőbb legyen." Ezt a tulajdonságát, ami egy működő demokráciában nélkülözhetetlen, Ben egy életen át folyamatosan fejlesztette. „Mindig megpróbáltam megérteni az ellenfél érveit, és megtalálni bennük az észszerűséget. Ez még nem azt jelenti, hogy egyet kell velük értenem." Zechariah Chafee professzor, aki etikát tanított, szintén nagy hatással volt Benre: „Az emberi jogokat oktatta már jóval azelőtt, hogy az a tanulmányok részévé vált volna. Toleranciát tanultam tőle, és azt, hogy minden emberhez igazságosan kell viszonyulni."

Emlékei szerint Roscoe Pound volt az összes professzora közül a „legtudósabb", aki botanikusként kezdte, de mégis befolyásos jogtudósként szerzett hírnevet. Pound ötkötetes *Jurisprudence* (1959) című műve az *Encyclopædia Britannica* szerint „a huszadik század legátfogóbb jogi művei" közé tartozik. A „szociológiai igazságszolgáltatás" általa kidolgozott elmélete szerint az áthagyományozódott jogi tradíciókat a jelenhez kell igazítani, hogy reflektáljanak a jelenkor társadalmi körülményeire. Az elméletét a harmincas években Franklin D. Roosevelt „New Deal"-jének törvényalkotásában is alkalmazták. A nagyszabású gazdasági és társadalmi reformokkal az elnök reagált a gazdasági világválságra. Poundról Ben áradozott: „A képessége, hogy minden tudást jogi rendszerekbe rendezzen, valamint elképesztő memóriája fenomenális volt." Amikor az előadásait látogatta, az általa olyannyira tisztelt professzor már öregember volt. Alig látott már. „Amikor a jegyzeteiből olvasott, az unalmas volt. De jogtudósként páratlan és inspiráló volt." Ben Fullertől, Chafeetól és Poundtól is a legjobb jegyeket kapta. „Hálás voltam nekik mint nagy tanároknak. Önbizalmat is kaptam tőlük, hogy hasonló lehetek, mint a legjobbak legjobbjai, ha erre koncentrálok." Tudta, hogy a Harvard „a nagy esélyem, hogy lehessen belőlem valaki". Ugyanakkor „gyötrelmesnek" is találta. Alig volt arra elég pénze, hogy rendszeresen egyen. Nem messze a Law Schooltól, a Commander Hotelben minden vasárnap svédasztalos ebédet kínáltak ötven centért, ezt minden alkalommal alaposan kihasználta. Éhségét a többi napon is csillapítandó, kisegítő pincérként dolgozott a Divinity School, vagyis a Harvard teológiai karának ebédlőjében. Annak fejében, hogy ebéd után az asztalokat letakarította, a maradékból ő is megebédelhetett. „Annyira hálás voltam, hogy – évekkel később – némi pénzt is küldtem az ételért, amit szegény joghallgatóként elfogyasztottam." Azóta már szerepel a teológusok hírlevelének vallások és felekezetek felett átívelő címlistáján. Máig olvassa. „A szellemi táplálék néha fontosabb, mint a testi."

Spártai életmódjával kívülálló maradt a Harvard diákjai között. Sokan jómódú, jó nevű családból származtak. „A nevük monogrammal kezdődött és egy római számmal végződött, skót mintás zoknit hordtak bebújós cipővel, diákegyletek tagjai voltak, ahol koktélokat ittak. Vasárnaponként rúddal hajtott ladikokon csónakáztak a Charles folyón." Padlásszobája ablakából nézte Ben, ahogy egyik-másik évfolyamtársa elegáns, piros kabrióval közlekedik. Ha ő maga utazott haza szünetben, akkor stoppolt. A szociális különbségek nem zavarták. „Soha nem irigykedtem. A boldogság kulcsa abban rejlett, hogy kihasználjam a lehetőségeimet." Azokat a lehetőségeket, amelyeket a Harvard, a világ egyik legjobb egyeteme kínált, teljességgel kihasználta. „Számomra az jelentette a Paradicsomot, ha belefeledkezhettem a Harvard Law School könyvtárának anyagába." Bírák és jogtudósok, mint Benjamin N. Cardozo, Billings Learned Hand vagy Oliver Wendell Holmes Jr. könyveiben a maga számára „egy új világot" fedezett fel. Amikor később, Németországból visszatérve New Yorkban megnyitotta első saját irodáját, ezeknek „az inspiráló jogi gigászoknak" a portréit akasztotta fel íróasztala mögé a falra. Amikor egyszer egyik látogatója megjegyezte, hogy a három nagyság lenéz rá, így válaszolt: „Nem, én nézek fel rájuk."

Anyagi helyzetén javított valamennyit, amikor felvették a diákasszisztensek közé. Ebben a funkciójában fiatalabb diákokat vezetett be a tudományos kutatás és írás rejtelmeibe. Nem sokkal később felfedezett egy asszisztenseknek kiírt szövetségi álláspályázatot. Azonnal felajánlotta a szolgálatait Pound professzornak. „Gyakran láttam őt a könyvtárban, amint fején egy zöld sildes sapkában valami régi szöveg fölé görnyed. Fölajánlottam neki, hogy kikeresem és elolvasom neki a könyveket, vagy bármi mást megteszek, amivel a hasznára lehetek." A nagy tudós udvariasan visszautasította. „Elmagyarázta, hogy a tudást nem lehet *secondhand,* valaki más közvetítésével megszerezni." Ezután Ben Sheldon Glueck professzorhoz fordult, aki kriminalisztikát oktatott. Ő a fiatalkorúak bűnözéséről a feleségével, Eleanorral közösen írt tanulmányai miatt ekkor már nemzetközi hírnévnek örvendett. Ben hitt az esélyében, hiszen az ő témája is ez volt. Külön kihangsúlyozta Gluecknek, hogy az asszisztensi állása neki semmibe nem kerülne, mert az állam fizeti. Megkapta a munkát.

Egész életútját meghatározó döntés volt. A professzor kriminológusként ugyanis nem kizárólag a fiatalkorú bűnözőkkel foglalkozott, hanem a náci rezsim háborús bűneivel is. Éppen egy tanulmányon dolgozott, ami 1944-ben, tehát még a háború vége előtt jelent meg *War Criminals. Their Prosecution and Punishment* („Háborús bűnösök. Vád alá helyezésük és büntethetőségük") címmel. Ben első feladata abból állt, hogy minden könyvet össze kellett foglalnia, ami a Harvard könyvtárában háborús bűnökkel foglalkozott. Ezen kutatásai alapján Glueck ugyanebben a témában egy második könyvet is összeállított már 1946-ban *The Nuremberg Trial and Aggressive War* („A nürnbergi per és a támadó háború") címmel. Amikor Ben elkezdte az asszisztensi munkát, még nem sejtette, hogy ezzel a saját jövőjéről is döntött.

A HÁBORÚBAN

Pearl Harbor és következményei

1941. december 7. reggelén Amerika nagy sokkra ébredt. Helyi idő szerint reggel nyolckor a Japán Császári Haditengerészet légiereje meglepetésszerű támadást intézett Hawaii szigetén a Pearl Harbor-i amerikai haditengerészeti támaszpont ellen. Az amerikaiak számára a mintegy a semmiből érkező támadás következményei éppolyan megsemmisítőek voltak, mint amilyen messzire vezettek. Több hajó és százhatvan repülőgép megsemmisült. A *USS Arizona* csatahajó a fedélzet alatt tartózkodó összes katonával együtt elsüllyedt. A támadás során az amerikai hadsereg jó 2400 tagja vesztette életét. Az Egyesült Államok eddig az időpontig biztonságban érezte magát, távol az Európában tomboló háborútól. Winston Churchill brit miniszterelnök hiába próbálta az Egyesült Államok aktív katonai támogatását kérni a Hitler Németországa elleni harcban, Roosevelt elnök vonakodott. Az 1941. február 18-i kölcsönbérleti törvénnyel *(Lend-Lease Act)* legalább közvetett segítséget nyújtott a szövetségeseknek. Ettől kezdve elsősorban Nagy-Britannia és a Szovjetunió kapott a hadviseléshez nélkülözhetetlen anyagi segítséget. Ennek a felemás állapotnak – egyik lábbal kint, a másikkal bent – lett egy csapásra vége. Egy nappal a Pearl Harbor elleni támadás után hadat üzentek Japánnak. Nem sokkal később a tengelyhatalmak, Japán szövetségesei, Németország és Olaszország hadüzenetet küldtek Washingtonba. A regionális konfliktusokból kontinenseken átívelő világháború lett. Az Egyesült Államok hadba lépése nem csupán a csaták menetén módosított, de megváltoztatta az egész világ arculatát. A Német Birodalomnak Keleten az oroszokkal, Nyugaton az amerikaiakkal kellett szembenéznie, amelyek a szövetségesek győzelme után szuperhatalmakká emelkedtek, és Európa újrarendezésében mérvadókká váltak.

Azon a sorsfordító 1941. december 7-ei vasárnapon Ben Massachusettsben, Cambridge-ben ült egy diáktársával közösen bérelt kis tetőtéri lakásában az íróasztalnál. Megdöbbenve hallgatta a rádiót, amiben hírt adtak a Pearl Harbor elleni légitámadásról. Az egész egyetem diáksága spontán összegyűlt a Harvard Yardon, a campus történelmi központjában, szolidaritásukról és támogatásukról biztosították a kormányt. „Mindenki, akivel csak beszéltem, be akart vonulni a hadseregbe, hogy megvédjük az országunkat." Ben is. Nem tudta, hogy ez az elhatározása életének végérvényesen más irányt fog szabni. Karrierje, amelynek célja eddig egy New York-i ügyvédi iroda, vagy tudósi pályafutás lehetett, ettől a pillanattól kezdve a lehető legszorosabban összefonódott Németországgal és annak drámai történelmével. „Pearl Harbor" éppúgy mérföldkő lett az ő életében, mint ahogy nagyban az egész világ folyását is befolyásolta.

Ben írt Washingtonba, a hadügyminisztériumba, hogy őt valószínűleg a katonai titkosszolgálatnál lehetne legjobban alkalmazni. Mivel – a magyar, a jiddis, a német és a spanyol mellett – folyékonyan beszélt franciául, elképzelte, hogy ledobhatnák őt a vonalak mögött Franciaországban. De a katonai bürokrácia nem osztotta az elképzeléseit. Ahhoz, hogy valaki ügynök lehessen, legalább tizenöt éve amerikai állampolgárnak kell lennie, érkezett a csalódást keltő válasz. Neki csak 1933 óta voltak amerikai papírjai. További kívánságait is elutasították. Az ejtőernyősöktől azt a választ kapta, hogy az ő testsúlyával inkább fölfelé fújná a szél, mint hogy leereszkedhetne a földre. Testmagassága, alig volt több százötven centiméternél, a katonai repülői pályafutást is lehetetlenné tette. Túlságosan kicsi, nem érné el a pedálokat. Így került végül a George S. Patton tábornok vezette 3. hadsereg kötelékébe tartozó 115. légvédelmi tüzérosztályba mint egy utánpótlási egység írnoka.

De addig is sok időt kellett eltöltenie bizonytalan várakozásban. Ben éppen akkor nyert el egy ösztöndíjat a kiváló büntetőjogi vizsgájával. James M. Landis dékán sikeres kéréssel fordult a sorozóirodához, hogy az ígéretes diák előbb hadd fejezze be a szemesztert. Ezután Ben összepakolta a könyveit, és hazament. Arra várt, hogy bármelyik pillanatban behívhatják. De nem történt semmi. Anyja sürgette, hogy folytassa a tanulmányait. „Ha szükségük lesz rád, majd hívnak." A szünet után tehát visszatért a Harvardra. Még két év eltelt, mire tényleg bevonulhatott. Elegendő idő, hogy rohamtempóban befejezhesse a tanulmányait. Közben a gondolatai egyfolytában a hadsereg körül jártak. „Nem voltam militarista, de égtem a vágytól, hogy én is kivehessem a részem. A gondolat, hogy mások az életüket kockáztatják, míg én itthon ülök, elviselhetetlen volt."

Végül 1943 tavaszán csak behívták. Részletesen dokumentált, mi mindenen ment keresztül a kiképzés alatt, majd a fronton, a „European Theatre"-ben, ahogy az amerikaiak az európai hadszínteret hívták. A *Benny Stories*-t nem számítva egy kétkötetes háborús napló, a Gertrude-nak írt levelek és hivatalos dokumentumok tanúskodnak erről a korról. „Az idő most megfelelő, hogy belekezdjek hadseregbéli pályafutásom naplójának írásába", áll a rendszertelenül vezetett „Diaries" 1943. szeptember 8-ai, első bejegyzésében. A naplóírás legfőbb oka, hogy bizonyára át fog élni olyan dolgokat, amelyek mély benyomásokat tesznek rá, és később valószínűleg jól fog szórakozni rajta, ha elolvassa. A tüzérosztály a frontra való felkészítés idejét több amerikai támaszponton töltötte, így Camp Davisben (Észak-Karolina), Fort Pickettben (Virginia) és Fort Dixben (New Jersey). Az igénytelen feladatok untatták Bent. Az érzés, hogy a képességeit nem használják ki kellőképpen, elkísérte a háború végéig, amikor bevonták a bűnök felderítésébe, és végre megtalálta a hivatását. Néhány elöljárójánál „kisebbségi komplexust" tapasztalt, mert a Harvardra járt. Folyamatosan visszautasították a kérelmét, hogy áthelyeztesse magát, és tiszti iskolába járhasson. Egyszerű katona maradt *(private),* tizedességig vitte, katonai pályafutásának végén őrmester lett. Így a naplóban az aggodalmait és a frusztrációit is levezette.

„A hadsereg túl nagy és túl elfoglalt ahhoz, hogy a katonákat emberként kezelje", jegyezte fel egyszer.

A csapatok moráljának erősítése céljából bemutatták a katonáknak a sztárrendező, Frank Capra hétrészes, *Why We Fight* (Miért harcolunk?) című sorozatát. Később mozikban is vetítették. Dokumentumfilmekből vágták össze, témája, amint Ben megállapította: a „szabad világ a rabszolgatartók világa ellen". A jelenetek, amelyek Európa szenvedését és megsemmisítését mutatták be, könnyeket csaltak a szemébe. A vetítő teli volt fekete katonákkal, és felvetődött benne a kérdés, vajon ők hogyan gondolkodnak erről. „Nem csodálkoznék, ha tovább harcolnának a szabadságukért, ha vége lesz a háborúnak." Az a „leírhatatlan áldozat" is nagy hatással volt rá, amit az oroszok hoztak. Ha a világ megmenekül a demokrácia számára, akkor először „Oroszország népének" mond köszönetet, írta 1943. december 2-án, miközben a tüzérosztálya behajózásra várt.

December 5-én kora reggel szállt hajóra New Yorkban négyezer további tettre kész fiatalember társaságában az *SS Strathnaver,* a brit Peninsular and Oriental Stearn Navigation Company óceánjáró gőzösének fedélzetére, amelynek első útja 1931-ben Angliából Ausztráliába vezetett. A Vöröskereszt női önkéntesei csokoládét, fánkot, kávét és mosolyokat osztogattak a „fiúknak".

„Olyan gyorsan szaladtunk fel a fedélzetre a hídon, hogy még érzelmekre sem maradt időm", írja le Ben, hogyan vett búcsút otthonától. Bajtársaival a G fedélzetre került, alulról a másodikra. A terem teli volt asztalokkal, ez lett az „otthona" az elkövetkező majdnem két hétre. A katonák ezeken ettek, játszottak, és aludtak. Ezekkel az egyszerű körülményekkel ellentétben – „az étel rettenetes volt, amúgy is csak kétszer kaptunk enni egy nap" – a tisztek a felső fedélzeten a kabinjaikban és szalonjaikban úgy éltek, „mint a királyok".

Útközben, az Atlanti-óceán északi részén a hadihajók által kísért konvojt német tengeralattjárók támadták meg. A támadást vissza tudták verni. A kapitány ezután a németeket kicselezendő déli irányt vett, és Spanyolország mellett elhajózva indult a Brit-szigetek irányába. A *Strathnaver* december 16-án vetett horgonyt Liverpool kikötőjében. Másnap a csapatok elhagyták a fedélzetet. „Különös angol vonatokon" utaztak tovább Manchesterbe, az első táborhelyükre. A 115-ösök excentrikus környezetben, a Belle Vue állatkertben és szabadidőparkban telepedtek le, a városközponttól keletre. Ben hamarosan észrevette, hogy a háború által sújtott Európában lazábbak az erkölcsök, mint az Egyesült Államokban. Belle Vue-ben igen sok az olyan lány, főleg az alsóbb rétegekből, „kiket könnyű fölszedni". Felháborítónak találta, hogy „egy piros lámpás negyed szívében" állomásoznak. Az egyik kimenőjén az esti elsötétítésben egy nő a nyílt utcán akarta elcsábítani, írta a naplójában. Olyan itt az élet, mint egy „ingyenes bordélyházban". A „tiszteletre méltó" manchesteri lányok közben semmit nem akartak a „jenkiktől". A hozzá hasonló „fickók" dilemmája ez volt: az érdekes lányok nem akartak, akik pedig akartak, nem voltak érdekesek. Pedig tudta, hogy egy „kellemes női lény" „csodákat tehetne" a morális állapotával, és még inkább megtehetnék ezt Gertrude gyakori levelei, de hát a posta nagyon lassú. Ám némi keresés után mégis talált magának „csodatévő" társaságot. Megismert egy „intelligens lányt", aki a távirati hivatalban dolgozott, ezért „Telegraph Girl"-nek nevezte. A lány még a családjához is meghívta. Amikor aztán a csapatukat átirányították Blackpoolba, még egyszer találkoztak az ismert fürdőhelyen.

A tüzérosztály feladata az volt, hogy készüljön fel a tervezett franciaországi invázióra. Eközben az amerikaiakat angol instruktorok is irányították. Bennek ebben az időszakban jobban meggyűlt a baja a saját hadseregével, mint az ellenséggel. Bosszantotta őt a sok ostoba elöljáró, valamint a sötét bőrű bajtársai ellen irányuló rasszizmus. Néhányan nekiestek a „fekete fatytyúknak", akik felmerészkedtek a táncparkettre és meg merészeltek érinteni egy fehér lányt. Ben felvette a kesztyűt és nem kevés ellenséget szerzett magának, amikor felhívta a figyelmüket, hogy „a fekete Európában az életét teszi kockára a demokráciáért". Így a hazáért vívott közös küzdelem talán majd egyszer hozzájárul ahhoz, hogy lebontsák a faji korlátokat. Noha a hadsereg szigorúan hierarchikus szerkezetű – „a rangnak megvannak a maga privilégiumai", szólt a mondás –, a háború ennek ellenére mindig egy nagy egyenlősítő is volt, amit komoly emancipációs hullámok követtek. Erről is elmélkedett a naplójában.

Európa: „A nagy futballmeccs előtt"

Egy évvel a katonává válása után, 1944. március 21-én Ben megállapította, hogy ő maga ez idő alatt nem sokat változott, még akkor sem, ha bajtársaira vonatkozóan „illúziói kissé" megcsappantak. A gyakran ostoba katonai szokások „fogságában" olyan állapotba került, amelyben a visszaeséseket vállvonogatással fogadta. Ezt talán a civil életben is hasznosíthatja majd. „Még mindig civil vagyok egyenruhában, és remélem, az is maradok." Hálás, amiért a csapatai még nem szenvedtek veszteségeket. „A rettenet még előttünk van." De mégis azt kívánta, bárcsak elkezdődne már a bevetésük, „hogy hamarabb jöjjön el a nap, amikor hazatérhetek".

A tüzérosztály több köztes állomáson keresztül elkerült Délnyugat-Angliába, Stonehenge-be. Április 17-én Ben a Blandford Campben, Dorsetben a következő bejegyzést írta le: „Lóg a feszültség a levegőben. A legnagyobb földi show-műsor előestéjén alig várom, hogy elkezdődjön." A morál kiváló, a hangulat olyan, mint a „nagy futballmeccs előtt". Noha elkerülhetetlen félelemmel tekint mindenki arra, ami rájuk vár, mégis mindenki erősen bizakodva várja a támadást. A naplóíró a maga reflektált módján – még mielőtt a csata egyáltalán elkezdődött volna – már a háború utáni időre veti pillantását. A fasizmus szétverése az első lépés, „ami lehetővé teszi számunkra, hogy jobb világot hozzunk létre". De ez nem lesz egyszerű. Attól tart, hogy a háborúban az emberek „perverzekké és degeneráltttá" válnak. Legtöbb bajtársa csak a saját szórakozására gondol, és bizonyára egyszerűen azt a politikai vezért fogják követni, aki a legnagyobb előnyöket ígéri nekik. Az „idealista" szitokszó, az ideálok keveset számítanak, a „civilizáció megmentéséért vívott háborúban" egyenesen „gúny tárgyává" váltak. „Milyen cinikus egy korszak!"

Gertrude-nak 1944. április 20-án írt levelében ezt a gondolatot követi. A hadsereg egy pamfletje a „szabad ember természetéről" szólt, ő pedig a barakkban beszélt erről a bajtársaival. A legjellemzőbb „a reménytelen defetizmus", nem katonai, hanem politikai értelemben. A „fiúk" a hatalmasok sakkfiguráinak tartják magukat. Az állapotokon amúgy sem változtathatnak, akkor meg minek vitázzanak róluk? Elszomorította őt a tény, hogy oly boldogan teszik kockára az életüket anélkül, hogy el is gondolkodnának ezen. És ez nyilván jellemző az egész hadseregre. „Tízmillió állig fölfegyverzett férfi, akik vállat vonnak, és azt mondogatják, úgyse tehetünk semmit ellene!" Talán most jobban érti, mint valaha, „hogyan szerezhette meg a hatalmat egy olyan őrült fanatikus, mint Hitler". Keserű kommentárja ezekben a mondatokban csúcsosodik ki: „Az életedet kockára tenni könnyű. Gondolkodni nehéz." Az oktatási rendszer teljesen csődöt mondott. A legutóbbi háború utáni nyilvános reakció a „cinikusok viccévé" züllesztette Woodrow Wilson elnök szavait, amelyekkel 1917-ben megindokolta az Egyesült Államok Német Császárságnak küldött hadüzenetét. „A világot biztos hellyé kell tenni a demokrácia számára", mondta akkoriban Wilson.

Gyűlöli a hadsereget és a katonai életet, nem akarja, hogy a gyerekeinek majd valamikor újra át kelljen élniük ezt, írja Ben a „Diaries"-ben. Ez a megállapítás ugyanakkor nem kergette rezignációba, ellenkezőleg, feltüzelte.

„Ezért mindent megteszek, hogy ez az első lépés sikeres legyen, és remélem, képes leszek arra, hogy még többet tehessek majd az újjáépítés fontosabb feladatai során."

D-Day, With Delay

A napló második kötetét – az elsőt a normandiai partraszállás előestéjén fejezte be – tulajdonképpen csak azután akarta elkezdeni, hogy Franciaország földjére lépett. De a D-Day, a döntő nap, késett. Ben tüzérosztálya az utolsó előkészületeket a prehistorikus kultikus hely, Stonehenge mellett a Salisbury-fennsíkon végezte. Lelkiismeretes tervezőként az amerikaiak a Csatornán történő átkelés előtt mindent vízállóan becsomagoltak, még a többkonténernyi vécépapírt is. A konténereket már biztonságosan elraktározták a partok előtt horgonyzó hajók gyomrában, de az invázió elhalasztása komoly hiányt okozott e mindennap használatos ellátmányban. Az utánpótlás elmaradt, felhasználták már a hadsereg lapjának, a *Stars and Stripes*-nak az összes példányát is. Kreatív megoldást várt mindenki. Írnokként Ben jól tudta, hogy a hadsereg mindig kellő mennyiségű papírral rendelkezik. Az az ötlete támadt, hogy az indigót kell átalakítani a megfelelő célra. Talált a környéken egy angol hentest, aki a bárdjával az íveket négyfelé vágta. Diadalmasan tért vissza találmányával a táborba.

„Megmentettem a tüzérosztályt a halálnál is rosszabb sorstól", tréfálkozott a *Benny Stories*-ban.

A szövetséges partraszállás napján, 1944. június 6-án Ben éjjeli őrségben volt. „Ma van a D-nap", jegyezte fel a betűnagysággal és aláhúzással is kiemelt napon. A szolgálata reggel hétkor ért véget, lefeküdt aludni. Fél tízkor a hálótársa ébresztette. Rázta őt és kiabált: „Megkezdődött a partraszállás! Megkezdődött a partraszállás!" Ben felpattant és a tüzérosztály szállására rohant. A többi izgatott katonával együtt hallgatta a rádiót. Lakonikus jelentés közölte a nagyvilággal, hogy a nagy hadművelet elkezdődött. Ben ekkor hallotta az első úgynevezett Eisenhower-kommünikét, amit a szövetséges haderők főparancsnokáról neveztek el. Az ő parancsnoksága alatt indult el hajnalban a partraszállás Franciaország északi partjainál.

A normandiai invázió – fedőneve Overlord-hadművelet – volt a hadtörténet legnagyobb katonai akciója. Ben megfigyelte a gigantikus flotta előrenyomulását.

„Az ég fekete volt a repülőgépektől. Közülük sok vitorlázógépet is húzott maga után." A tengert elborították a hajók, mindenféle fajta. A Csatornán 3100 partraszálló hajó kelt át, 150 000 katonával. A védelmet 1200 hadihajó és 7500 repülőgép biztosította. A partra szállóknak át kellett törniük az „Atlanti falat", a németek Norvégiától Dél-Franciaországig húzódó erődítményvonalát, a „védőbástyák övét", ahogy Hitler emlegette. A partszakaszok, amelyeken a szövetségesek partra szálltak, a „Utah", „Omaha" (amerikaiak), „Gold", „Sword" (angolok) és „Juno" (kanadaiak) kódneveket kapták. Miután kitették őket, a rohamcsapatok a vízben a partra rohantak, és a dűnéken harcolva nyomultak előre a lefelé tüzelő németek golyózáporában. Az invázió első napja 12 000 főnél is több áldozatot követelt a szövetségesektől, köztük 4400 halottat.

Úgy volt, hogy Ben egységét is bevetik a D-napon. Ő „égett a vágytól", hogy így legyen. De az eredeti tervet legnagyobb bánatára megváltoztatták, és az egyik szomszédos egységet vetették be. „Most, hogy elkezdődött a nagy »mérkőzés«, kicsit csalódott vagyok, hogy a kezdő sípszónál nem vagyok jelen.

Tudom, boldognak kellene lennem, és bizonyára az is vagyok, de tagadhatatlan, hogy a sok gyakorlás és várakozás után, valamint az esemény jelentőségét figyelembe véve vágyom arra, hogy részt vehessek benne." Június 6. helyett jó egy hónappal később szállt partra az „Omaha-parton". Az átkelés a ragyogó napsütésben mintha egy örökkévalóságig tartott volna. A csata pusztítása mindenütt látható volt. A sekély vízből mindenütt kiemelkedtek a különféle nagyságú elsüllyesztett hajók roncsai. A csapatokat fürge partra szálló csónakok szállították biztonságos útvonalon egészen a part közelébe. A katonák itt kiszálltak. Ben vállára vetette a fegyverét, és csizmájával belegázolt a vízbe. Amíg az másoknak térdig ért, ő csípőig merült el benne. Oszlopban mászták meg a dombot. „A férfiak hosszú sora hatásos sziluettet képezett a hegygerincen." A németek erős állásai „bombák által elpusztított káosszá váltak". Bennek feltűnt egy óriási, felrobbantott betonbunker, amelynek acélszerkezete csontvázként emelkedett az égnek. Szétszórva a németek 8,8 cm-es légvédelmi ágyúinak maradványai hevertek. Egy amerikai katonai temető frissen festett keresztjei tanúskodtak arról némán, hogy „nem volt egyszerű" a Wehrmachtot visszaszorítani. Ha megfordult a tenger felé, „festői látvány" tárult elé: Az ellenséges repülőgépek elleni záró léggömbök, amelyeket a szövetséges hajók magukkal vittek, úgy néztek ki, „mintha ezüst halak repülnének a hajóink fölött".

Szerelem és halál Franciaországban

Az elkövetkező hetekben és hónapokban a 115. Légvédelmi Tüzérosztály részt vett Franciaország felszabadításában. Néhány napos eltolódással követték az előrenyomuló páncélosokat keresztül-kasul az országban. Az útvonaluk Le Mans, Orléans, Sens, Lunéville és Nancy volt, egészen a német határig. A front néha tizenöt, néha öt mérföldre húzódott tőlük. Napközben általában nyugalom volt, de éjszaka, amikor megjelentek a német repülőgépek, hogy utakat, hidakat, szövetséges csapatokat bombázzanak, az ő ágyúik is tüzet nyitottak. Ben megszokta a lármát, és a homokzsákokkal biztosított árkokban aludni is tudott. Eleinte az amerikaiak lassan haladtak előre, de aztán felgyorsultak. Ez augusztus elején meg is mutatkozott Bretagneban, Saint-Hilaire-des-Landes közelében. Az út mentén német katonák fekete, felpuffadt holttestei hevertek. „Ahogy közelebb mentem hozzájuk, éreztem a szagukat." A menekülőknek már nem maradt idejük arra, hogy eltemessék az elesetteket. „A németek olyan gyorsan vonulnak vissza, hogy nem győzzük követni őket", jegyezte fel Ben augusztus 15-én Alençonban. A franciák kitörő örömmel köszöntötték az előrenyomuló amerikaiakat. „Ismeretségek százait köthettem volna." Ben élvezte a kapcsolatokat a bennszülöttekkel, kíváncsi volt arra, mit gondolnak és éreznek. Château du Gault közelében, valamivel délre Saint-Hilaire-től, megismerkedett egy fiatal nővel, „intelligens, csinos, pont az én méretem". Noha „hithű katolikus volt, és nagyon visszafogottan viselkedett", mégis „elbűvölőnek" találta. Kiderült, hogy ő a kastély tulajdonosának a lánya. A lány meghívta magukhoz őt és váltakozó kísérőit – mindig egy tisztet –, így Ben megismerte az egész családot. A közelben volt egy kis tó, Ben odajárt a várkisasszonnyal fürödni. A lány elvezette egy helyre, ami „nyilvánvalóan szerelmi fészek volt”. „Sikerült távol kerülnünk a többiektől, az erdőn keresztül elszaladtunk egy kellemes kis rejtekhelyre. Amint megálltunk, hogy levegőt vegyünk, az édes Miss, akit előtte még soha meg sem érintettem, átölelt, és szenvedélyesen csókolgatni kezdte az orcámat.” A lány „nyilvánvalóan tapasztalatlan” volt, de egyáltalán nem olyan szégyenlős, amilyennek képzelte. „A dolgok maguktól követték egymást, és el kell ismernem, ez a meglepetésszerű affér nagyon kellemes volt”, vallja be a naplójában. „Még aznap este elindultunk a frontra.”

Szeptember 13-án Saint-Dizier mellett, az ország északkeleti részében jegyezte fel: „Utolsó bejegyzésem óta átsöpörtünk Franciaországon. A németek vad rendben vonultak vissza, mi maradtunk szorosan a sarkukban.” Az előrenyomulás idején túlságosan elfoglalt volt, nem maradt ideje jegyzetelni. A megszállókat erre az időpontra már jobbára elüldözték. Párizst, a fővárost augusztus 25-én szabadították fel. Egy nappal később a lakosság nagy örömujjongása közepette londoni menedékéből visszatért az ellenállás vezetője, Charles de Gaulle tábornok. Megalakította az első átmeneti kormányát. A nemzetiszocialistákkal kollaboráló Vichy-rendszer összeomlott. A szövetséges csapatok délről is előrenyomultak a Rhône és a Saône mentén. Örvendetesen tehermentesítették a 3. hadsereget, ahogy azt Ben is megjegyezte. Arra vártak, hogy a gyalogság is átkeljen a Moselen, és azután adják meg a „kegyelemdöfést”. „A németek rohanvást indultak Németország felé – majd ott megint találkozni fogunk.”

Közben alkalma adódott egy újabb szerelmi kalandra. Sensben, a „gyönyörű városban” talált „egy újabb kastélyt, és egy nagy mellű kis szőkét”. Időközben rájött, „Franciaországban a szerelem problémája” az, hogyan szabadulj meg az erkölcsökre ügyelő hölgyektől és a kísérőktől. A család meg egyáltalán a közelben mindenki a kívánatos kisasszonyba csimpaszkodik, „mint egy rakás éhes vérszívó”. Az érintett pár megpróbál mindent, hogy lerázza „az idősebb embereket”, és ugyan ez majdnem lehetetlen, de ha mégis sikerül, akkor a többi már „automatikusan” megy. „Rendkívül érdekes erkölcsök.”

A légvédelmi ütegek hamarosan megint tovább nyomultak. Melléjük rendelték a 79. hadosztály 313. gyalogezredét. Az összes ágyúcső tüzelt a németekre, akik harcolva vonultak vissza. „A tény, hogy a következő bomba akár mellettem is becsapódhat, nem különösebben érdekelt”, jegyezte fel Ben szeptember 17-én. A lotaringiai Lunéville-ben megint csak élvezhette a katonaélet kellemesebb oldalát. Patton páncélosai a városba már benyomultak, de a Wehrmacht tartotta még magát a környező erdőkben, és visszavágásra készült. Ben egy hídnál állt őrségben. A civilekre ügyelt, nehogy ellenséges tűzbe kerüljenek. Arra jött egy húsz év körüli fiatalasszony kerékpáron. Ben megállította, és figyelmeztette, hogy ne menjen tovább, közben körülöttük hullottak a bombák. Haza kell mennie, mondta a lány, és a veszéllyel nem törődve továbbment. Másnap véletlenül megint találkoztak, a lány meghívta Bent, menjen el vele a szüleihez, ünnepeljék együtt a „felszabadulás napját”. Az apja

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

egyetemi professzor volt Nancyban, az anyja tanárnő. Valahogy sikerült nekik ünnepi vacsorára valót összeszedniük. Borban főzött nyúl volt, amit a professzor saját maga fogott, hal, sült csirke és pezsgő. Ebből a pincében egy egész ládányit elásott. A vendéglátók koccintottak Bennel, majd köszöntőket mondtak az amerikaiak és a „libération" tiszteletére. Több mint négy évig vártak erre a pillanatra – a megszállás egész ideje alatt –, és most örülnek, hogy megoszthatják vele az ünnepi lakomát. Ben tudta, hogy a hétköznapokon nem étkeznek ilyen fejedelmien. „Egy tipikus étkezés levesből, krumpliból, valami tésztaféléből, egy kis kenyérből és dióból állt." Még többször meglátogatta a vendégszerető családot, és a hadsereg konyhájából mindig több élelmiszert vitt nekik, mint amit maga elfogyasztott. „Minden nagyon plátói volt, de csodálatos változatosságot jelentett a hadseregbeli élethez képest."

„Eljött az én órám!"

A munkáját Ben továbbra is „unalmasnak" tartotta, semmi inspirálót nem talált benne. Mindez egy csapásra megváltozott 1944. december 1-jén. Ezen a napon kapott parancsot, hogy áthelyezték a Judge Advocat Sectionbe, a hadsereg jogi részlegére. Miután ismételten az áthelyezését kérelmezte, az új zászlóaljparancsnok, Klatte százados magával vitte Patton tábornok 3. hadseregének főhadiszállására. A főjogász meginterjúvolta, az alkalmasságát vizsgálta. „Nagyon barátságosak voltak, de elmondták, hogy nincs szabad állás." Mindazonáltal azt mondták neki, küldje el a jelentkezését egy ajánlólevél és egy jogi szakcikke kíséretében, amit még az amerikai laktanyában írt a *Journal of Criminal Law and Criminology* számára. Ben úgy tett, ahogy mondták – és két héttel később megérkezett az áthelyezési parancs. „Mennyire meglepődtem! Mindenkitől gyorsan búcsút vettem, és hevesen dobogó szívvel indultam Nancyba, a 3. hadsereg főhadiszállására." Már két nap múlva megvolt az első örömteli élménye.

Minden „csodálatos" volt, a bajtársak és az elöljárók kedvesek, a légkör sokkal inkább megfelel „egy normális ügyvédi irodának, mintsem egy katonai szolgálati helynek". Szinte mindenki jogász volt vagy bírósági tudósító, „az intelligenciaszint mérhetetlenül magasabb volt, mint a 115-ösöknél". A feladata eleinte abból állt, hogy meg kellett vizsgálnia azokat az ügyeket, amelyek a General Court-Martial, a legmagasabb amerikai katonai törvényszék elé kerültek. Az eljárást, az alkalmazott törvényeket és az ítéletet kellett elbírálnia, adott esetben kritizálnia. A funkciója egy fellebbviteli bíróénak felelt meg. „Végre ismét jogászként dolgozom", lelkendezett. A lelkesedése a *Benny Stories*-ban is visszhangot keltett: „Eljött az én órám!"

Az utolsó háborús év elérkezte Nancyban érte, a legjobb hangulatban volt. A munkája a katonai igazságszolgáltatásnál továbbra is „nagyon érdekes és kellemes", írta 1945. január 12-én. A jogi problémákat tárgyaló jelentések és memorandumok megírása mellett kutatnia kellett a nemzetközi hadi- és büntetőjogot. Ez az első írásban dokumentált utalás arra, hogy a hadsereg kötelékeiben kezdett foglalkozni azzal, ami az életét a következő években meghatározta. Ebben az időben már világszerte elterjedtek a németek által elkövetett szörnyűségekről szóló híradások. A szövetségesek tervei között már 1943-ban szerepelt, hogy a háború után bíróság elé állítják a német háborús bűnösöket. Miután az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió külügyminiszterei 1943 októberében Moszkvában találkoztak, november 1-jén Roosevelt, Churchill és Sztálin az alábbi közös nyilatkozatot adta ki: „Mindazok, akik a kezüket eddig még nem mocskolták össze ártatlanok vérével, óvakodjanak beállni a bűnösök közé, mert a szövetséges hatalmak egészen bizonyosan üldözni fogják őket akár a világ végéig is, és átadják majd őket vádlóiknak, hogy az igazságszolgáltatás megtörténhessék."

Mi késztette arra a hadsereget, hogy a háború utolsó hónapjaiban azon a területen vesse be, amelyen a képességeit a legjobban kamatoztathatja, ez egyelőre rejtély maradt Ben számára. Később úgy gondolta, hogy Glueck professzor a Harvardról segíthetett a sorsnak. A három szövetséges vezető nyilatkozata után a washingtoni hadvezetés Glueckhöz fordult, hogy ajánljon nekik alkalmas jelölteket. „Továbbra is kapcsolatban voltunk egymással, és azt hiszem, ő nevezett meg engem, amikor a hadsereg hozzá fordult." Az elöljárója mindenesetre megerősítette, hogy a jelzés Washingtonból érkezett. A hadügyminisztérium 1944 júliusában állította fel a War Crimes Branch nevű szervezetet, egy önálló részleget, ami a háborús bűnök üldözésére specializálódott. Európában a háború utolsó hónapjaiban, amikor a szövetségesek egyre nagyobb német területet szabadítottak fel, a nyomozói aktivitás is erősödött. Az amerikai hadsereg egységei, a War Crimes Investigation Teams üldözték a gyanúsítottakat, tanúkat hallgattak meg, bizonyítékokat gyűjtöttek. Ben a kezdeményezéseivel és szorgalmával ebben vezető szerepet játszott.

Szolgálaton kívül is sok szempontból bejöttek a számításai. „Utazgattam, érdekes (igaz, köztük rossz hírű) emberek tucatjaival találkoztam, sok figyelemre méltó tapasztalatot szereztem." Nancyban „la vie française" ismerőssé vált számára. A főhadiszállás kapujában az őrség senkit nem tartóztatott fel, aki tudta a jelszót, a városban pedig ritkán ellenőrizték az igazolványokat. Egyik kollégájával, egy a New York Universityn végzett ügyvéddel szinte minden éjszaka kimentek, „megnézni, amit látni lehet, és megtenni, amit tenni módunkban állt. Meglepődtem! Igaz, amit a francia nőkről mesélnek!" Azt hiszi, a város összes lányával találkozott, és ismeri a város összes kávéházát. A színes forgatagban úgy tűnt, a háború, ami pedig oly közel volt, semmit nem árthat. Zenekarok játszottak, sört csapoltak. „A kíséret ingyen volt, és nagyszámú. Micsoda egy élet!"

Miközben elmerült új feladataiban és emellett élvezte éjszakai félrelépéseit, a fronton drámai események történtek. A németek még karácsony előtt elindították offenzívájukat az Ardennekben, utolsó nagy támadásukat a nyugati fronton. A Wehrmacht célja Antwerpen kikötőjének, a szövetségesek egyik fontos utánpótlási vonalának az elfoglalása volt. Az amerikaiak ahelyett, hogy rohamléptekben nyomultak volna előre Németországban, belebonyolódtak a legnagyobb és legvéresebb szárazföldi csatába, amelyet a második világháborúban vívtak. A két oldalon összesen több mint egymillió katona vett részt az ütközetben. A végén az amerikai hadsereg húszezer halottat veszített, további ötvenhatezren megsebesültek vagy eltűntek. A megváltozott helyzet Ben előtt sem maradt rejtve. A németeknek sikerült egy meglehetősen nagy rést ütni az amerikai vonalakon, és visszaszorították az 1. hadsereget, írta naplójába 1945. január 12-én. A német offenzíva tempóját lelassítandó, és a keletkezett rést betöltendő Patton tábornok 3. hadseregének erői siettek a csata helyszínére. A déli szárnyon támadták meg a németeket, áttörték a belgiumi Bastogne ostromgyűrűjét, és felszabadították az ott bekerített amerikai egységeket. „Mi is mozgásba lendültünk, hogy közelebb legyünk a frontvonalhoz." Január 8-án a főhadiszállást áthelyezték Luxemburgba, Eschbe, majd február 4-én tovább, a nagyhercegség fővárosába.

Az ardenneki offenzíva csupán a Wehrmacht utolsó feltámadása volt, a szövetségesek benyomulását Németországba nem tudta feltartóztatni. Az amerikai, brit és orosz hadseregek minden oldalról folyamatosan szorították vissza a hátráló németeket. Néhány nagy kaliberű ágyúgolyó ennek ellenére elérte Patton luxemburgi főhadiszállását. Ben több bombáról is beszámol, amelyek csak néhány háztömbnyire csapódtak be, és kisebb veszteségeket okoztak. A Judge Advocate Section azonban érintetlen maradt. A „Battel of the Bulge", ahogyan az amerikaiak az Ardennek-offenzívát nevezik, január 25-én összeomlott. A szövetségesek immár elindultak végső csapást mérni a Német Birodalomra. „A nácikat visszavetettük a Rajna mögé, a 3. hadsereg pedig üldözte őket", jegyezte fel Ben február 10-én a naplójába. A főhadiszállás is hamarosan el fog indulni a front nyomában. „Ezúttal Németországba." A háború már nem tarthat soká.

BŰNÖZŐK ÜLDÖZÉSE

„A legérdekesebb dolgokat látom és csinálom Európában"

„Emlékszel még a háborús bűnösökkel foglalkozó munkáimra? Nos, megint ezen dolgozom", írta Ben – feladó: „valahol Luxemburgban" – 1945. február 28-án Gertrude-nak. Ám ezúttal már nemcsak elméletről van szó, mint egykor a Harvardon, hanem az ott tanultak alkalmazásáról. Sokkal kielégítőbb német bűnözőket üldözni, mint amerikai katonákat, akik fegyelmi vétséget követtek el, vélte. Igazán kapóra jött neki idevágó szaktudása, valamint nyelvi tehetsége. Mivel a nyomozással foglalkozó tisztek nem beszéltek franciául, hozzá fordultak. Azzal bízták meg, hogy járjon utána a német gaztettekről szóló híreknek, amelyek egyre nagyobb számban futottak be a főhadiszállásra. Kutatóútjai során mindig egy tiszt kísérte, hogy jelen legyen egy megfelelő katonai ranggal bíró személy is. De egyértelműen ő irányított. Az efféle vizsgálatok lefolyását egy levélben így írja le: „Rendszeresen kapunk jelentéseket a katonai titkosszolgálattól és az elhárítás forrásaitól. Közli velünk a német rémtettek áldozatainak a nevét. A mi feladatunk, hogy megtaláljuk a túlélőket, és kivizsgáljuk a tettet, kinyomozzuk a tetteseket." A történetek, amiket az érintettek meséltek, mindig lebilincselőek, és Gertrude bizonyosan nem tudna tőlük éjszaka aludni. A luxemburgi és a francia rendőrség segítőkész, „azt hiszem, egy cigarettáért az egész rendőri testületet mozgásba lendíthetnénk". Leírta egy luxemburgi ellenálló esetét, akit a németek koncentrációs táborba zártak. Ott látta, amint bajtársainak, akik bevallották, hogy a Résistance tagjai voltak, meg kellett ásniuk saját sírjukat. A férfi „nagyon tisztán" emlékezett a tettesekre, a nevükre, az arcukra, az ezredükre, arra is, hogy ki vezette őket. „Én gépeltem az információkat, miközben ő beszélt."

Nagy kielégülést jelentene számára, ha efféle esetek bíróság elé kerülnének. Mindazonáltal a katonai igazságszolgáltatás eszközei és lehetőségei a háborús bűnök üldözésében korlátozottak. Ki kell várni, hogy az igazságosság győzelemre juthat-e. Attól tart, a főbűnösök meg fogják úszni. Még nem volt világos, hogy a szövetségesek miként akarják megoldani a háborús bűnösök problémáját. „A dolgok pillanatnyi állása az volt, hogy az egyesült nemzetek – mármint a tengelyhatalmak elleni küzdelemben egyesült nemzetek – mindegyike azokkal az ügyekkel fog foglalkozni, amelyekben saját állampolgáraik érintettek." Ez jó és igazságos, de semmilyen döntés nem született az ismeretlen nemzetiségű emberekkel összefüggő ügyekről. Ugyanez érvényes a németekre („mint a milliónyi meggyilkolt zsidó esetében"), vagy az olyan esetekre, amelyeknek több nemzetiség is érintettje (például a nagy koncentrációs táborok összes foglya ellen elkövetett rémtettekre), akárcsak „a német politikai vezetők nemzetközi bűntetteire, valamint a nemzetközi konszernekre, amelyek az egészet finanszírozták, lehetővé tették". Számukra csakis egy nemzetközi bíróság jöhetne számításba, de „a kedves U. S. State Department" azt mondta, „nay" (az angolban a „naysayer" a pesszimista, mindenre nemet mondó). „Az eredmény: egy rakás szadista nácival fogunk itt elbohóckodni, miközben az igazi bűnözők, akik a tettekért felelősek, megúszhatják." A katonai titok leple alatt „az ignorancia labirintusát" rejtik majd el, panaszkodott, hogy fejét rázva franciául hozzáfűzze: „La vie est drôle, n'est-ce pas?" Az élet különös, nemde? Közben a fogait csikorgatja, és katonai űrlapokat töltöget. Éles – és a magánbeszélgetésnek megfelelően kendőzetlen – kritikája indokolt volt. Ferencz tiszthelyettes Glueck professzor képzésének, valamint saját tanulmányainak és érdeklődésének köszönhetően többnyire pár lépéssel katonai elöljárói előtt járt. Amit 1945. február 28-án felvázolt Gertrude-nak – egy nemzetek felett álló törvényszék szükségességét –, azt később Nürnbergben megvalósították a Nemzetközi Katonai Törvényszék, valamint az amerikai utóperek törvényszékei. A hierarchia alsóbb lépcsőfokain az igyekezete nem volt teljesen elszigetelt. Fejtegetéseinek vannak érintkezési pontjai az 1943. október 20-án alapított United Nations War Crimes Commissionben zajló legújabb fejleményekkel. A bizottság 1944 januárjában kezdte meg a munkát, a tengelyhatalmak háborús bűnöseivel való bánásmód irányvonalait volt hivatott meghatározni. A bizottságban az egyes képviselők, illetve kormányok között véleménykülönbségek alakultak ki. Tiltakozásképpen az amerikai Herbert C. Pell és brit kollégája 1945. január 31-én kilépett. Pell követ szenvedélyes híve volt a nemzetközi törvényszék felállításának, ami az emberiesség elleni bűncselekményeket is üldözi. Ebben az időszakban hiába próbálta meg megszerezni az amerikai külügyminisztérium és az elnök támogatását. Az álláspontja – amit Ben is osztott – később mégis érvényre jutott. Április elején egy washingtoni kongresszusi küldöttség meglátogatta a 3. hadsereget, a Judge Advocate Sectiont, ami ekkor már mélyen német területen állomásozott, hogy a helyszínen tájékozódjon. Ben akkor tért vissza egy helyszíni vizsgálatról, és hívatták, hogy tegyen jelentést. „A szenátorok és a képviselőház tagjai hitetlenkedtek, de az elmondottak nagy hatást tettek rájuk, másnap reggel a két ezredesem nem győzött elhalmozni dicséretekkel." De mit használnak a szép szavak, ha maga az ügy nem halad?

Gertrude-nak írt leveleiben többször is elpanaszolta a bürokrácia hatékonytalanságát. Közölte az elöljáróival, hogy az irodai munka nem érdekli. „A terepmunka sokkal érdekesebb, és ott az igazságosságot is sokkal gyorsabban lehet érvényre juttatni, a sok értelmetlenség és nemtörődömség mellőzésével." Újonnan nyert szabadsága fényében a rutin még sokkal szürkébbnek tűnt számára. „Miután függetlenül járom a vidéket, és a legérdekesebb dolgokat láttam és csináltam, amiket ma Európában látni és csinálni lehet, egy nyugodt íróasztallal már nem tudnék boldog lenni." Ugyanakkor vágyakozott a távoli New Yorkban élő barátnője után. „Itt és most fantasztikus élni, de állandóan arra a helyre gondolok, ahol sokkal inkább lennék." A hadseregben a magány megbénítja, azt gondolja, egy helyszínváltozás tudná őt meggyógyítani, írta egy február végi levelében. „De ezzel csak bakot lőttem, és noha a jogászi munka csodálatos drog volt, a hatása csökken, és a régi szimptómák újra előjönnek. A betegségem oka a távolság tőled – és erre csak egy gyógymód van."

Ily módon kétszeresen is a türelmetlenség lett úrrá rajta: egyrészt haza akart menni, másrészt végre valami haladást szeretett volna látni. „Már több mint két éve »mindenemet« odaadom a szabadság ügyéért, már legfőbb ideje, hogy a saját szabadságomat is elnyerjem." Csak akkor fogja ismét szabadnak érezni magát, ha ő és Gertrude újra együtt lehetnek, írta április 4-én. Egy nappal korábban ezt írta: „Hosszú ideig lesz itt még munka a háborús bűnökkel, de én nem vágyom arra, hogy részt vegyek benne." Jogi szempontból az egész „egy vicc". „A háború utáni egyik legnagyobb bohózatunk" lesz belőle. „Noha gyilkosságok millióira vannak bizonyítékaink, még egyetlen személyt sem ítéltünk el."

Szövetséges pilóták lincselése

Az igazságszolgáltatás malmát Ben nem gyorsíthatta fel, de a lehető legtöbb bizonyítékot össze tudta gyűjteni a bűncselekményekhez. Megszerezte az engedélyt, hogy saját szakállára bárhová elmehessen, ahol német háborús bűnöket lehetett sejteni. A „Lone Ranger"-mentalitás kifejezéseképpen katonai dzsipjének szélvédője alá fehér nagybetűkkel odapingálta: „mindig egyedül". Ráadásul Patton irodájával kiállíttatott magának egy igazolványt, ami meglehetősen nagy teljhatalmat biztosított számára. Az állt benne, hogy e papír birtokosa jogosult Németország, Belgium, Franciaország, Hollandia és a Luxemburgi Nagyhercegség összes városát és települését felkeresni, bármilyen nemzetiségű emberrel beszélni. Ráadásul

„minden lehetséges támogatást" meg kell adni neki, „élelmiszert, utazási igazolást, üzemanyagot, gépjárműszerelést, személyzetet a holttestek exhumálásához, fotográfiai asszisztenst és minden más lehetséges segítséget a nyomozásai támogatására". A dokumentumot „a vezénylő tábornok nevében" Charles C. Hamilton szárnysegéd írta alá. Hogy még hatásosabb legyen, a menetlevél fej- és láblécébe odapecsételte: „titkos". Az övén egy negyvenöt milliméteres pisztolyt viselt. Ily módon felszerelkezve utazott a rémtettek helyszíneire Jack Nowitz közlegény kíséretében, aki a Yale-en tanult jogot, és Connecticutban praktizált.

Első esete, amit segédseriffjével vizsgált ki, a „Downed Flyer Cases" volt. Szövetséges pilótákról volt szó, akik német területen hajtottak végre kényszerleszállást, vagy ejtőernyővel kellett kiugraniuk. A nemzetközi hadijog szerint hadifoglyokként kellett volna kezelni őket. De többnyire áldozatul estek a csőcseléknek, amelyik a német városok szövetséges bombázása miatt magánkívül volt, és karhatalom módjára önbíráskodott. A tipikus vizsgálat az esetről szóló titkosszolgálati jelentéssel kezdődött. Az első közös vizsgálódás után Ben és Nowitz külön utakon indult el. Ő maga a dzsipjével a tetthelyre utazott. Ha ott talált polgármestert vagy rendőrfőnököt, akkor felszólította, hogy a tetthely bizonyos sugarán belül élő összes lakost hívassa össze. „Az egyetlen autoritás, amivel rendelkezem, az a pisztolyom az övemen, és a tény, hogy a várost az amerikai hadsereg tartja ellenőrzése alatt. Ilyen körülmények között a németek nagyon alázatosak." Nem emlékszik olyan esetre, hogy bármiféle ellenállásba ütközött volna. Megparancsolta a tanúknak, hogy üljenek le, és írjanak pontos jelentést a történtekről. Ehhez előkészített egy német nyelvű űrlapot. Azzal kezdődött, hogy a tanúk a halálbüntetés terhének tudatában megesküsznek, hogy a teljes igazságot írják le, ami „Ferencz Miranda Rule" néven lett közismert („miranda rule"-nak nevezik az amerikai jogrendszerben a gyanúsított kötelező felvilágosítását, hogy megtagadhatja a vallomást).

Miután tanulmányozta az eskü hatályával bíró nyilatkozatokat, általában világosan kibontakozott számára az esemény. Ha ismert volt, hol fekszenek a halottak, akkor ki kellett ásni és azonosítani kellett őket. Nemcsak szörnyű, de esetenként nehéz feladat is volt. Néha puszta kezével kaparta ki a holtteseket. A durvább szerszámok sérüléseket okozhattak volna. Hideg időben, kemény talajnál saját technikát alkalmazott. Ha sikerült egy kis lyukat ásni, és legalább egy csuklót vagy bokát szabaddá tenni, akkor zsinórt kötött rá, aminek a másik végét a dzsipjéhez erősítette. Majd egészen óvatosan megindult előre, így húzva ki a holttestet. „Reménykedtem, hogy többet találok egy puszta lábnál." Az exhumáltakat később specialisták vizsgálták meg a főhadiszálláson, ujjlenyomatokat keresve. „Ez a komor kötelesség súlyos teherként nehezedett a lelkemre, mindig hálás voltam, hogy én csak a nyomozó, nem az áldozat vagyok", olvashatjuk a *Benny Stories*-ban. Ha erről mesél, még ma is könnyek szöknek a szemébe.

1945 egyik tavaszi napján a Counter Intelligence Korps jelentette, hogy Mainz és Darmstadt között, Groß-Gerauban a feldühödött tömeg meglincselt egy ejtőernyővel kiugrott amerikai pilótát. A tanúvallomások alapján egy idősebb tűzoltó volt az első számú gyanúsított. Feszítővassal ütötte az amerikait, és azt kiabálta, hogy imádja, ha amerikaiak vére spriccel rá. Ben elment a lakcímére, és bekopogott. Egy asszony nyitott ajtót. Átkutatta a házat, de a férfit nem találta. „Maga mossa a ruháit?", kérdezte. „Természetesen", válaszolta az asszony nem minden büszkeség nélkül. A kihallgatás során beismerte, hogy kimosta férje véres ingét. Ben eltette a bizonyítékot. Ahogy a *Benny Stories*-ban leírja, a tűzoltót később a 3. hadsereg egyik katonai bírósága bűnösnek találta és halálra ítélte.

Az egyik tettestárs olcsóbban megúszta. A harminchárom éves nő azt vallotta, a cipőjével megütötte a pilóta arcát. „Csendesen sírt, amikor beszéltem vele, szinte mindent bevallott", írta Ben április 16-án Gertrude-nak egy négyoldalas levélben. A férje elesett a fronton, a házukat szövetséges bombák rombolták le, két gyerekről kellett gondoskodnia. Ben sajnálatot érzett iránta. „Mit tehetnék vele?" Nem volt szíve bedugni valamelyik „undorító" fogolytáborba, ezért először házi őrizetbe vette. Valaki más fog majd ítélkezni felette. Azon tanakodik, mi lenne az ő esetében a helyes ítélet.

Ugyancsak elgondolkodtatta egy másik „case" tapasztalata. Ezúttal három amerikai pilótáról volt szó, akiket német civilek vertek agyon. Ben megtudta, hogy egy temető szélén földelték el őket Trier közelében. Megparancsolta a temető gondnokának, mutassa meg a helyet, és exhumálja őket. Azután megmosta őket, és kettejük pilótaruhájának belsejében megtalálta az azonosítószámukat. A harmadik holttest meztelen volt. Kefefrizurája volt, úgy nézett ki, „mint egy tipikus amerikai srác". A két beazonosított pilóta neve megegyezett a Gestapo aktájában fellelhető listán szereplő nevekkel, ahol három amerikairól volt szó. Ben jelentette a főhadiszállásnak, hogy a három keresett személy közül kettőt azonosított. A harmadiknak ugyan nem találja az azonosítószámát, de bizonyára az eltűntről van szó. Néhány hónappal később megtudta, hogy a halottnak vélt pilóta él, és békésen hazatért valahova Arkansasba. A beszélgetésünkön azt mondta: „A mai napig nem tudom, ki a harmadik holttest. A háborúban soha nem tudod pontosan, kit ölsz meg, és hány embert." Mindenesetre levonta a tanulságot: „Megtanultam, hogy nagyon óvatosan kezeljem a közvetett bizonyítékokat." A nürnbergi perek főügyészeként ezekről nagyon tudatosan le is mondott.

Dietrichhel a zuhany alatt

A „Downed Flyer Cases" mellett nyomozói tevékenysége leginkább abból állt, hogy bizonyítékokat gyűjtött a német koncentrációs táborokban elkövetett tömeggyilkosságokra. Miután a szövetséges csapatok felszabadítottak egy-egy lágert, ő volt az elsők egyike, aki a helyszínen tájékozódhatott. Ebből nyújtott kis ízelítőt április 16-án Gertrude-nak. Látott „tömeggyilkosságot, szörnyű, borzalmas megsemmisítést, amit most nem tudok leírni. Minden része annak a bizarr, zavaros dolognak, ami itt történt. Becsukom a szemem, és azt gondolom, ez nem lehet igaz, kedvesem. Ez csak egy őrült álom, ami azonnal elillan, amint kinyitom a szemem. Azután kinyitom a szemem – és minden itt van." Nagy a kísértés, hogy a vakot játssza, de a szenvedés oly mélyre hat, hogy nem szabadulhat.

Nyolc nappal korábban egy kis csapattal indult útnak, „hogy háborús bűnösök ellen keressünk bizonyítékokat". A nyomozóegység rajta kívül még egy hadnagyból, „aki nagyon elégedett volt, hogy jöhet", egy tolmácsként működő holland katonából és a sofőrből állt. „Különféle forrásokból származó híreket kaptunk, ezért egyszerű volt megterveznem az utat Belgiumon és Luxemburgon keresztül vissza Franciaországba, majd egy jó részét Németországban."

A háború utolsó heteiben kaotikus állapotok uralkodtak. Útközben mindenütt végtelen emberáradat – Európa népvándorlás kori képet nyújtott. „Vajon hová mehet ennyi ember?", tette fel magának a kérdést Ben. „Fiatal és öreg, szedett-vedett ruhákban, uniformisokban, férfi és nő, csak mennek a poros utakon. Néhányan csomagot cipelnek a hátukon, másnak még ennyi vagyona sincs, sokan kis kocsiban húzzák maguk után összes földi javaikat." Többségük német, aki vélhetően a házuk ajtaján kopogtató háború, a Vörös Hadsereg elől menekült. De francia katonák ezrei is meneteltek, akik most kerültek ki a német hadifogságból. „Hová mész?", kérdezte egyiküket. „Hazafelé, Párizsba", válaszolt a francia nevetve, holott még ötszáz kilométer volt hátra.

A katonai kormányzat ideiglenes táborokat állított fel az otthontalanok számára. Piszkosak voltak, felügyelet nélkül.

„Mindenki ugyanabban a nyomorban osztozik." A szűkös és labilis élet „az erkölcs új fajtáját" hívta életre, állapította meg Ben. „Minden ágyat elfoglalt egy pár, akiknek nincs jobb dolguk, mint hogy egész nap azt csinálják. Nincs magánszféra, egyáltalán nincs szégyenérzet." Minden a nyilvánosság előtt történik. „Ezek a darabokra hullott egzisztenciák elbújnak a nevetés és éneklés homlokzata mögött, de milyenek voltak korábban? És milyenek lesznek, ha visszatérnek a társadalmi rendjükbe?" A háború valahogy minden érték átértékelődését hozta magával. „Sok fiatal lányt láttam, aki a testét felajánlotta egy babkonzervért. A dolgok, amelyek a háború előtt valamit jelentettek, most egyáltalán nem jelentenek semmit, napról napra élnek, csak az számít, ami kézzel fogható."

A fizikai rombolás is megviselte. „Nincsenek szavak, amelyekkel a háború romjai leírhatók lennének." Keresztülutazni egy városon, amelyet alaposan lebombáztak, olyan, mint egy rémálom. Mérföldeken keresztül nem látni mást, csak romhalmazokat. „Így van ez Koblenzben, Kölnben, Aachenben, Bastogne-ban, Wiesbadenben, Mainzban, és tucatnyi más városban." Az egyik éjszakát egy egykori luxusszállodában töltötte, amelynek a felét eltörölték a bombák, a másik felébe amerikai katonák fészkelték be magukat. Berendezési tárgyak, „amelyek egy vagyonba kerülhettek", tönkremenve szanaszét hevertek. „A borospincében húszezer darabokra tört üveg. A kézi gyártású bútorok tűzrakásra szolgáltak." Mindez a háború része Európában, „amit Amerika soha nem látott, és valószínűleg elképzelni sem tudja".

De azért akadtak pillanatok, amik felvidították, és nevetni is tudott. Április 16-án, amikor Gertrude-nak megírta a hosszú levelet, este találkozott Marlene Dietrichhel, a színésznővel – gyakorlatilag meztelenül. „Nem, nem őrültem meg", bizonygatta. Dietrich a United Service Organizations (USO) szervezésében egy show-műsorban lépett fel a katonák előtt. A USO megalapítását személyesen Roosevelt elnök szorgalmazta. Mindenféle jótékonysági szervezet tartozott ide, amelyek a csapatok morálját voltak hivatottak emelni.

Amint Ben írta, a hollywoodi sztár ugyanabban az épületben lakott, amelyikben ő. „Ő az első emeleten, én a harmadikon. A zuhanyzók a földszinten voltak." A show után lement a lépcsőn, hogy felfrissítse magát. Ebben a pillanatban lépett ki a díva. „Ne nézzen, kérem", mondta neki Ben. „Azt kell majd hazaírnom, hogy alsónadrágban találkoztam Marlene Dietrichhel." A hosszú combú híresség nem zavartatta magát. Érdes hangján megkérdezte, hová megy ilyen szerelésben. Ben elmagyarázta, hogy odalent van a zuhanyzó meleg vízzel. „Van olyan időpont, amikor én is zuhanyozhatnék?", kérdezte. „Lady, mondtam, ön bármikor zuhanyozhat." Dietrich még csak fel sem ajánlotta, hogy megmossa a hátát, így ment tovább. „A háború tényleg kemény."

A *Benny Stories*-ban némileg másképp írja le ezt a jelenetet. Egyenesen belépett egy fürdőszobába, ahol Dietrich „a maga pompájában" ült a kádban. „Ó, bocsánatot kérek, Sir", dadogta, és azonnal kiment. Őrt állt az ajtóban, amíg a nő ki nem jött. „Mosolygott, és azt mondta, jól szórakozott azon, hogy Sirnek neveztem." Majd megkérdezte, honnan jön, és mit csinál civilben. „Amikor elmondtam neki, hogy a Harvardon végeztem jogot, csodálkozott, hogy egyszerű katona vagyok, és meghívott a vacsorára, amit a tisztek rendeztek a tiszteletére." Egymással szemben ültek, és Dietrich átnyújtotta neki a névjegykártyáját. Alig titkolta, hogy sokkal szívesebben beszélget vele, mint a tisztekkel, de a végén Patton tábornok ajánlkozott a kísérőjének. Hogy ez a kiszínezett változat vajon a fantáziájának a későbbi szüleménye-e, vagy a Gertrude-nak írt levélből szándékosan kihagyta – ki tudja.

Eisenhower előtt Ohrdrufban

Ben a 3. hadsereg nyomában tartott Németországban Trieren, Frankfurton, Erlangenen át keletre, egészen a cseh határig. Egy térképen bejelölte a felszabadított területeket és az ismert koncentrációs táborok helyét. Az első „állami koncentrációs tábort" a nemzetiszocialisták már 1933 márciusában, néhány héttel Hitler hatalomra jutása után létrehozták. Hamarosan egész hálózat alakult ki a birodalom teljes területén. A München melletti KZ Dachau mintájára a háború kezdetéig nagy internálótáborokat hoztak létre többek között Sachsenhausenban, Buchenwaldban, Neuengamméban és Flossenbürgben. Az Anschluss után Ausztriában felépült a KZ Mauthausen. A német uralom alatt álló területeken 1939 és 1944 között nagy számban hoztak létre további lágereket, amelyeket még 1200 „külső táborral" kiegészítettek. Az SS a már meglévő lengyelországi koncentrációs táborokat Auschwitz-Birkenauban és Majdanekben 1942-től megsemmisítőtáborként használta, ezek mellé új komplexumokat építettek fel Chełmnóban, Bełżecben, Sobiborban és Treblinkában. Bárkit lágerbe küldhettek, akit a náci rezsim lehetséges ellenségnek tekintett. A legtöbb áldozat a zsidók közül került ki – csak a megsemmisítőtáborokban több mint hárommillióan haltak meg.

Április elején a türingiai Gothai járás Ohrdruf nevezetű kisvárosából horrorisztikus jelentések futottak be az amerikai nyomozókhoz. Az előrenyomuló 4. amerikai páncéloshadosztály egy kényszermunkatáborra bukkant. Szanaszét heverő hullák tucatjait találták, meztelenül, vagy – „mintha pizsama lenne" – szakadt rongyokban. Vagyis kék-fehér csíkos rabruhában. Rengeteg fogoly súlyos beteg volt, sokan az éhhalál küszöbén álltak. Ohrdrufban kettős szögesdróttal körülvett, zöld álcázó színre festett barakkokban élő foglyok ezrei dolgoztak gyakran a végkimerülésig egy alagút- és bunkerrendszer építésén. „Beugrottam a dzsipembe és odaszáguldottam", írja Ben a *Stories*-ban. Egészségügyi alakulatok elsősegélyben részesítették a túlélőket, a híradósok fotográfusai megörökítették a szörnyűségeket. Ben bizonyítékként összegyűjtötte a fotográfiákat, és igyekezett más bizonyítékoknak is nyomára bukkanni. A láger foglyai közül ebben a pillanatban csak nagyon kevesen voltak egyáltalán arra képesek, hogy összefüggően beszéljenek.

Ohrdruf volt az első olyan, amerikaiak által felszabadított láger, ahol a foglyok mesélni tudtak a sorsukról. Az SS-őrség elmenekült, még mielőtt a 3. hadsereg odaért volna. Azokat a foglyokat, akik még járni tudtak, halálmenetben elhajtották az ötven kilométerre lévő Buchenwaldba. Aki túl gyenge volt, azt egyszerűen otthagyták, vagy agyonlőtték az Appellplatzon. A már korábban meghalt mintegy 3200 fogoly holttestét az SS halálfejes alakulatokhoz tartozó őrség katonái a menekülésük előtt nyílt tűzön égették el. Az égett emberi hús szaga megtöltötte a levegőt.

Az Ohrdrufból érkező hihetetlen jelentések a hadsereg vezetését is megmozgatták. Az európai kontinens legmagasabb rangú amerikai tábornokai Eisenhower főparancsnok vezetésével április 12-én meglátogatták a bűncselekmény helyszínét. Patton mellett Omar Bradley, az 1. hadsereg és a 12. amerikai hadseregcsoport parancsnoka, az amerikai hadsereg későbbi vezérkari főnöke is ott volt. Eisenhower megdöbbent. A látogatás után azt írta George C. Marshallnak, az egyesített vezérkar főnökének *(Joint Chiefs of Staff)*, az elnök és a hadügyminiszter biztonsági tanácsadójának, hogy utazása során a legérdekesebb és egyben a legborzalmasabb Ohrdruf volt. „A dolgokat, amiket láttam, nem lehet leírni." A bűntett látható evidenciája és az éhezés, kegyetlenség és brutalitás szóbeli tanúbizonyságai „olyannyira sokkolóak voltak, hogy kicsit rosszul lettem". Egy teremben egymás hegyére-hátára hányták húsz-harminc éhen halt férfi holttestét. Patton megtagadta, hogy belépjen. „Azt mondta, belebetegedne."

Eisenhower azonban bement, „hogy képes legyek első kézből tanúskodni, ha a jövőben olyan tendencia alakulna ki, miszerint ezek a vádak csupán a propaganda eszközei lennének". Patton is mélyen megrendült. Számára Ohrdruf az egyik „legborzalmasabb", amit valaha is látott. Naplójában leírja, hogyan próbálták meg az SS-legények eltüntetni a holttesteket. Vasúti sínekből készült hatalmas rostra fektették őket, amelyet téglából készült alapra helyeztek. A németek szurkot öntöttek rájuk, majd fenyőből és szénből tüzet raktak alattuk. De nem voltak

„túlságosan sikeresek”, „mert megmaradt egy rakás csont, koponya, és elszenesedett test”, amiből áldozatok százaira lehetett következtetni.

Eisenhower megparancsolta, hogy a tábort látogassák meg a haditudósítók, és lehetőleg minél több katona. Tudja meg a világ, mi történt a német koncentrációs táborokban. Az amerikai katonák pedig lássák, miért kellett elhagyni az otthonaikat, hogy a távoli Németországban harcoljanak.

A „buchenwaldi boszorkány” lámpaernyője

Ben ekkor már a másik tetthelyre sietett. „Megtudtam, hogy Ohrdruf csupán az egyike volt a környék sok kényszermunkatáborának, amelyeket Buchenwald főtábor alá rendeltek.” Tehát a tábor április 11-ei felszabadítása után odaigyekezett. Patton csapataira várva a foglyok röviddel azelőtt megrohamozták az őrtornyokat, és átvették az ellenőrzést a tábor felett. Az SS április elejétől huszonnyolcezer foglyot vitt el, huszonegyezren voltak még, amikor az amerikai hadsereg 6. páncéloshadosztálya Buchenwaldba érkezett. Azért is lett ez az egyik legismertebb tábor, mert Goethe és Schiller, valamint a klasszika és a romantika más szellemi nagyságainak a városa, Weimar mellett található. Így a német kultúra legragyogóbb csúcspontjai és a német történelem legmélyebb szakadékai közvetlenül egymás mellett vannak. Az író Jorge Semprún *(A nagy utazás)* azért beszélt „Weimar–Buchenwald összegről”, hogy megmutassa, mennyire nem képzelhető már el egyik a másik nélkül.

Számára a két hely úgy tartozott össze, mint egy matematikai összeadás két tagja.

A történelem e sötét oldalának egyik szimbólumává vált Ilse Koch, a táborparancsnok Karl Otto Koch felesége. A foglyok „parancsnoknőnek” vagy „a buchenwaldi boszorkánynak nevezték”. Ő volt a bizonyíték arra, hogy a nemzetiszocialista ideológia milyen perverziókat volt képes életre kelteni, amenynyiben tárgyakat készíttetett tetovált emberi bőrből. Ben Gertrude-nak írt 1945. április 20-ai levele az egyik legkorábbi történelmi tanúbizonysága a táborparancsnokné döbbenetes szenvedélyének. „Most egy olyan ügyön dolgozunk – és ez a teljes igazság –, amelyben tetovált bőrű férfiak százait mészárolták le és nyúzták meg, hogy a táborparancsnok felesége lámpaernyőket készíttethessen a színes emberi szövetből.” Vajon kitaláltnak tartja-e a történetet, tette fel a retorikai kérdést Ben Gertrude-nak. „Nem. Bizonyítékunk van rá. Megvannak a bőrök, megvannak a lámpaernyők, a szerencsétlen áldozatok holttestei – és ismerjük a tettesek nevét.”

A tábori orvos, Erich Wagner SS-Strumbannführer a Jénai Egyetemen a „tetoválás kérdéséről” írt tudományos munkával szerzett doktori címet. Az egész tábort végigkutatta a tetovált foglyok után, majd lefotózta őket. „A foglyokat ezután Koch parancsnok a kapuhoz rendelte, a legpompásabban tetovált bőrűeket kiválogatta, majd beküldte a körletbe. A legjobb bőrök hamarosan megjelentek a »patológiai osztályon«, ahol preparálták, majd az SS-látogatóknak mint különlegességet mutogatták”, írja Eugen Kogon szociológus és politológus a *Der SS-Staat* (1946) című tanulmányában. Ez volt a „német koncentrációs táborok rendszerének" első történelmi elemzése. Kogon maga is Buchenwaldban volt fogoly. A foglyokon orvosi kísérleteket is végeztek. „Éppen most tartóztattunk le egy doktort, akinek az volt a specialitása, hogy tífuszbaktériumokat adott be emberek százainak (biztos halál), csak hogy a következményeket megfigyelhesse", írta Ben Gertrude-nak.

Wagner a háború után amerikai hadifogságba került, majd 1948-ban megszökött. Álnéven élt Bajorországban és a Feketeerdőben, ahol a felesége praxisában dolgozott. Csak 1958-ban tartóztatták le, és állították Offenburgban bíróság elé a Buchenwaldban elkövetett bűnei miatt. A vizsgálati fogságban öngyilkos lett. Karl Otto Kochot még a felszabadulás előtt halálra ítélték a foglyok elrabolt vagyonának eltulajdonítása és más súlyos bűncselekmények, például gyilkosság és csalás miatt. Egy SS-kommandó végezte ki 1945. április 5-én. Az özvegye bekerült a nemzetközi sajtóba. A Buchenwald-perben Dachauban az amerikai hadbíróság 1947 augusztusában életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte. „A bírák négyszemközt bevallották, hogy csak azért úszta meg a bitót, mert gyereket vár", írta a *Der Spiegel.* A gyermek különös módon a letartóztatás idején fogant. Egy széles körű amerikai amnesztia során Koch 1949-ben szabadult. Ezután a német igazságszolgáltatás indított vizsgálatot ellene. Az augsburgi bíróság 1951 januárjában gyilkosságra való felbujtás, gyilkossági kísérlet és súlyos testi sértésre való felbujtás miatt ismét életfogytiglani szabadságvesztésre ítélte. 1967. szeptember 2-án felakasztotta magát a cellájában.

Miközben Ben a buchenwaldi eseményekről írt Gertrudenak, elérték a német háborús bűnökről szóló legújabb információk. De azért folytatta a levelét: „Pont most érkezett egy újabb komoly eset." Nemrégiben „elfoglaltak" egy újabb koncentrációs tábort. „Már megtettem minden intézkedést, hogy holnap reggel indulhassak." Egy tiszt kölcsönadja majd a vadonatúj dzsipjét. Tényleges főnyomozóként gyakorlatilag éjjel-nappal dolgozott. Az utóbbi időben az esetek száma robbanásszerűen nőtt. „Náci gyilkosságok helyszíneinek tucatjait derítettük fel."

Amikor megérkezett egy táborba, első dolga volt, hogy az SS feljegyzéseit biztonságba helyezze. Az irodában találta a „halottas könyveket" a meghalt foglyok neveivel. A tettesekről Buchenwaldban egy egykori fogoly szolgált felvilágosítással, aki a tábor igazgatásában dolgozott. „Már vártam önre", a *Benny Stories* szerint ezekkel a szavakkal fogadta őt. Elvezette egy helyre az egész tábort körbevevő elektromos kerítés közelébe. Kiásott egy kis fadobozt. Egy úgynevezett kaszinó afféle tagsági kártyája volt benne, azé a helyiségé, ahol az SS-őrség tagjai esténként megihattak egy sört, pihenhettek. A kártyákon egy fotó, a tulajdonos neve és személyes adatai voltak feltüntetve. Amikor belépett a lokálba, kapott egy pecsétet a kártya hátlapjára. Ha betelt, kapott egy újat. A fogoly feladata az volt, hogy ezeket a kártyákat elkészítse. A régieket azonban nem semmisítette meg, ahogy a parancs szólt, hanem titokban megőrizte. Tudta, hogy ezzel az életét kockáztatja. De túlélte, és most segített Bennek a tettesek és cinkosaik azonosításában. „Kiemelkedő bátorsága arról a hitről tanúskodott, amiben számos szenvedő áldozattal osztozott, hogy valamikor eljön az elszámoltatás napja, és az igazság győzni fog." De tényleg eljött ez a nap? És hogy néz ki az igazság?

A következő táborba vezető útján Ben találkozott a Wehrmachtot kelet felől üldöző Vörös Hadsereg egyik elit alakulatának katonájával. Amikor Ben elmesélte neki, hogy ő a háborús bűnök ügyében nyomoz, és az SS tetteire keres bizonyítékokat, az orosz azt kérdezte: „Nem tudod, hogy miket csináltak?" Természetesen tudja, válaszolta Ben. „Akkor meg minek kérdezősködsz? Egyszerűen lődd agyon őket!", tanácsolta a vöröskatona, aki másfajta jogi normákhoz volt szokva. A későbbi években, amikor világossá vált, hogy csak nagyon kevés háborús bűnöst vádoltak egyáltalán meg, és a többségük megúszta a büntetést, gyakran gondolt az egyszerű orosz katona javaslatára. „A törvény embereként nem fogadhattam meg a tanácsát, de néha azért elgondolkodtam azon, nem volt-e mégis igaza."

Csak csont és bőr

Április 23-án az amerikai 3. hadsereg felszabadította a bajorországi Flossenbürg koncentrációs táborát a cseh határ közelében. Hamarosan Ben is odaérkezett. Az amerikaiak ezerötszáz súlyosan beteg embert találtak. Amint másutt, az SS a foglyokat itt is gyilkos menetelésre kényszerítette, hogy a szövetségesek beavatkozása ne menthesse meg őket. A főtáborból és a számos külső táborból április közepe óta negyvenezer embert hajtottak délnek. A cél a dachaui koncentrációs tábor volt. Többnyire éjszaka meneteltek az erdőkben. „Ez Hitler új rendjének hihetetlen története", kezdődik a Gertrude-nak április 29-én az eseményekről írt levél. „Ha nem a saját szememmel láttam volna, talán hajlamos lennék kétségbe vonni. De láttam." Két nappal korábban érkezett a hír a katonai titkosszolgálattól, hogy a KZ Flossenbürgöt elfoglalták. Ben egy tiszttel és egy sofőrrel azonnal útnak indult. Az utakon teherautó-konvojok jöttek velük szembe „kedvetlen német hadifoglyokkal", akiket egy maroknyi amerikai katona őrzött egy dzsippel. Ezután hirtelen gyalogos lágerfoglyok bukkantak fel. Ami mindennél jobban tanúskodott arról, hogy egy koncentrációs tábor áldozatai, az a fénytelen, zavaros tekintetük volt, amivel a velük szembejövő járműveket üdvözölték. „Túl fáradtak voltak ahhoz, hogy mosolyogjanak, de a hála szomorúan halvány jele mindegyik arcra kiült, és ennél többet nem is kellett mondani." Sokan az éhhalál küszöbén álltak, és különféle betegségekben szenvedtek. „Vándorlásukban a tífusz és halálos tettek kísérték őket."

Ben és kísérői beértek egy faluba, ahol feltartóztatta őket egy francia katona. Két évig volt német hadifogságban. Amikor a legyengült lágerfoglyok menetoszlopai közeledtek, az SS neki és még vagy tizennégy másik hadifogolynak megparancsolta, hogy ássanak egy hatalmas árkot a közeli erdőben, mesélte. Miután teljesítették a parancsot, sietve odébbálltak, mert tudták, mi következik. Amikor a mezőn menekültek, látták, amint az SS emberei egy negyven-ötven főnyi, kimerült emberekből álló csoportot tereltek maguk előtt. Az elbeszélésnek ezen a pontján Ben felszólította a katonát, hogy mutassa meg nekik a helyet. A dzsippel odamentek. „Itt van – mondta –, és ott fekszenek." Ben látta a friss ásás nyomait, amit néhány ággal igyekeztek eltakarni. Kivett egy ásót az autóból, és azt mondta a franciának, ott ásson, ahol a holttesteket sejti. Néhány ásónyi föld kiemelése után előbukkant az egyik áldozat feje. „Temesd be", mondta neki Ben. A halott már eleget szenvedett. További információért a szomszédos parasztházhoz mentek. A paraszt felesége eskü alatt vallotta, hogy látta a közeledő menetoszlopot, majd nem sokkal később lövéseket hallott, sorozatokat, egy-két perces szünetekkel. Az SS-egység temetetlenül otthagyta a holttesteket – a férje és a fiai dobtak rájuk némi földet, hogy megakadályozzák a betegségek terjedését. Ben a tömegsírról specialistákkal fényképeket készíttetett, amelyeket 1945. június 14-én elküldött Gertrude-nak. „Remélem, nem rémülsz meg, de a képek csak némileg engedik sejteni, milyen is volt a valóság."

A csoportjával továbbment. Útközben mindenfelé kis dombocskákat látott, amelyek mind néhány halottat rejtettek. Az „evakuáló menetek" áldozatait. „Az út mentén két-három ezer meggyilkolt ember hevert. Néhányukat el sem temették, a csak úgy odahajított kék holttestek látványától megremegett a szívem." Amikor egyszer röviden megálltak, hogy egy útjelző táblát kibetűzzenek, egy vérző, civil ruhás ember rohant feléjük. „Mit akar?", kérdezte Ben. „Kérem, kérem – mondta –, német katona vagyok." Hol az egyenruhája, érdeklődött Ben. A német a nadrágját mutatta. A többit az oroszok lerángatták róla, és üldözik. A katonakönyvét elvesztette. Helyette valami papírokat mutogatott. Köztük volt egy SS-katona fotója.

„Maga az SS-nél volt?", kérdezte Ben. „Nem, nem", felelte, vigyék már magukkal, és megpróbált bemászni a dzsipbe. Ebben a pillanatban a szemben lévő dombon feltűnt egy kerékpáros. A vállán puska lógott. „Lőttek rám. Ezek meg fognak ölni", kiáltotta a német rettegve. A kerékpáros közben odaért – egy orosz volt. „Ez itt egy SS", morogta. A menekülő még egyszer megkérte Bent, hogy mentse meg. „Maga nem visel egyenruhát", mondta neki Ben. Az oroszhoz fordulva pedig így szólt: „Csinálj, amit akarsz!" Amikor „a náci ezt meghallotta, elkezdett sírni, de az orosz ekkor már ráfogta a puskáját, és körülbelül négyméteres távolságból hátba lőtte a menekülni próbáló németet". Az még pár lépést továbbment, majd éppen egy arra járó teherautó kereke elé esett, és meghalt. A sofőr sokkot kapott.

„Sir – mondta a Bent kísérő tisztnek –, nem tehettem semmit."

„Húzd félre és menj tovább!", parancsolta a tiszt.

De az úttól távolabb is vad jelenetek játszódtak le. Ben beszélt olyan emberekkel, akik részt vettek a halálmenetekben, és németekkel, akik a tábor környékén laktak. Közülük a bölcsebbek elmenekültek. Aki maradt, annak a házát kifosztották az éhező egykori foglyok. Sokan „olyan házakban élnek most, amit útközben találtak". Ben több lakóházba és istállóba bement, amit az egykori foglyok elfoglaltak. „Mindenfelé hevertek, sokan ahhoz is túl betegek voltak, hogy mozogni tudjanak, és vártak valakire, aki majd jön és segíteni fog." A legjobban az oroszoktól féltek. Egy öregasszony arról panaszkodott Bennek, hogy a „vörösök" ellopták az egyetlen tehenüket. Így most nincs tejük. Adja vissza a tehenet, és büntesse meg a tolvajokat. „Azt mondtam neki, a németek az oroszoktól sokkal többet vettek el, mint egy tehenet, ha vissza akarja kapni, akkor forduljon Hitlerhez.”

Végül csak elértek Flossenbürgbe. A tábort már messziről lehetett látni, egy domboldalon volt egy középkori várrommal átellenben, amivel a komor barakkok „érdekes kontrasztot” képeztek. Amikor a kapuhoz értek, két tábla fogadta őket. Az egyiken angolul ez állt: „Quarantine”, a másikon: „Prisoners Happy End! Welcome!” A cseh fogoly lágerírnok, Emil Ležak akasztotta ki a feliratokat, aki április 23. reggelén még azelőtt elkezdte megírni a tábor történetét, hogy az amerikai 3. hadsereg 90. hadosztályának 358. és 359. gyalogezrede megérkezett volna. Amikor a motorizált járőr megérkezett, a mondat közepén így hagyta abba: „Be kell fejeznem, itt vannak a felszabadítók!”

Most két amerikai orvos állt a bejáratnál. Tífuszjárvány van, de ők természetesen bemehetnek és elkezdhetik a nyomozást, mondták Bennek és kísérőinek. „Még mindig vagy ezernégyszáz fogoly volt a táborban, kis tüzek tucatjai égtek, amelyeken a tetves ruhákat égették el.”

Ben először a krematóriumot vizsgálta meg. A német mérnökök különleges konstrukciót agyaltak ki: „A halott áldozatokat kivitték a tábori kórházból, vagy onnan, ahol éppen kilehelték a lelküket, és feltették őket egy kocsira. Ezt úgy konstruálták, mint egy koporsót, és keskeny nyomtávú vasúti kerekekre szerelték. Ha megtelt, a krematóriumhoz vitték.” A bejáratot nehéz vaskapu zárta le. Innen a holttesteket egy alagúton és egy rámpán át a mélyebben fekvő kemencékhez tolták. „Kinyitottuk a zárt kaput, és a sínek mentén lementünk.” Ben azon töprengett, vajon „hányan jöhettek le egyszerűbb módon – a csillékben”. A krematóriumot néhány helyiségből álló, kis épületként írja le. Az egyikben volt a nagy kemence. „Nem égett a tűz, a hamut és a csontokat tisztán lehetett látni.” A szomszédos helyiségben mintegy hatvan holttest hevert felpolcolva, „mint a tűzifa”. Csak az üzemanyaghiány kímélte meg ezeket az embereket, akik néhány napja még éltek, attól, hogy elégessék őket. „Nem voltak más, csak csont és bőr, feszes bőrükön mégis látni lehetett az ütések okozta nyomokat és foltokat. A fenekük kék és fekete volt ott, ahol az SS-legények gumitömlői még a halálukban is megjelölték őket.” (Más koncentrációs táborokból is jelentették, hogy ilyen tömlőket használtak kínzóeszközként, részben homokkal töltve.) A rothadás szaga undorító, de e meggyötört és kiéheztetett testek látványa, valamint annak elképzelése, hogyan halhattak meg, még sokkal rosszabb volt. A krematórium mögött Ben felfedezett egy hamuval teli árkot. Még látszottak benne az emberi csontok maradványai. Ha megtelt, a hamut kiszórták a környékbeli földekre. A talaj fölött még akkor is lebegett a szomorú, szürke köd. – Ezek a különleges létesítmények később figyelmeztető emlékművé váltak. „Az alagút, rámpa és a krematórium 1945 után fontos részévé vált a KZ Flossenbürg emlékezetének, és szimbólumává a táborban zajló tömeggyilkosságnak”, áll ma az emlékhely egyik prospektusában.

Miután megtekintette a többi létesítményt is, Ben nekiállt a bizonyítékok összegyűjtésének.

„Segítségre van szükségünk.” A kísérő tiszt erősítést kért, fényképészeket, filmeseket, gépírókat, „hogy a világ számára megőrizzük a német kultúra valódi jelentését”.

A tábor parancsnoka akkor egy orosz százados volt, akit sok évig tartottak fogva Flossenbürgben. Minden támogatást megadott Bennek, „elfogadtam két nagy irodahelyiséget, ez lett a főhadiszállásunk”. A táborban talált egy huszonkét éves hadnagyot Jugoszláviából, aki orvosnak tanult Cambridge-ben, de amikor szünetben hazament, a nácik elfogták. „Willynek neveztem, és kineveztem első helyettesemnek, mert éles esze és a tábor alapos ismerete mellett folyékonyan beszélt hét nyelven.” Néhány fogoly elrejtette a rabok statisztikáit tartalmazó könyveket, most elővették. Ben megbízott egy csapatot, hogy az adatokat rendezzék táblázatokba. Ležak és két, szintén régóta fogságban lévő francia társa tovább írták a tábor történetét. Egy másikat azzal bízott meg, hogy írja össze az összes SS nevét, aki a táborban dolgozott. Egy orvos a tábori kórházban gyűjtötte össze a vallomásokat. Ben maga az irodában annyi tanút hallgatott ki, amennyit csak lehetséges volt.

Nem sokkal később megjelent nála az orosz százados. Van néhány problémája, és nem tudja, hogyan tovább. Az első a „homoszexualitás problémája”. Nagyon elterjedt a táborban, és legalább hetven fogoly megerőszakolta egy fiatal rabtársukat. Az ilyesmi Oroszországban törvényellenes, és kíváncsi volt, hogy van ez Amerikában. Ben elmagyarázta, hogy ott is tilos, „de senkinek nem használ, ha foglyokat, akik már elég sokat bűnhődtek, olyan dolgokért büntetnek, amelyeket a halál küszöbén követtek el”. A megerőszakolt fiatalembert azonnal kihozták a táborból, és átadták őt az amerikai orvosoknak. „Úgy tűnt, a százados megkönnyebbült.”

A másik probléma az a tény volt, hogy a táborba bezártak olyan német katonákat és gestapósokat is, akik valami fegyelmi vétséget követtek el. Amikor az amerikaiak felszabadították a tábort, ők is szabadok lettek. Ben megparancsolta, hogy állítsanak össze róluk egy listát. Ha elfogják őket, bánjanak velük úgy, mint a reguláris hadifoglyokkal.

A harmadik probléma azokat a foglyokat érintette, akiket a németek őrszolgálatra rendeltek és egyéb más feladatokkal bíztak meg. Ezek a „kápók” néha brutálisabbak voltak, mint az SS. Mit kezdjenek velük? „Először azt gondoltam, ugyanúgy fogunk bánni velük, mint a háborús bűnösökkel.” Ben tanúkat gyűjtött, akik vallomást tettek a vádlottak ellen. Az egyikükről több szemtanú állította, hogy agyonvert egy franciát egy gumitömlővel. Ben magához rendelte, és szembesítette a tényekkel. A férfi hat évet töltött fogságban. Ben azzal vádolta, hogy társainak kényszerű bántalmazásával be akart illeszkedni a nácik közé, és privilégiumokat akart szerezni magának.

„Mindent tagadott, de nyilvánvalóan hazudott.” Egy másik kápó állítólag több embert megölt a betegkörletben, a vízcsaphoz kötött gumicsövet nyomott le a torkukon, és a vizet teljes nyomással megengedte. „A táborparancsnok és a vádlók egyetértettek abban, hogy ezek az emberek ne kapjanak néhány hónap börtönnél többet.” Ezeket az eseteket bárhol a világon gyilkosságnak minősítenék, de egy olyan kontextusban, amelyben „a gyilkosság olyan hétköznapi dolog, mint az étkezés”, felvetődik a kérdés, mennyiben felelős egy üldözött áldozat, aki csak azt teszi, amit nap mint nap lát. „Alkalmazhatjuk-e a civilizált világ értékeit és normáit olyan embereknél, akik négy-öt évig egy haláltábor törvényeinek voltak alávetve?" Ben nem tudta azonnal megválaszolni a kérdést. A két férfit a táboron belül lecsukatta „viszonylag kényelmes cellákban". „Valószínűleg egy-két hónapig ott maradnak, ez megfelelő büntetés lesz."

A flossenbürgi vizsgálatok több napig tartottak. Május 1-jén szenzációs újságot írt meg Gertrude-nak: „Múlt éjszaka az Obersturmbannführer ágyában aludtam." A tábor utolsó parancsnokáról, Max Koegelről, a „flossenbürgi rémálom fejéről" volt szó, akinek az uralma alatt emberek ezreit gyilkolták meg bestiális módon. „Összeszedtem ellene a bizonyítékokat, és a korábbi büszke nagyfőnökből mostanra üldözött gonosztevő lett." Néhány hete ő adta parancsba a még valamennyire mozgásképes foglyok halálmenetét Dachau irányába. Még mielőtt az amerikaiak megjelentek volna, eltűnt egy fogoly irataival. 1945 júniusában sikerült elfogni. Rövid idővel később, még a vizsgálati fogságban felakasztotta magát. Miközben a foglyok „nyomorúságosan mocskos viskókban" laktak, „összezsúfolva, mint a szardíniák", addig a főnáci csupán egy kőhajításnyira élt egy „luxusházban". Olyan lóhalálában menekült onnan, hogy mindent ott hagyott. „Kivettem a tiszta törölközőket a faliszekrényből, a zsebkendőjébe fújtam az orrom." Amikor ezeket a sorokat írta, az Obersturmbannführer fürdőköpenyét és új papucsát viselte, „a forró fürdő a kádjában (ócska német fürdősóval) nagyon jólesett".

Este volt, a napja sok munkával telt. „Mindenféle nemzetiségű tanúk vallomásait hallgattam meg." A foglyok sok országból érkeztek, a legnagyobb csoportok Lengyelországból,

a Szovjetunióból, Magyarországról, Németországból, Csehszlovákiából, Olaszországból és Jugoszláviából. Az itt maradt foglyok május 1-jét a „felszabadulás napjává" nyilvánították. A szovjetek voltak a hangadók, így nem véletlen, hogy az ünnepnap a munka ünnepének napjára esett. A tábor közepén nagy színpadot állítottak. Felvonták az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió lobogóját. Kiakasztották a nemrég elhunyt amerikai elnök, Roosevelt, valamint Churchill és Sztálin foglyok által festett portréját. Legfelül egy tábla hirdette: „Thanks To Our Liberators" (Köszönet a felszabadítóinknak). Előző este a foglyok küldöttsége kereste fel Bent, hogy megkérdezzék, hogyan kell ezt írni. Mindegyik nemzet külön csoportot alakított, és a zászlóik alatt meneteltek. A képviselőik „hosszú, sebzett beszédeket tartottak, köszönetet mondtak a szövetségeseknek, és elátkozták a kapitalista rendszert". Volt egy csoport, amelyik zászló nélkül menetelt. Ben megkérdezte, kik ezek. Megkapta a választ: „Ó, ezek a zsidók."

A háború vége ünnepi hangulat nélkül

Ben hosszabb szünet után 1945. május 7-én írt újabb bejegyzést kicsiny, kézre eső naplójába: „Ma este hallottam a rádióban, hogy vége a háborúnak!", írta fekete tintával, szép kézírásával. Németország feltétel nélkül kapitulált. Minden harci cselekményt beszüntettek. Hitler április 30-án öngyilkos lett a berlini Führer-bunkerben. Az „ezeréves birodalom" kicsivel több, mint tizenkét év elteltével romhalmazként ért véget. A nácik által kirobbantott második világháború – az ázsiai–csendes-óceáni hadszíntéren Japán augusztus eleji kapitulációjáig tartott, amikor is az amerikaiak ledobták az atombombát Hirosimára és Nagaszakira – legalább ötvenmillió áldozatot követelt. A messzemenően legtöbb véráldozatot a Szovjetunió lakossága hozta, a teljes veszteségnek körülbelül a felét. A német bűncselekmények áldozatai közül kiemelkednek az európai zsidók. A nemzetiszocialisták hatmillió zsidót gyilkoltak meg. A bűnösök felelősségre vonásának ügyében döntő lépést jelentett a potsdami konferencia 1945 júliusában és augusztusában. A győztes hatalmak, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió itt fektették le a háború utáni rend alapjait. A német területet négy megszállási övezetre osztották – Franciaország is kapott egy részt –, amelyek élén katonai kormányzat állt. A kormányzók testülete, a Szövetséges Ellenőrző Tanács volt a megszállók legfőbb hatósága, ez hozta a törvényeket is. A tanács 10. számú törvénye lett a következő években a náci bűnök üldözésének legfontosabb jogalapja.

A „Kedves"-nek írt levelében – szintén május 7-én – Ben leírja a légkört, amely a háború végének bejelentését fogadta. Előzetesen azt gondolta, hogy örömében meg fog őrülni. „Valójában azonban nyugodtan és komolyan hallgattam, még mindig nehéz elhinni." A bajtársak hasonlóan éreztek: semmi vad kiáltozás, semmi hurrá, semmi konfettieső. Egyikük azt mondta: „Azt hiszem, ünnepelnünk kellene", de semmi nem történt. Nem volt különösebben semmi ujjongás, a háború végét ugyanúgy fogadták, mint bármely másik normális nap végét. Naplójában ezt írta Ben: „A harc vége afféle antiklimax, úgy tűnik, senkit nem érdekel különösebben."

Mi volt az oka az eufória szinte teljes hiányának?

„Talán azon múlik, hogy a katonák nem emberek, hanem katonák, ami teljesen más." Az, hogy a németek aláírták a kapitulációt, „csak egy lépés, és nem a legfontosabb a mi életünkben. A nagy kérdés, ami mindenkit legfőképpen foglalkoztat: Mikor mehetünk már haza?"

De annak még nem jött el az ideje. Még ha a háború véget ért is Európában, rengeteg feladat maradt. A nemzetiszocialista bűnözés mértéke teljes valójában, a maga szörnyűséges részleteivel, még csak most kezdett felszínre bukkanni. A „háborús bűnös üzlet" felvirágzott; tizenegy új embert vettek fel az irodájához. Ben az „irodavezető" „elegáns" címet viselte, de ez kevéssé érdekelte. Sokkal kedvére valóbb lett volna továbbra is utazni. De a kívánsága hamarosan teljesült. A 3. hadsereggel dél felé fordultak. Egy gyors dachaui látogatás után – amit április végén egy másik amerikai hadsereg szabadított fel, így nem tartozott az ő hatáskörébe – egy szörnyűséges koncentrációs tábort vizsgált Ausztriában.

Mauthausen élőhalottai

Nincs olyan koncentrációs tábor, ami emberi mércével mérve ne lett volna elképzelhetetlen, de Mauthausent Ben különösen brutálisnak találta. „Mauthausen valami a legrosszabbak közül való volt, az elmém még mindig vonakodik elhinni, amit ott láttam", jegyezte le naplójába június 11-én, hetekkel azután, hogy ott járt. „Soha" nem tudja „elfeledni" a kizsigerelt csontvázakat Ebensee külső táborában, ahol ezreket éheztettek szisztematikusan halálra. A „legkedvesebb Trudynak" 1945. május 15-én írt levél, amelyben kimerítően ír Mauthausenről, az alábbi sokatmondó mondattal kezdődik:

„A Duna sem nem kék, sem nem szép, legalábbis ebben az évszakban nem." Az utóbbi héten állandóan sütött a nap, de sem a folyó, sem a hullámzó dombvidék, sem a pompás időjárás nem volt képes örömet csempészni erre a tájra.

A tábor helyszínének kiválasztása a vezetők dolga volt. Röviddel az Anschluss után, 1938 márciusában Himmler, Oswald Pohl, az SS Gazdasági és Igazgatási Főhivatalának vezetője, valamint Theodor Eicke, a német koncentrációs táborok főfelügyelője Linz közelében megszemléltek egy területet a Duna partján. Egy nagy kőbánya volt arrafelé, a Wiener-Graben. Amit láttak, kielégítette az SS-vezéreket. Április végén a gránit kibányászására létrehozták a Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH-t. A munkát rabok voltak hivatottak végezni.

Az első háromszáz foglyot 1938 augusztusában hozták ide Dachauból, nekik kellett a tábort felépíteniük. Az év végéig már ezer fogoly számára volt hely. Eleinte elsősorban a náci igazságszolgáltatás által elítélt bűnözők és „aszociális elemek" kerültek ide, 1940-től pedig hozzájuk társultak a spanyol polgárháború köztársasági harcosai, akik Franco győzelme után Franciaországba menekültek, majd a Vichy-rezsim kiszolgáltatta őket Németországnak. 1938 augusztusa és 1945 májusa

között becslések szerint 197 000 fogoly került Mauthausenbe. Legalább 95 000 meghalt közülük, köztük 14 000 zsidó. Volt egy gázkamra és egy elgázosító kocsi, hogy a gyilkolás hatékonyabb legyen. Az utolsó embereket április 28-án mérgezték meg Zyklon-B-vel, amikor a háború gyakorlatilag már véget ért.

Ben Linzbe utazott, és jelentkezett az őrnagynál a hadosztály főhadiszállásán. Másnap reggel dzsipjével elindult Mauthausenbe. A szűk, meredek út mentén emberek százai meneteltek. „De sokan közülük egyáltalán nem is mentek. A porban hevertek, fénytelen szemük üresen meredt ki csontos arcukból." Amikor megérkezett, hatalmas kőtömbökből készült falat látott, rendszeres távolságra őrtornyokkal, „és e monumentális kőerődítmény mögött volt 25 000 haldokló és halott lélek". Az eddig látott többi tábor – fa- és szögesdrót kerítéssel – úgy nézett ki, mintha ideiglenes lenne. „De ezt azért építették, hogy örökre megmaradjon. Állandó helye a birodalom ellenségei megsemmisítésének." Lassan hajtott be a kapun. Az udvaron tömegnyi ember köszöntötte, néhányukon ruha sem volt. Mások rongyokat vettek magukra, vagy a csíkos rabnadrágot viselték. Egy sötét bőrű fiú odarohant hozzá. „Cigaretta, cigaretta, Casablanca, Casablanca", ennyit mondott. Ben ebből arra következtetett, hogy marokkói. Körülöttük a tömeg kíváncsian leste, hogy teljesíti-e a kérését. Ben nem merte teljesíteni, attól félt, hogy akkor lerohanják. „Szomorúan ráztam a fejem, és továbbmentem."

A nyomozócsoport a tábor egyik irodájában rendezkedett be. Az összes jelen lévő nemzet képviselőiből nemzetközi bizottságot alakítottak, akik esküvel megerősítve leírták, mi történt velük és honfitársaikkal. Néhányan ékesszólóan, mások egyszerűen csak dühödten írták meg a jelentésüket, de egy követelést mindannyian aláírtak: igazságot kell szolgáltatni, a felelősök nem úszhatják meg. Az áldozatok leírásából kiderült, hogy a felügyelők kínzóeszközök egész arzenálját használták. A verések olyan magától értetődők voltak, hogy azokat szinte nem is említették. A foglyokat vasláncon tartották, télen odakint meztelenül forró vagy hideg vízzel locsolták őket, sokukat állítólag „szökés közben agyonlőttek", a gázkamrába küldtek, vagy a tábori kórházban benzolt fecskendeztek a vénájukba. A főtáborban három krematórium volt, és bár az SS megpróbálta eltüntetni a nyomokat, a részeik azért megmaradtak. A gázszelepek vakolattal történő elrejtésének kísérlete is kudarcba fulladt, „mert nem maradt idejük mindenkit megölni, aki tudott róla, és a kiszemelt áldozatok égtek a vágytól, hogy kínzóik módszereit felfedjék".

A felszabadított foglyok a kőbányát is megmutatták Bennek. „Minden darab kő egy emberéletbe került", mondta egyikük. A nácik egyik „sportja" az volt, hogy megparancsolták a foglyoknak, ugorjanak le a magas sziklákról. „Akik ezt megtagadták, azokat lelökték. A széttört csontok összekeveredtek a kőtörmelékkel." A Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH tulajdonosaira utalva azt írta Ben: „A bánya részvényesei az SS és a náci párt vezetői voltak. A rabszolgák vére volt az osztalékuk, a hájasok az emberi nyomorúságból gazdagodtak."

A nyomorúság Mauthausenben sokféle volt, gyermekszemekből nézett rá, de ősz hajú asszonyokéból is, amikor végigment a barakkokon, és megnézte az „élőhalottakat". Egy tizennégy éves magyarországi kislánytól megkérdezte magyarul, hol vannak a szülei, amire a kislány sírva fakadt. Egy idős asszonynál, aki úgy nézett ki, mint egy aszott csontváz, csodálkozott, hogy mi tartja még egyáltalán életben. „Másnap reggel megkaptam a választ a kérdésemre. Láttam, amint apró holttestét a krematóriumhoz viszik. Belehelyezik egy deszkakoporsóba, és a börtön falain kívül fogják eltemetni." Újszülötteket látott, két-három heteseket, rongyokba csavarva, a mocsokban élve, táplálék nélkül „semmijük nem volt a síráson kívül". Az anyák „kevés reménységgel" az iránt érdeklődtek, mikor mehetnek már el végre. „Nem tudtam választ adni nekik, hiszen annyi tábor van, olyan sok ezer ugyanilyen szerencsétlennel, hogy sok időbe telik, pedig számukra minden nap egy örökkévalóság."

Annyi minden más dolog volt még, amit látott és csinált, de nem tud mindent leírni. „Szörnyűséges és szívszorító." Az ember, aki azt állítja magáról, annyi szörnyűséget látott, mint e véres évszázad egyetlen másik kortársa sem, elkezd aggódni emberi felfogóképessége miatt. Attól félt, hogy a fejében lévő horrorisztikus képek tompává teszik, befolyásolják az érzelmi életét. „Gondolni sem akarok arra, hogy ezeknek a dolgoknak a látványa mit művel velem. Hogyan lehetek megint finom, hogyan törődhetek véresre kapart ujjaiddal, és mindazon dolgokkal, amelyek oly jelentéktelennek fognak tűnni nekem?" Még végtelenül sokat írhatna, „de mindig minden ugyanaz". Másnap reggel indul majd a másik táborba. Ebenseebe.

A május közepén zajlott nyomozásokról Gertrude-nak olyan levélben számolt be, amelyet tizenegy nappal később írt Erlangenben. Mauthausen külső tábora többféle szempontból is példa nélküli volt, az egyik „legelgondolkodtatóbb", amit valaha látott. A szokásos kínzóeszközök itt jobbára hiányoztak, a láger a foglyok számára mégis maga volt a pokol. A foglyok többsége egyszerűen éhen halt. Egy kőbányában kellett dolgozniuk, „és az ételadagokat úgy mérték ki, hogy hat hónapon belül meghaljanak".

Amikor az amerikai hadsereg elfoglalta a tábort, azonnal felállítottak egy tábori kórházat. Ben végigment a kórházon, és megnézte a betegeket. „Sorra haltak meg. Néhányan még életben voltak, az amerikaiak megpróbálták az élethez fűződő gyenge szálakat megmenti, amelyek még megmaradtak." Az egyik barakk előtt egy vödör víz állt, amiben a foglyok a betegeket mosdatták. „Valószínűtlen látvány volt." A csont és bőr nyomorultakat úgy vitték a kádhoz, „mint a kisbabákat", egyikük sem lehetett több nyolcvan fontnál (kicsit több harminchat kilogrammnál). Beállították a vödörbe, és leöntötték őket vízzel. „Ezek az egykori emberi lények élettelen bábokként csuklottak össze azoknak a karjaiban, akik fürdették őket, a fejük összevissza himbálózott, a karjuk tehetetlenül lógott. De ezek a csontvázak, akiket egyenesen kellett tartani a kádban, mégis élő lények voltak – emberek, valamikor akár talán befolyásosak és híresek. Most nem voltak mások, mint tehetetlen, állatokhoz hasonló bábok, akiket életben kell tartani." Senki nem tudja elképzelni ezt a jelenetet, aki maga nem látta. „Az egész egy vad rémálom."

A dachaui perek

Miután Mauthausen-Gusen hatalmas térségében befejezte terepkutatásait, Ben visszatért Bajorországba. Münchenben felkereste Hitler „híres sörcsarnokát". Valamikor szép hely lehetett, vélte. Most nem volt más, mint egy romhalmaz, de a katonák délutánonként mégiscsak ihattak ott valamit.

„Heil Hitler!" Münchenből a frankföldi Erlangenbe utazott, ahol az amerikai hadsereg beköltözött egy német garnizonba. „Ferris Barracks"-nak nevezték el egy amerikai háborús hős után, aki 1943-ban elesett Tunéziában. Ben a háborús bűnökkel foglalkozó osztály irodavezetőjeként írta a jelentéseit, amelyek később az amerikai katonai igazságszolgáltatás számára több perben is alapul szolgáltak. Az eljárások egyik fő helyszíne Nürnberg mellett Dachau volt, ahol a német koncentrációs táborok prototípusa állt a maga stílusteremtő „lágerrendjével".

Az 1946 márciusának végétől május közepéig tartó mauthauseni főperben hatvanegy vádlottat találtak bűnösnek. Közülük ötvennyolcan „kötél általi halál" büntetést kaptak, amiből később kilencet életfogytiglani börtönbüntetésre változtattak. Az eljárás tisztázta a Ben által felvetett kérdést is, hogy vajon a „funkciót betöltő" foglyok, a kápók szintén az igazságszolgáltatás hatáskörébe tartoznak-e. A Mauthausen-főperben hármukat helyezték vád alá, mindannyiukat halálra ítélték és kivégezték. A főper mellett számos mellékpert is lefolytattak 238 vádlottal. Ezek közül az egyik kizárólag négy spanyol kápó ügyét tárgyalta. Több eljárás indult Flossenbürg és Buchenwald ügyében is. A vád minden esetben azokra a nyomozati eredményekre támaszkodott, amelyeket Ben és a többi nyomozó gyűjtött össze a „War Crimes Program" keretében.

Bennek a szövetséges pilóták lincselésével kapcsolatos vizsgálódásai vezettek el az úgynevezett repülős perekhez. Csak Dachauban kétszáz ilyen per volt. A legjelentősebb a Jürgen Stroop SS-Obergruppenführer és társai elleni eljárás volt 1947 januárjától márciusig. Több pilótát gyilkoltak meg Hessenben, az ügyekben Ben is nyomozott. A meggyőződéses náci Stroopot azért vonták felelősségre, mert a „Rhein-Westmark" térség magasabb SS és rendőrségi vezetőjeként ő tervezte meg a közösségben elkövetett bűnöket *(Common Design)*. Dokumentumokkal bizonyíthatóan fölülről érkezett parancs a katonai és rendőri erőkhöz, hogy a lincseléseket ne akadályozzák meg, és a tettesek maradjanak büntetlenek. A pilóták meggyilkolása mindeközben nemzetközi és német jogba is ütközött. Azt, hogy a repülőgépek személyzetével hogyan kell bánni ellenséges területen, az 1907-es hágai „Egyezmény a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól", valamint az 1929-es genfi „Egyezmény a hadifoglyokkal való bánásmód szabályairól" írta elő, a Német Birodalom mindkettőt elismerte. Stroopot és tizenkét másik vádlottat Dachauban halálra ítélték, mások három és tizenöt év közötti börtönbüntetést kaptak. Néhány büntetést, köztük két halálbüntetést később enyhítettek.

Dzsippel a Sasfészekbe

Amíg a harci cselekmények megszűnte a legtöbb csapat munkatevékenységét alaposan csökkentette, addig Bennek egy rakás új, érdekes feladata lett. „A legvarázslatosabb életet élem Európában, az intrikákról és árulásról, a gyilkosságról, brutalitásról és ellenkémkedésről szóló történetek megtölthetnének egy könyvet", írta Gertrude-nak május 23-án Erlangenből. Olyan sok minden történik, hogy nincs ideje írni. Az egyik ilyen kalandos fejezet Berchtesgaden mellett az Obersalzbergen játszódott ebben az időben. Ben egy kísérővel a dzsipjével ment fel a Bajor-Alpokba, Hitler „Sasfészkébe", hogy az állami csúcsvezetés bűneinek a nyomába eredjen. A környéket a náci időkben „zárt Führer-körzetnek" nyilvánították. Teljesen kiépített infrastruktúrája lehetővé tette a birodalmi kancellár számára, hogy mintegy második kormányzati székhelyként, „Berlin-fiókként" használja. Állami vendégeket is büszkén fogadott a Berghofon. Sokakra mély benyomást tett a létesítmény a csodás természetben. Hitler 1944. július 14-én járt utoljára szeretett hegyén, ezt követően 1944. november 20-ig a keletporoszországi „Wolfsschanze" vezéri főhadiszállásról irányított. 1945. május 4-én amerikai és francia csapatok elfoglalták Berchtesgadent. A Berghof április 25-én egy légitámadásban részben megsemmisült, a maradék épületeket SS-egységek gyújtották fel. Nem sokkal később az amerikai 101. légi szállítású hadosztály ugrott ki Obersalzberg fölött. Az egység jelvénye egy sas, illik ahhoz, hogy Hitler rezidenciáját a levegőből foglalják el. Ez volt a kevés vezéri épület egyike, ami épségben maradt.

Ben a keskeny, megtépázott úton ment fel a hegyre. Teli volt lyukakkal, amelyeket a szövetséges bombák okoztak. Odafent megérkezve megcsodálta a nagyszerű kilátást. A Führer verandájáról körbenézve olyan érzése támadt, mintha az ember „az egész világra nézne le". Meg tudja érteni, hogy aki itt áll fent, azt elkaphatja a megalománia, írja a *Benny Stories*-ban. Dokumentumokat vagy más, bűnökre utaló bizonyítékokat nem talált. Hitler, ellentétben azzal, amit a népszerűsítő filmek és elbeszélések sugalltak, csak ritkán járt a „Sasfészekben". „Nem maradt más hátra, mint hogy lemásszak a hegyről, és a főhadiszállásnak jelentsem a tévedésemet."

Találkozás Hitler műkereskedőjével

Ezzel szemben egy másik forró nyomot követve sikert ért el. Május végén kapta a hírt, hogy az egyik legkeresettebb németet elfogták, és Würzburgban tartják fogva. A neve a Central Registry of War Criminals and Security Suspects „Keresettek" listáján állt. A nyugati szövetségesek ebben a regiszterben gyűjtötték azoknak a személyeknek a neveit, akiket háborús bűncselekmények elkövetésével gyanúsítottak. A Würzburgban letartóztatott embert Karl Haberstocknak hívták, ő volt Hitler személyes műkereskedője. Az amerikaiak gyanúja szerint az egyik fő irányítóként ő állt a nemzetiszocialista műkincsrablások mögött. Haberstock augsburgi bankárcsaládból származott, 1933-ban lépett be az NSDAP-be, és hamarosan fontos szerepet játszott a nemzetiszocialisták kultúrpolitikájában. A német festészet és a régi európai mesterek volt a specialitása, de francia realistákkal, például Gustave Courbet-val és Édouard Manet-val is kereskedett. Az első képet 1936-ban adta el Hitlernek, Paris Bordone velencei festő „Vénusz és Ámor" című képét. A Führerhez való közvetlen kapcsolata révén Joseph Goebbelsnek, Hermann Göringnek és Albert Speernek is adott el képeket. Karrierje a nemzetiszocialista műkincsbizniszben a beilleszkedés és az óvatos ellenállás között ingadozott. Így egyszer meg tudta akadályozni, hogy elégessenek az „elfajzott művészet" kategóriája alá besorolt műveket, ugyanakkor 1939-től ő volt a „Linz – különleges megbízás" fő kereskedője. Ez egy amilyen ambiciózus, éppen olyan mocskos tervnek volt a kódneve: Hitler, a kudarcot vallott festő egy még soha nem látott műgyűjteményt akart létrehozni, amit az osztrák városban a külön erre a célra létrehozandó „Führer-múzeumban" akart kiállítani. Speer erre a célra monumentális épületegyüttest tervezett. A műtárgyakat – az eladót nemritkán kényszerítve – vásárlás, elkobzás és rablás útján szerezték be. A zsidó tulajdonosok csak ezer birodalmi márka értékig adhatták el „szabadon" a műveket, ami gyakorlatilag kisajátítást jelentett. A nyugati villámháború után Haberstock Franciaországban folytatta bevásárló- és rablókörútját. A háború végéig Hitler titkos gyűjteményének ezernyi festménye, szobra, bútora, porcelántárgya és gobelinje hevert különféle raktárakban, milliárdos értékben.

Ben felismerte az ügyben rejlő „hatalmas potenciált", de belső ellenállásba ütközött, amivel meg kellett küzdenie, amint 1945. június 6–7-ei levelében írta Gertrude-nak. Az elöljárója ugyanis úgy vélte, hogy ennek „nincs köze a háborús bűncselekményekhez". Még azt is megkísérelték, hogy ejtsék az ügyet. A hadügyminisztérium hírszerzőszolgálata, az Office Strategic Services is ezen dolgozott. Egy héttel később aztán megérkezett a hír a nevezetes műkereskedő würzburgi letartóztatásáról. Bennek sikerült megszereznie a kapitánya beleegyezését, hogy a gyanúsítottat kihallgassa. Június 3-án érkezett meg egy sofőr és a kötelező kísérőtiszt társaságában Würzburgba, az „Ex-Citybe". A középkori város helyén csak egy csontváz állt. Würzburgot a brit Royal Air Force március 16-án gyújtóbombákkal szórta meg. A támadás alig húsz percig tartott, mégis lerombolta a történelmi központ kilencven százalékát. „Egy szellemvároson haladtunk át, letaglózott."

Nem volt egyszerű szállást találni, végül a katonai kormányzat bocsátott a rendelkezésükre egy villát a városon kívül. Korábban az NSDAP helyi vezetőjének a birtokában volt, akkor amerikai csapatok laktak benne. Egy szolga, valamint az elmenekült náci funkcionárius felesége is ott lakott még, ők gondoskodtak a vendégekről. Ben kísérőtisztje ezúttal nem valami gyámoltalan aktakukac volt, hanem egy elszánt, harcedzett „Bad Boy". Az ír gyökerekkel rendelkező Dwight McKay hadnagy Rommel páncélosai ellen harcolt Afrikában, majd később a normandiai harcokból is alaposan kivette a részét, meg is sebesült. Most jogi képességeiről tett tanúbizonyságot. Rövid felderítőút után sonkával, vajjal, kenyérrel, cukorral, kávéval, gyümölcslével, valamint több konzervdoboz barackkal és paradicsommal tért vissza, melyeket az amerikai hadsereg készleteiből vételezett. A villát kikiáltotta a kicsiny nyomozócsoport főhadiszállásának. A házi alkalmazottakat a konyhába küldte.

Ezután Bennel felkerekedtek, hogy megtalálják Haberstockot. A helyi börtönben lelték meg. Egy ősz hajú, pödrött bajszú öregembert – 1878-ban született – vezettek eléjük, aki nagyon lassan lépkedett. Nagyon „ártalmatlannak" tűnt. „A testes gentleman meghajolt, és inkább szomorkásan nézett minket." Magukkal vitték a villába. Három napon át hallgatták ki Hitler műkereskedőjét. Ben tudta, hogy ő volt „a hatalom a trón árnyékában", kénye-kedve szerint dönthetett múzeumigazgatókról a birodalomban. Haberstock „az összes fontos ember" számára kereskedett, „és többet tudott arról, hogyan szerezték be a képeket, és kik a valódi tulajdonosok, mint akárki más Németországban".

A durvább változat az volt, hogy a vágyott tárgyat egyszerűen elrabolták, a tulajdonosát pedig koncentrációs táborba dugták. De ezt a módszert nem nagyon szerette – „nem mutat jól". Egy kifinomultabb megoldást, amit a megszállt Franciaországban alkalmazott, Haberstock a következőképpen írt le: a felbecsülhetetlen értékű festményeket a német kormánynak a Banque de France-hoz befizethető csekkjével vásárolta meg a párizsi múzeumoktól. Ezután „egyszerű diplomáciai-pénzügyi tárgyalásokkal" a festmények értékét levonták a háborús adósságból, amit Németország rótt ki a franciákra, „és kvittek voltunk". Hitler e módszer eredményeként úgy „vásárolta" meg a képet, hogy a franciák egy centtel sem lettek gazdagabbak. A Führer így szerezte meg magának „mindenből a legjobbat".

Zsidó tulajdonosok esetében a nácik a bürokratikus rend ürügyén az emigrációs adóra, a zsidó vagyonra kivetett különadóra és más hasonló szabályozásokra hivatkozva „nevetségesen alacsony áron" zsarolták ki tulajdonosaiktól a képeket. Másokat meglátogatott a Gestapo. „A történelemben még soha nem voltak sikeresebb műkereskedők." Haberstock pikáns dolgokat is elárult a Német Birodalom első és második számú vezetője, a Hitler és Göring közötti rivalizálásról. Olykor késhegyig menő harcot folytattak egy-egy képért. A kereskedő lehetőleg igyekezett kimaradni az ilyen vitákból.

Ben úgy vélte, Haberstock őszintén, esetleg egy kicsit félősen beszél velük. Ez elsősorban McKay hadnagy kihallgatási módszerén múlott. Időnként felugrott a székéről, és „érthetetlen-amerikaiul" ráüvöltött: „Ne hazudj, te szarházi, mert kinyírlak!" Haberstock döbbenten nézett Benre, és megkérdezte: „Mit mond?" McKay elmondta, hogy azon gondolkodik, Haberstockot ezen a héten akassza-e fel, vagy csak a jövő héten. Az „old boy" soha nem tudta, „mikor ugratjuk, és mikor fenyegeti komolyan veszély az életét". Ben és a szenvedélyes McKay tökéletesen játszották a „jó zsaru" és a „rossz zsaru" szerepét. Másnap elmentek egy közeli kisvárosba, hogy a polgármestertől frankföldi fehérbort rekviráljanak. „Tiszta volt és nehéz", Haberstock egészen feloldódott tőle. „Este tízkor mindenkinek rázogatta a kezét, drága festményeket ígérgetett nekünk."

Miután Haberstocktól elegendő szóbeli információt kapott, Ben nekiállt a dokumentumok keresésének, amelyek szintén felvilágosítással szolgálhatnak a Führer által elrendelt műkincsrablásokról. A célja ugyanis az volt, hogy a többé-kevésbé törvénytelenül megszerzett tárgyakat egyszer visszaadja a jogos tulajdonosoknak. Haberstock feljegyzései ebből a szempontból elsőrendűen fontosak voltak. Berlini házát ugyan bombatalálat érte, de a papírjait és privát műgyűjteménye nagy részét még időben sikerült biztonságba helyeznie. Komoly gyűjteményt raktározott el a Bamberg melletti Aschbachban, ahol a háború végén menedéket talált barátjánál, von Pöllnitz bárónál. A kastély teli volt műtárgyakkal. A szintén műgyűjtő Hildebrand Gurlitt is ott lakott, ő is ládaszámra hordatta az értékes festményeket és grafikákat Aschbachba. Prominens foglyukkal és a dzsippel Ben és McKay a vidéki tájon a kastélyba utaztak. A nem várt viszontlátás örömére Haberstock és a felesége egymás karjába omlott, és mindketten sírva fakadtak. „Senki nem szólt egy szót sem, megható jelenet volt." Haberstockné Ben kezét rázogatta, még mindig szótlanul. A báró nem volt odahaza – néhány nappal korábban őt is letartóztatták. Ben azt mondta a feleségének, hogy egy időre beköltöznek a kastély három szobájába, és az ő vendégei lesznek.

A szobájából „csodálatos gyepszőnyeget és kertet" látott. „Nagyszerű pehelypaplanos ágyban" aludt, vastag futószőnyegen járt, és komor képeket nézegetett a falon – a felemelőbb művészet egyértelműen Haberstock és Gurlitt ládáiban hevert. Folyó víz nem volt. Szívesebben lakna egy kétszobás házikóban, ahol meleg víz is van, mint a kastélyban, morgolódott Gertrude-nak levélben. A vacsoránál még mintegy tíz másik vendég is összegyűlt. „Barátságosak és intelligensek" voltak, a művelt társalgás jobbára angolul zajlott. Éjféltájban Haberstockné néhány jó évjáratú, nemes pezsgőt bontott, hogy megünnepeljék a férje visszatértét. Ben kettőkor bújt a pehelypaplanos ágyába. McKay és még néhány fáradhatatlan vendég reggel hatig maradt. Másnap Ben Haberstockot „munkára fogta". Összeszedette vele a dokumentumait. Közben kihallgatott „egy másik műkereskedőt", aki szintén a kastélyban tartózkodott, valószínűleg Gurlittot. A válogatott gyűjteményt látva sajnálkozott, hogy nem tanult alaposabban esztétikát, mert irigykedik „a szakértők lelkesedésére".

Rembrandt a sóbányában

A Hitler-gyűjtemény felbecsülhetetlen kincsei mindazonáltal nem Aschbachban voltak elrejtve. Az amerikai nyomozók az ausztriai Altausseeban bukkantak a nyomára. A Führer a műkincseket 1943-ban egy föld alatti sóbányába vitette, hogy sértetlenül vészeljék át a háborút. Az olajfestmények számára a hegy bombabiztos gyomrában szinte ideálisak voltak a tárolási körülmények. Állandóan 8 Celsius-fokos a hőmérséklet, a páratartalom hetvenöt százalékos. Ez volt a második nyom, amelyen Ben elindult, hogy földerítse a „történelem legnagyobb műkincsrablását". Már június 23-án részletesen beszámolhatott Gertrude-nak a legújabb fejleményekről. A hatalmas bánya kívülről egy kis fogadónak tűnik, mögötte kezdődnek a szűk járatok. A bejáratot szigorúan őrizték. „Tízszer kellett megmutatnom az igazolványomat, mire beengedtek." A „Patton tábornok parancsára" feliratú pecsét csodát művelt. Az őrt álló katonák vigyázzba vágták magukat, szalutáltak, „Yes, Sir!", amikor

Ben az út iránt érdeklődött. A bányavasút keskeny vágányát követve jutott el egy hatalmas barlangüregbe, amit különálló részekre osztottak. Mindegyiket ajtó zárta le, ami előtt őrség állt. Itt rejtették el a rablott holmi egy részét. Több helyi lakos rakta a képeket faládákba. Ezután kivitték a ládákat a bányából, és az amerikai hadsereg teherautóira pakolták. „A hatalmas terem a plafonig teli volt festményekkel, szépen elrendezve nagyság szerint, megszámozva, és hosszanti irányba oldalvást fölpolcolva. Az egyik sarokban tucatnyi Rembrandt állt, a másikban Van Gogh rengeteg festménye." Ben szeme elé tárult „a világ egyik legcsodásabb gyűjteménye, aminek látványáért művészek kontinenseket utaznának be, és néma ámulattal néznék nagy lelkesen".

A bánya kilométereken át nyúlt még be a hegy gyomrába. Néhány perc múlva Ben egy súlyos acélajtóhoz ért. Megkérdezte az őrt, mi van az ajtó mögött. A katona azt válaszolta, fogalma sincs, ő azt a parancsot kapta, hogy senkit ne engedjen be. Ben erre előhúzta mágikus igazolványát, és azt mondta, az efféle parancsok rá nem érvényesek. A katona elolvasta – és beengedte. Elsőre úgy tűnt, a tárna üres. „Ne mondja már, maga itt a semmit őrzi", tréfálkozott a katonával. De azért még egyszer alaposabban körülnézett. Az első, amit felfedezett a Van Eyck testvérek oltárának két szárnya volt 1432-ből. Ádámot és Évát ábrázolja. A flandriai remekműnek kalandos a története, Hitler számára pedig különleges politikai jelentősége is volt. Az oltár középső részét már Napóleon is kisajátította, a két szárny pedig kalandos úton a berlini Altes Museum birtokába került. Az első világháború után Németországot kötelezték, hogy a jóvátétel keretei között szolgáltassa vissza Belgiumnak. Hitler ezt nemzeti sérelemként értelmezte, amit majd jóvá kell tennie, mégpedig úgy, hogy az oltárt a következő háborúban visszaszerzi.

Ben lassan fázni kezdett a nedves járatokban, befejezte a régi mesterek megtekintését a sóbányában. Odakint sok tennivalója akadt – az eset egyre megdöbbentőbbé vált. Az amerikaiak megtudták, hogy magas rangú nácik azt tervezték, az egész bányát a levegőbe röpítik, és végérvényesen megsemmisítik a műkincseket. Ben tanúkat keresett és gyanúsítottak után nyomozott. A szabotázs majdnem sikerült is. Amint arról Gertrude-nak beszámolt, az utolsó pillanatban megakadályozott vandálok már több nagy bombát elhelyeztek a bányában, amiket bármelyik pillanatban felrobbanthattak volna. Ládákban helyezték el a robbanószerkezeteket, amelyeken az alábbi felirat állt: „Vigyázat, márvány – tilos meglökni!" Amúgy az ötszáz kilós bombák „amerikai gyártmányok" voltak, amelyek nem robbantak fel. A bányászok nem értették, hogy a ládákat miért kell külön-külön járatokban elhelyezniük, ezért kíváncsiságból megnézték, mi van bennük. Azonnal megértették, mit terveznek a nácik, és eltávolították a robbanóanyagot.

Jelentésében Ben utalt arra, hogy a háttérben éles vita zajlott a vezető nemzetiszocialisták között arról a kérdésről, vajon a kulturális javakat meg kell-e semmisíteni. Utolsó napjaiban Hitler egymásnak ellentmondó jelzéseket küldött a Führerbunkerből. A férfiú, aki a műkincseket mindenáron meg akarta semmisíteni, August Eigruber, Oberdonau *gauleiter*-e, ellenlábasa pedig Ernst Kaltenbrunner, az SS biztonsági rendőrségének és biztonsági szolgálatának a főnöke, a berlini Birodalmi Biztonsági Főhivatal vezetője volt. Kaltenbrunner, mint a rezsim sok más magas rangú képviselője – például Adolf Eichmann is –, Altaussee környékén rejtőzött el a háború végén. A sok szanatórium és klinika tökéletes búvóhellyel kecsegtetett. „Csak be kellett kötözniük az arcukat, meg kellett változtatniuk a nevüket, betegként kellett regisztráltatniuk magukat, és csodás környezetben élvezhetik az életet, amíg a nyomás alábbhagy." Csak egyetlen probléma akadt: az amerikaiak ismerték a tervüket.

A vitában végül Kaltenbrunner legyőzte Eigrubert, és támogatta a bánya vezetésének mentési szándékait. Így került a robbantgatós kedvű *gauleiter* az amerikai nyomozók látószögébe. Elrejtőzött ugyan, de hamarosan elkapták. Részben ő is felelős volt a foglyok halálra éheztetésében és meggyilkolásában a mauthauseni koncentrációs táborban, ezért halálra ítélték és kivégezték.

A nemzetiszocialista műkincsrablók büntetőjogi felelősségre vonása ennél nehezebb ügynek bizonyult. Most éppen Göring ügyén dolgozik, írta Ben Gertrude-nak augusztus 8-án. A birodalmi marsall megszállott műgyűjtő volt, Hitleré után a második legnagyobb gyűjteményt rabolta össze. A Führer elintézte saját magát, Göringnek pedig súlyosabb cselekményekért kellett felelnie Nürnbergben. Haberstockot közben júniusban Bad Ausseeban még többször kihallgatták. Soha nem kellett amerikai katonai bíróság elé állnia. Egy úgynevezett esküdtszéki eljárásban, amelynek célja a nácitlanítás volt, 1949-ben cinkosnak minősítették. Eszerint Hitlerhez, Göringhez és társaikhoz tisztán üzleti természetű kapcsolat fűzte. Noha néhány tanú részben igen súlyos vádakkal illette, a fellebbviteli eljárásban szintén felmentették.

„Milliószámra vannak németek, akik jó emberek"

Az alpesi kulisszák előtt zajló, krimibe illő kulturális nyomozás egy ideig még lefoglalta Bent, de a hadseregnél töltött ideje a vége felé közeledett. A helyzet „nagyon feszült és érdekes". A helyszínen két tengerésztiszt – civilben mindketten múzeumigazgatók – vizsgálta a megmentett festmények eredetét. Több gyanúsított is vizsgálati fogságban ült, többször is kihallgatta őket. Noha a munka nagyon tetszett neki, mégis hiányzott az imádott „Bimbó" (Gertrude egyik beceneve). „Miattam tartsák meg a művészetüket és a kincseiket, a tavaikat és a csodálatos hegyeiket, én mindezt örömmel elcserélném egy sétára a Bronx Parkban, ha közben foghatnám a kezed." Egyre erőteljesebben vágyakozott az „egyszerű" és „édes" életre a kedvese oldalán, New Yorkban. Valóban elege van a katonaéletből a háborútól sújtott Európában. Kemény tél vár rájuk. A katonák helyzete ugyan viszonylag komfortos, de mindenki más számára „tragikus" lesz.

A naplóból megismerhetünk bizonyos kedvező körülményeket, amelyek abból adódtak, hogy még mindig „elgondolkodtató hiány" volt férfiakból. „Még soha nem láttam országot ennyi magányos nővel." A tömeggyilkosok és műkincsrablók üldözése mellett elegendő idő maradt az élet szép oldalának az élvezetére. De nem kerülte el a figyelmét a helyzet pikantériája: „talán ironikus" összeállni a fanatikus nácik asszonyaival, jegyezte fel egy alkalommal.

Közben a tettesek népéről a véleménye differenciált maradt. „Személyesen meg vagyok győződve róla, hogy a koncentrációs táborok és minden más szörnyűség ellenére, amit saját szememmel láttam, milliószámra vannak németek, akik jó emberek." Fényképeket mutatott nekik a nemzetiszocialisták által elkövetett borzalmakról. „Tudom, hogy a legtöbb embert, akinek mutattam, rendkívül mélyen megrázta."

Ennek ellenére el akart menni végre. „Túl sok volt már a háborúból és a hadseregből, már egyszerűen csak haza akarok menni", írta július 25-én a naplójába. A Japán elleni háború végét, ami a Pearl Harbor elleni támadással kezdődött, és oly drámai fordulatot hozott az életében, augusztus 15-én a müncheni főhadiszálláson ünnepelte mint a „legboldogabb napot", mióta naplóírásba kezdett. Eljött végre a megfelelő pillanat, hogy be is fejezze. „Nincs rang, nincs előmenetel, nincs munka, semmi nincs, amit a hadsereg kínálni tudna, hogy maradjak még."

NÁSZÚT AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁG SZÁMÁRA

„Azt szeretném, hogy visszatérjen"

1945 karácsonyán Ben otthon volt. Amikor a *Fitzhugh Lee* New York kikötőjében kikötött, Gertrude, az anyja és a mostohaapja a mólónál a boldogságban úszva vártak rá. Az Atlanti-óceánon félig potyautasként kelt át. Sok katonatársával egyetemben, akik a leszerelésre vártak, sokáig kellett Párizs mellett időznie. Erre inkább saját szakállára tett egy körutat Svájcban. Amikor visszatért, a bajtársai már eltűntek. A hajó nélküle indult el Cherbourgból. Mivel attól tartott, hogy a csapattól való engedély nélküli eltávozás bajba sodorhatná, másik kikötőt keresett. Antwerpenben találkozott egy nagyvonalú tiszttel, akinek őszintén bevallotta, mi történt. „Semmi baj, szállj föl a hajóra." Még az utaslistára is fölírta. Mivel senki nem számolt vele a fedélzeten, szokatlan szabadságban részesült. Talált egy üres kajütöt, az idejét Tolsztoj *Háború és béké*-jének olvasásával töltötte. Közben kicsiben üzletelt. Már gyerekként tehetséges bűvész volt, most pénzért mutatott néhány trükköt a bajtársainak, akik ezzel szintén pénzt reméltek keresni.

„Mire megérkeztünk New Yorkba, a legtöbb katona tönkrement. Néhányan meggazdagodtak."

Benjamin Ferencz őrmestert december 26-án Fort Dixben „tiszteletadással" elbocsátották a hadseregből. Ott is külön eset volt. A többieket már karácsony napján leszerelték. Amikor rá került a sor, egy „csapatköteléket" hozott létre, ami egyes-egyedül belőle állt. Leszerelési papírján ott szerepelt a megjegyzés, hogy „szolgálati helyét elhagyta". Mégis többféle érdemérmet is kapott, egyet „jó magaviseletért". A Normandiában, az Ardennek és a Rajna-vidéken vívott csatákban való részvételéért több „Battle Star" kitüntetést is kapott. Tisztában volt azzal, hogy ezt nem annyira a rendkívüli hősiességének köszönheti, sokkal inkább annak a ténynek, hogy életben maradt. Truman elnök egy sokszorosított levélben köszönte meg neki részvételét az amerikai haderő tevékenységében, „ami hozzájárult az ellenség teljes vereségéhez".

Ben a hadsereggel kapcsolatban mindvégig kitartott ambivalens véleménye mellett. „Örültem, hogy megtehettem a magamét." De soha nem tudott az olyan parancsoknak engedelmeskedni, amelyeket ostobának tartott. Mindenféle heroikus dicsőítés idegen maradt a számára: „Az igazság az, hogy a három év, amit az amerikai hadseregben a második világháború idején eltöltöttem, életem legszörnyűbb tapasztalata", írja a *Benny Stories*-ban. „Soha többé nem akarok ilyen borzalmakat átélni." Kitörölhetetlenül beléivódott a lelkébe, hogy mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy ilyesmi a jövőben még egyszer ne történhessen meg.

Itt volt az ideje új életet kezdeni. Mint a veteránok milliói, ő is munkát keresett és házasodni akart. Mindig is azt mondogatta, soha nem kéri meg egy nő kezét, amíg a családját nem tudja eltartani. A helyzete most sem volt egyszerű. Ugyan megvolt a Harvardon szerzett végzettsége, de jogászként semmi civil munkahelyi tapasztalattal nem rendelkezett. „Senki nem keresett olyat, mint én." Ekkor találkozott a Fifth Avenue-n egy barátjával, akit még a Harvard Law Schoolból ismert. Ez a barát a tudományos fokozata megszerzése után Robert M. Jackson szövetségi bíró mellett kapott állást a Legfelsőbb Bíróságon. Időközben Jackson a Nemzetközi Katonai Bíróságon a nürnbergi háborús bűnösök főperében főügyész lett. Ben mesélt a barátjának a háborús bűnök ügyében szerzett saját tapasztalatairól, de semmi különösre nem gondolt eközben. Nem sokkal később táviratot kapott a Pentagonból: „Kérjük, jöjjön el egy állásinterjúra." A hír a lehető legjobbkor érkezett. Amint megállapodtak az időpontban, a fővárosba utazott.

A hadügyminisztériumban nem kisebb személyiség fogadta, mint David Marcus alezredes. „Szólíts Mickey-nek", mondta az izmos tiszt jókedvűen. David „Mickey" Marcus volt az amerikai hadseregben a War Crimes Division főnöke. Jogász, a West Pointon végzett, kemény legény hírében állt. A második világháborús frontszolgálat után részt vett Németország és Olaszország kapitulációjának előkészítésében, majd az amerikai katonai kormányzatnak dolgozott Berlinben. 1948 elején álnéven a palesztinai brit mandátum területére ment, hogy felépítse az izraeli hadsereget. Ő volt az első tiszt az izraeli haderőben, aki a függetlenségi háborúban nyújtott teljesítményéért David Ben Gurion miniszterelnöktől tábornoki rangot kapott. Tragikus véget ért: 1948. június 10-én Marcust tévedésből a saját katonája lőtte le. Az élettörténetéből 1966-ban Hollywoodban film készült, Kirk Douglasszel a főszerepben *(Az óriás árnyéka)*.

Ekkor, 1946 tavaszán a Pentagonban foglalkozott a nürnbergi perekkel. „Azt akarom, hogy visszamenj", mondta Bennek. „Hova? Németországba? Ne vicceljen!" Soha az életben nem megy vissza a hadsereghez. Marcus, a „jó kereskedő" csábító ajánlatot tett. „Szimulált" ezredesi rangot ajánlott. Civil marad, de élvezheti egy tiszt összes privilégiumát, és bármikor felmondhat. „Benny – makacskodott Marcus –, te ott voltál, láttál mindent. Vissza kell menned Németországba!"

Természetesen mindez rendkívül érdekesen hangzott, de Ben végre normális életet akart élni. Az ég szerelmére, miért törődne már megint ezzel a káoszba és nyomorba süllyedt Európával? És mi lesz a házasságával Gertie-vel? Még vonakodott elfogadni az ajánlatot. Marcus végül azt javasolta, beszéljen néhány szót Telford Taylorral. Ő is a Harvard Law Schoolon végzett, ami Bent már megnyerte, ráadásul ügyészként Jackson mellett dolgozott Nürnbergben. Taylor a háttérben egy sor további eljárást készített elő, amik „a náci bűnözés teljes panorámáját" *(Benny Stories)* voltak hivatottak feltárni. 1946 márciusában külön azért utazott Washingtonba, hogy embereket toborozzon. Marcus segített neki. Ő hozta össze Bent és Taylort. Az egykori katonai ügynök, aki a háborúban Angliában dolgozott a német titkos kódok megfejtésén, mindenről a legpontosabban informálva jelent meg a találkozón. Volt nála egy ajánlólevél Glueck professzortól Ben számára, és ismerte Ben katonai aktájának tartalmát. Ez némi aggodalomra ad okot. Az áll benne, hogy időnként hajlamos az engedetlenségre. „Ez nem igaz, Sir – válaszolta erre Ben –, nem időnként vagyok engedetlen, általában az vagyok." És elmesélte Taylornak, hogy tudatosan nem engedelmeskedik azoknak a parancsoknak, amelyek „nyilvánvalóan idióták vagy törvényellenesek". Úgy tűnt, mintha Taylor egy mosolyt próbálna meg elnyomni. „Maga velem jön", mondta, Ben pedig beleegyezett. Így történt, hogy alig három hónap elteltével visszatért Németországba. A Pentagonnal 1946. március 20-án írta alá a szerződést, szabaddá vált az út a házasságkötéshez. Most már igazán sietős volt. A házasságkötés március 31-én meg is történt. Csak néhány családtag vett részt a szerény ünnepségen.

Ifjúkori szerelmét Ben immár majdnem tíz éve ismerte. A lány 1919. november 5-én született Szatmáron, a magyar–román határvidéken. Születési neve Gizella volt. Apja, Sólem Fried – Amerikában Samnek nevezte magát – szabómester volt. 1924-ben elhagyta a családot, és egyedül vándorolt ki New Yorkba. 1936-ban rövid időre visszatért, és magával vitte a lányát. Gizellából avagy Giziből Gizelle lett, később Gertrude. Az anyja még abban az évben meghalt, nem sokkal később a fivére, Josef is kivándorolt az Egyesült Államokba.

A Ferencz és a Fried családok között immár kettős rokoni kötődés szövődött, ugyanis Ben apja, miután elvált első feleségétől, Gertrude egyik nagynénjét vette feleségül. A lány apjának egyik nővére, Chava Perlman ugyanabban a házban élt Bronxban. Gertrude boldog időszakot töltött el nála, a házasságukat is az ő lakásukban kötötték meg.

Az Európába való visszatérést Ben úgy tette vonzóvá a felesége számára, hogy a hosszú nászút soha vissza nem térő esélyeként állította be. Ebben is alaposan elszámította magát. Az „európai nászút" egy évtizedig tartott, a végére a család négy gyermekkel gyarapodott.

Bizonyítékok első kézből

A nászút késlekedést szenvedett. A katonai szabályzat ugyanis nem engedte meg, hogy a hadsereg tagjait a házastársuk a tengerentúlra kövesse. Gertrude így kénytelen volt egyedül elengedni a férjét. Mielőtt útnak indult, a Pentagon szabója saját uniformist készített a számára. A karján négy arany sáv azt mutatta, hogy két évig szolgált a háborúban. A katonai rendfokozatot jelző, fémből készült sávok helyén szövetből felvarrott felirat hirdette, hogy az OCCWC, vagyis az újonnan létrehozott Office of the Chief of Counsel for War Crimes (Háborús Bűncselekmények Vizsgálatának Tanácsadói Hivatala) tagja. Az új hatóság főnöke Telford Taylor volt, aki Bent az alkalmazása előtt interjúvolta, a fő feladata pedig abból állt, hogy beazonosítsa és büntetőjogilag felelősségre vonja a német háborús bűnösöket. Taylor és a munkatársak döntő többségének a szolgálati helye Nürnbergben volt. De az OCCWC Berlinben is nyitott egy irodát, aminek 1946 szeptemberében Ben lett a parancsnoka. Kutatók egy csapatát irányította, akik a rommá bombázott egykori birodalmi fővárosban bizonyítékokat kerestek a nemzetiszocialista bűncselekményekre. Így talált egymásra ismét a nem sokkal az esküvő után szétszakított házaspár. Gertrude ugyanis jelentkezett a hadügyminisztériumnál kutatói elemző asszisztensnek. A munkahelye véletlenül Berlin, főnöke pedig az újdonsült férje lett.

1946 karácsonyán kicsit elmenekültek a zaklatott munkából, hogy pótolják az elmaradt nászutat. A Bajor- és a svájci Alpokon át Rómába utaztak. Milánóban meglátogatták a Scalát, valamint azt a benzinkutat, amelyiknél 1945. április 29-én fejjel lefelé kiakasztották Mussolini és szeretője, Clara Petacci immár élettelen testét.

Berlinben, ahol Ben és Gertrude egy kis házban lakott Dahlem városrészben, a háború ütötte sebek még mindenütt ott tátongtak. A szövetséges bombatámadások, a Vörös Hadsereg utcai harcai a város felszabadításakor mély nyomokat hagytak maguk után. A lakosság éhezett és fázott 1946–47 hideg telén. Gertrude együttérzett az emberekkel, még akkor is, ha tudta, hogy a háborút a németek robbantották ki. A birodalmi márka értéktelen volt. A kedvelt valutává az amerikai cigaretta, kávé, szappan vált. A feketepiac virágzott. A részben lerombolt Staatsoperben az Unter den Lindenen – a szovjet szektorban – a moszkvai Bolsoj Színház énekesei és táncosai demonstrálták, „hogy az orosz kultúra többet tud nyújtani, mint a gyilkos nácik". Noha tisztában voltak a propagandisztikus szándékkal, Gertrude és Ben mégis élvezettel nézett meg egy-egy balettelőadást vagy operát, ami kellemes változatosságot jelentett a dolgos hétköznapokban.

Az idő ugyanis sürgetett. A háborús főbűnösök pere Nürnbergben, a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt 1946. október 1-jén véget ért. A legfelsőbb náci vezetéshez tartozó huszonnégy vádlottból tizenkettőt halálra ítéltek. Heten szabadságvesztést kaptak, három vádlottat felmentettek. A bírák két eljárást megszüntettek. A halálraítéltek: Hermann Göring, Ernst Kaltenbrunner, Joachim von Ribbentrop (birodalmi külügyminiszter), Wilhelm Frick (birodalmi belügyminiszter), Hans Frank (Lengyelország főkormányzója), Martin Bormann (a pártkancellária vezetője), Alfred Rosenberg (a keleti területek birodalmi minisztere), Fritz Sauckel (a munkaerő-gazdálkodás birodalmi főmegbízottja), Arthur Seyß-Inquart (Ausztria birodalmi helytartója, Hollandia birodalmi biztosa), az újságíró Julius Streicher (a Stürmer kiadója), valamint két katona, Wilhelm Keitel (a Wehrmacht főparancsnokságának parancsnoka) és Alfred Jodl (a Wehrmacht vezérkari főnöke). A hosszú börtönbüntetésre ítéltek között volt Albert Speer fegyverkezési miniszter és Baldur von Schirach birodalmi ifjúsági vezető.

A háborús főbűnösök pere után a Nemzetközi Katonai Törvényszéket föloszlatták. A helyébe amerikai katonai bíróságok léptek, amelyek 1946 decembere és 1949 augusztusa között tizenkét „utópert" tárgyaltak. A főmérnök, Telford Taylor a magas rangú náci tettesek széles, egyben reprezentatív körét igyekezett felelősségre vonni. Orvosoktól kezdve, akik halálos orvosi kísérleteket végeztek áldozataikon, jogászokon, SS- és rendőrségi vezetőkön, menedzsereken és gyárosokon át a katonai vezetőkig, miniszterekig, más kormányzati tényezőkig. Taylor embereinek igyekezniük kellett a terhelő bizonyítékok összegyűjtésével. Központi szerep jutott ebben az OCCWC Ben által vezetett berlini irodájának. Munkatársait ragályos lendületével és egyfajta civil talpraesettségével ösztönözte munkára. Kapóra jött nekik a németek közmondásos alapossága, ami a nemzetiszocialista állam bürokráciáját is jellemezte. A felkutatott hivatalos papírok között az érdektelen közigazgatási limlom között folyamatosan rábukkantak a nemzetiszocialista bűnözés súlyos tanúbizonyságaira – első kézből.

A PER

Szenzációs lelet: „Jelentés az eseményekről: Szovjetunió”

A nagy áttörés 1946–47 fordulóján történt. Frederick Burin, a tehetséges fiatal kutatók egyike izgatottan rohant be Ben berlini irodájába. Szenzációs leletet mutatott be. A bukott birodalom irodáiból előkerült aktahegyek között titkos jelentések terjedelmes kötegére bukkant. A címe ártalmatlannak tűnt: „Jelentések az eseményekről: Szovjetunió”. Az SS speciális egységeinek, a Heinrich Himmler Reichsführer parancsnoksága alatt álló Einsatzgruppéknak a tevékenységét dokumentálták. A különleges egységet a Reinhard Heydrich parancsnoksága alatt álló Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) kontrollálta, és szorosan együttműködött a Wehrmachttal. Az egység négy, egyenként öt-nyolcszáz főből álló csoportra osztva működött a Szovjetunió németek által elfoglalt területén a Baltikumtól (Einsatzgruppe A) a Fekete-tengerig (Einsatzgruppe D). A front hátországában volt hivatott a „politikai biztonságról” gondoskodni, de titkos megbízatása az volt, hogy öljenek meg mindenkit, akit a németek ebben a világnézeti háborúban az ellenségüknek tekintettek: elsősorban a zsidókat és a kommunista funkcionáriusokat, de romákat, szellemi fogyatékosokat és más „alacsonyabb rendűeket” is. A rendszeres bejegyzések a Barbarossa-hadművelet indulásának másnapján, 1941. június 22-én kezdődnek, és majdnem kétéves időtartamot ölelnek fel. A különlegessége, hogy maguk a tettesek jegyezték fel kínos precizitással, hány embert gyilkoltak meg. A jelentések 1942 májusától megváltozott formában, „Jelentések a keleti területekről” címmel készültek.

Bennek elakadt a lélegzete. Azonnal rájött, hogy a papírok, amelyeket a csoportja az egykori birodalmi főváros romjai között talált, felbecsülhetetlen – történelmi és nyomozati – értékkel bírnak. Ugyanis mindent szép világosan lejegyeztek: hol történt a bűncselekmény, hány áldozatot követelt, még azt is, hogy melyik egység követte el és ki volt a parancsnok. „Ez a tömeggyilkosság krónikája – futott át a fején a gondolat –, és a kezemben tartom a bizonyítékot.” A „Jelentések” létezése az események büntetőjogi vizsgálatának szempontjából már csak azért is döntő jelentőségű volt, mert a feszültségek az Egyesült Államok és a sztálini Szovjetunió között egyre növekedtek, egyre nehezebbé vált terhelő dokumentumokhoz hozzájutni a Szovjetunióból. Ben egyszer még megkísérelt a szovjet katonai közigazgatással közösen nyélbe ütni egy pert, de a kezdetekben mutatott érdeklődés után az oroszok visszahúzódtak. Az ő embereire hárult, hogy megtalálják a Berlinben még fellelhető náci aktákat. Most pedig az asztalán hevert a bizonyíték.

Eredetileg azt gondolta, hogy az Einsatzgruppe-jelentéseket a Gestapo főhadiszállásán találták meg. De a svájci származású Burin közölte vele, hogy a külügyminisztérium archív anyagai között voltak. Tizenkét dossziéról volt szó, az eredeti jelentések mimeográf sokszorosítóval készített másolatáról.

A Birodalmi Biztonsági Főhivatal másolatokat küldött a kiválasztott magas közigazgatási szolgálati helyekre, főként az SS-bürokrácián belül, de azon kívül is. A megtalált papírok egy efféle másolatcsomag volt, majdnem hiánytalan, és az egyetlen, ami megmaradt. Hilary Earl kanadai történész, az Einsatzgruppe-perről szóló első monográfia (2009) szerzője alátámasztja Ben spontán véleményét, és „információs aranybányáról” beszél, amelynek a jelentőségét a nemzetiszocializmus történetének szempontjából nem lehet túlbecsülni. A jelentéseket teljes terjedelemben csak 2011-től adta ki Klaus-Michael Mallmann és Martin Cüppers kutatócsoportja egy háromkötetes sorozatban a Stuttgarti Egyetemen. Összesen 195 napi „eseményjelentés” és 55 heti „jelentés a keleti területekről” készült, majdnem 4500, írógéppel írt oldalon. Az RSHA a jelentéseket, amelyeket az Einsatzgruppék parancsnoki törzsei kaptak az egységeiktől, és továbbítottak Berlinbe, össze nem illő tartalmak döbbenetes keverékévé szerkesztette. A kivégzések egyenlegeit szinte mellékesen említik, mintha ez teljesen normális eset lenne. Látszólag magától értetődően álltak a politikai, gazdasági, kulturális vagy etnológiai megfigyelések mellett.

Tipikus például az 1941. szeptember 20-ai, 89. számú jelentés. Mint mindegyik, ez is egységes rendszer szerint van felépítve. Feladóként a bal fölső sarokban „A biztonsági rendőrség és az SD parancsnoka” állt. Alul dátum, hely (Berlin), egy pecsét („Titkos birodalmi ügy”), megjegyezték, hány másolat készült (48), és az adott példány ezek közül a hányadik (36.). A jelentést három fejezetre tagolták: „Politikai áttekintés”, „Az Einsatzgruppék és különítmények jelentése”, „Katonai események”. Az Ukrajna „erősen muzikális falusi kultúrájáról” szóló megjegyzésekhez gond nélkül kapcsolnak efféle mondatokat: „A különítmények tevékenységének körzete zsidómentesített. Augusztus 19. és szeptember 25. között 8890 zsidót és kommunistát likvidáltak. A teljes szám 17 315. A zsidókérdés megoldása jelenleg Nyikolajevben és Herszonban zajlik.” Ezek az adatok az Einsatzgruppe D-re vonatkoznak.

De még a legvéresebb mészárlásról is száraz hivatali német nyelven számolnak be. Az 1941. október 7-ei, 106. számú „Jelentés az eseményekről: Szovjetunió” a „Kivégzések és egyéb intézkedések” címszó alatt a hírhedt Babij Jar-i mészárlásról számol be: „A Sonderkommando 4a [vagyis az Einsatzgruppe C] a csoporttörzsekkel és a Polizeiregiment Süd két különítményével együttműködésben szeptember 19-én és 30-án 33 771 zsidót végzett ki.” Az akció „zökkenőmentesen” zajlott: „Zavaró közjátékok nem történtek.” A zsidók ellen foganatosított „áttelepítési intézkedés” javarészt a helyi lakosság egyetértésével zajlott. Annak híre, hogy a zsidókat valójában kivégzik, nem terjedt el széles körben, „de az eddigi tapasztalatok alapján ez sem ütközne különösebb ellenállásba”. A Wehrmacht „szintén helyeselte a foganatosított intézkedéseket”.

A „Jelentések” történész szerkesztői „kiemelkedő történelmi forrásról” beszélnek, ami széles spektrumát bemutatja a zsidók megsemmisítését központi elemmé emelő német uralomnak. Közben maguk az események is saját jelentőséget nyernek, „mert a gyilkolási gyakorlat médiumaként hozzájárultak, hogy a semmiképpen sem magától értetődő átmenetet a genocídiumba lehetővé tegyék”. A Barbarossa-hadművelet folyamán megállapítható, hogy a kivégzések megmagyarázása egyre kevésbé válik fontossá – ez is bizonyítja, hogy a népirtás a tettesek számára egyre inkább rutinná vált.

Az érintett SS-tisztek vallomásai alapján a nürnbergi vád abból indult ki, hogy létezett egyfajta „Führer-parancs” a zsidók és a kommunisták megsemmisítésére. A vonatkozó források hiánya miatt a történészek többsége is osztotta ezt a véleményt. A legújabb kutatások megkérdőjelezik ezt. Ezek szerint az Einsatzgruppék és az alsóbb különítmények nagyobb szabadságot élveztek, és ezt ki is használták a gyilkolási program rigorózus végrehajtására, amit legalább annyira alakítottak a keleti perifériákon, mint amennyire parancsot kaptak rá Berlinből. Hitler, Himmler és Heydrich inkább csak homályos utalásokat tettek, amiket az Einsatzgruppék tagjai a meggyőződéses tettesek igyekezetével teljesítettek, sőt olykor túl is teljesítettek. Mindenesetre tény, hogy a „zsidókérdés végső megoldása” a nemzetiszocialista politika egyik elsőrendűen fontos célja volt. Ennek elérésében az Einsatzgruppék központi szerepet játszottak.

Mindezt teljes dimenziójában Ben ismerte fel először, amikor berlini irodájában a dokumentumokat tanulmányozta. Megjelölte a helységeket, amelyekről azt jelentették, hogy „zsidómentesek”, így tudta áttekinteni a bűnöket dokumentáló akták teljes mértékét. „Kis számológépen adtam össze, hol hány embert gyilkoltak meg. Amikor elértem az egymilliót, abbahagytam a számolást.”

Fővádló huszonhét évesen

A dokumentumok kiértékelése 1947 tavaszáig tartott. Amint megszerezte a kellő ismereteket, Ben Nürnbergbe repült, hogy informálja Telford Taylort a különleges leletről. „Tábornok, újabb pert kell indítanunk”, fakadt ki belőle. „Miért?”, érdeklődött Taylor. „Nézze, mi került a kezembe”, felelte és megmutatta a terhelő bizonyítékokat. Mindent bizonyítani lehet, még a gyilkosok neve is szerepel a listákon. A felelősöket feltétlenül felelősségre is kell vonni.

Taylor első reakciója csalódást okozott Bennek. Ugyan azonnal felismerte az új anyag hatalmas jelentőségét, de a pernek „adminisztratív akadályai” lehetnek. A Pentagon nem indíthat további pereket. Az erőforrások túlságosan szűkösek. Németországban is múlófélben van a háborús bűnösök bíróság elé állításának támogatása. Ben ellenkezett. Egyértelmű bizonyítékok állnak rendelkezésre, hogy a tettesek hidegvérrel gyilkoltak, az eljárás gyorsan lefolytatható. „Ezeket a tömeggyilkosokat nem engedhetjük el!” Kétségbeesésében fölajánlotta, hogy ha más nem akad, akár ő is elvállalja a munkát. Úgy tűnt, Taylor ezen egy pillanatig elgondolkodott, majd megkérdezte, hogy Ben ezt a mostani feladatai megtartása mellett vállalná-e. „Természetesen”, válaszolta. „Okay – mondta Taylor –, akkor az öné az ügy.” Így lett Ben Ferencz – saját maga számára is meglepő módon – a valaha volt legnagyobb gyilkossági ügy főügyésze. Ő volt a legfiatalabb ügyész Nürnbergben, mindenféle ilyen jellegű gyakorlat nélkül: „Huszonhét éves voltam, és ez volt az első bírósági esetem.”

Taylor eredetileg azt tervezte, hogy külön pert indít az SS-nek a biztonság, a hírszerzés és a rendőrségi területen tevékenykedett vezető képviselői ellen, de a szűkös lehetőségek miatt letett erről. De az Einsatzgruppék jegyzőkönyveinek felbukkanása megváltoztatta a kiinduló helyzetet. A tettesek e speciális csoportja került a fókuszba, és a bűncselekmények súlyossága, valamint a frissen felfedezett dokumentumok bizonyító ereje olyannyira sürgette a büntetőeljárás lefolytatását, hogy engedett nagyra becsült munkatársa szenvedélyes nyomásának, és ráadásul még főügyésznek is azonnal kinevezte.

Ben 1947 májusában költözött át a feleségével Frankföldre. A berlini iroda vezetését Bill Wuest alezredes vette át tőle. Megígérte, hogy azonnal felhívja Bent, ha problémái lesznek. A házaspár Fürthben, közvetlenül Nürnberg mellett költözött be egy kis villába, amit az amerikai hadsereg lefoglalt. A pozíciója feljogosította volna Bent, hogy nagyvonalúbb rezidenciát válasszon magának, de neki tetszett a ház. A telek egy nagy mezővel volt határos, a háttérben a Pegnitz folyóval. Ben szerette az ápolt kertet, ahol szabadidejében maga is szívesen dolgozgatott. Egy Ludwig nevű idős német kertész volt a segítsége, aki Ben számára érthetetlen frank dialektusban beszélt. Csak nevetett az amerikai próbálkozásán, hogy egy fa alatt neveljen paradicsomot és jégsalátát a szendvicseihez. Ebből Ben levonta a következtetést, hogy az ismeretek, amelyekkel az öreg a zöldségtermesztés területén rendelkezett, a szükséghelyzetben fontosabbak mindennél, amit ő a Harvardon tanult. De hamarosan eljött az idő, amikor bizonyíthatta jogászi rátermettségét.

A vádlottak kiválasztása

A per előkészületei során az egyik első lépés a „Jelentések" aktáinak biztonságba helyezése volt. A dokumentumokat az amerikai posta lezárt zsákjában Zehlendorfba, a Berlin Document Centerbe (BDC) vitték. A BDC – egy javarészt föld alatti létesítményben, ami a háború alatt Göring birodalmi légügyi minisztériumának lehallgatóállomása volt – a nemzetiszocialista időkből származó, a nürnbergi perek szempontjából fontos dokumentumok megőrzésére szolgált. Anyagai között SS személyi akták, levelezések és egyéb dokumentumok között az NSDAP tagjainak listája is megtalálható volt.

A következő lépés abból állt, hogy a bizonyítékul szolgáló dokumentumokat összevetették a még élő és elfogott tettesek vallomásaival. Elvégre csak őket lehetett bíróság elé állítani. De egyáltalán kiket helyezzen Ben vád alá? Az Einsatzgruppéknak összesen mintegy háromezer tagja volt, akik gyakorlatilag azzal töltötték a mindennapjaikat, hogy védtelen férfiakat, nőket és gyerekeket gyilkoltak. Az összes gyanúsítottat lehetetlen lett volna bíróság elé állítani. Ben és munkatársai mégis összeállítottak egy majdnem teljes listát az Einsatzgruppék tisztjeiről, ennek egy másolatát elküldték mindegyik szövetséges hadifogolytáborba, azzal a fölszólítással, hogy a gyanúsítottakat jelentsék, és küldjék Nürnbergbe. Néhány SS-vezető már amúgy is ott volt, őket vették először elő. A tömeggyilkosok száma, akiket vád alá lehetett helyezni, a korlátozott anyagi eszközök mellett a nürnbergi Igazságügyi Palota kialakításától is függött. A tizenhárom per egyikében sem lehetett több huszonnégy vádlottnál – abból az egyszerű okból, hogy a vádlottak padján huszonnégy hely volt. Sajnos elkerülhetetlen volt, hogy számos hal, köztük nagyok is, kicsússzon a hálón, meséli Ben. A nürnbergi törvényszékeknek soha nem állt más a szándékában, mint hogy a legnagyobb náci bűnözők kis csoportját elítélje. „Igazságos volt?", tette fel a kérdést, amit meg is válaszolt. „Kiválasztottam huszonnégy gyanúsítottat, akiket vád alá helyeztem. Háromezer tettest is elítéltethettem volna. Hol van itt igazságosság? Ez nem volt az. Ez egy válogatás volt, egy mintavétel, hogy megmutassuk a világnak, mi történt, és néhány felelőst elszámoltassunk." Az igazságosság sajnos soha nem lehet teljes.

A tárgyi kényszerek mellett két kritériumot nevezett meg a vádlottak kiválasztásánál: a szolgálati rangot és a képzettséget. Az egyszerű, rosszul képzett emberek inkább megúszták, hiszen a felelősség egészen fönt kezdődik. A férfiak, akiket ezen szempontok szerint bíróság elé állított, a legmagasabb SS-körökhöz tartoztak. Jó körülmények között nőttek fel, kiváló képzésben részesültek, és a nemzetiszocialista Német Birodalomban a képességeiknek és a kormányhoz való lojalitásuknak köszönhetően gyorsan fölemelkedtek.

A fővádlott – és a vádlottak közül egyben „a legérdekesebb és legnagyobb kihívást jelentő személy" – Otto Ohlendorf SS-Brigadeführer, az Einsatzgruppe D parancsnoka volt. 1907-ben született, egy Hildesheim melletti birtokon nőtt fel. Apja régi vágású nemzeti liberális volt, aktív tagja a Német Néppártnak. Az ifjú Ohlendorf már nagyon korán érdeklődni kezdett az atyai birtok szervezeti és gazdasági összefüggései iránt.

Állam- és jogtudományi tanulmányokat folytatott Lipcsében és Göttingenben, majd a Világgazdasági Intézetben tanított Kielben, valamint a Kereskedelmi Főiskolán Berlinben. Egy évet töltött Mussolini Olaszországában, „hogy a fasiszta rendszert és a nemzetközi jog fasiszta filozófiáját” tanulmányozza, ahogy ő maga mondta a katonai bíróság előtt a tanúkihallgatások során. Az NSDAP-be 1925-ben, az SS-be 1927-ben lépett be. Ohlendorf karrierje meredeken ívelt fölfelé a nemzetiszocialista hatalmi apparátusban, ő építette fel Himmler biztonsági szolgálatát (SD), aminek ő lett a gazdasági referense, majd 1939-től az újonnan alapított RSHA III. osztályának (SD-Inland) a főnöke. Miután visszatért a bevetésről a Szovjetunióból, ahol 1941 júniusától 1942 júniusáig az Einsatzgruppe D parancsnoka volt, Walter Funk birodalmi gazdasági minisztériumában lett helyettes államtitkár, majd később minisztériumi igazgató. Amikor a náci állam már az utolsókat rúgta, 1945 májusában ő lett *de facto* a gazdasági miniszter Dönitz admirális ügyvezető kormányában Flensburgban. Nem sokkal később letartóztatták.

A vádnak Ohlendorf mellett sikerült a másik három Einsatzgruppe parancsnokát is bíróság elé állítani. Az Einsatzgruppe A parancsnoka Heinz Jost Brigadeführer és rendőr altábornagy volt. Ő is jogot tanult, és vezető tagjává vált az SS-közigazgatásnak. 1933-ban Worms, azután Gießen rendőrparancsnoka lett. 1934-től a pályafutását Himmler impériumában folytatta. Gyorsan az SD Főhivatal hivatalvezetője lett, utána az RSHA-ba került. Heydrich 1939 augusztusában őt bízta meg, hogy szerezzen lengyel egyenruhákat, amire a gleiwitzi rádióadó színlelt megtámadásához volt szükség. Hitler ezt használta fel ürügyként Lengyelország megtámadásához. Az Einsatzgruppe A parancsnoksága mellett Jost 1942 márciusa és szeptembere között a biztonsági rendőrség és az SD „Ostland” parancsnoka is volt Rigában.

A harmadik Erich Naumann, az Einsatzgruppe B parancsnoka volt. Eredetileg cégvezetőként dolgozott, az SA-nál a főiskolai ügyekért felelt. 1935-ben átlépett az SS-be, a biztonsági szolgálatba. Az SD Főhivatalban nürnbergi vádlott-társa, Jost egyik osztályát vezette. Később a biztonsági rendőrség és az SD inspektora lett. Lengyelország német lerohanásakor is már egy Einsatzgruppe parancsnokaként tevékenykedett a Tannenberg-hadművelet keretei között a „birodalom- és németellenes elemek leküzdésére a harcoló csapatok háta mögött”. Az ő feladatai közé tartozott a lengyel értelmiség megsemmisítése. 1941 nyarától az Einsatzgruppe B törzskarához tartozott, a parancsnokságot novemberben vette át. 1943 szeptemberétől 1944 júliusáig a biztonsági rendőrség és az SD parancsnoka volt Hollandiában.

A negyedik SS-vezért, akit Ben a vádlottak padjára küldött, Otto Raschnak hívták; ő volt az Einsatzgruppe C parancsnoka. Rasch ragyogó értelmiségi volt, politikai gazdaságtanból és jogtudományokból egy-egy doktori címmel. Lipcsében tevékenykedett ügyvédként, számos cég mellett dolgozott tanácsadóként. Hitler hatalomra kerülése után Radeberg polgármestere és Wittenberg főpolgármestere lett. A Gestapónak és a biztonsági szolgálatnak 1939-től dolgozott vezető pozíciókban Frankfurt am Mainban, Linzben, Prágában és Königsbergben; Kelet-Poroszországban ő volt Soldau fogoly- és megsemmisítőtábor parancsnoka. 1939. augusztus 31-én ő vezette a Pitschen-erdészház elleni SS-támadást – egy olyan operettoffenzívát, mint amilyen a gleiwitzi adó elleni támadás volt, amivel eljátszották, hogy a lengyel hadsereg támadott. Az Einsatzgruppe C élén a kezdetektől 1941 októberéig állt. Ő adta ki a parancsot a Babij Jar-i mészárlásra. Az egységei október 20-ig nyolcvanezer „különleges kezelésen" átesett, értsd meggyilkolt embert jelentettek.

A többi vádlott közül a szellemi kapacitásait tekintve kiemelkedett Franz Six. Az Einsatzgruppe B-hez tartozó Sonderkommando 7c („Vorkommando Moskau") későbbi parancsnoka az akadémiai világban villámkarriert futott be, huszonöt évesen írta doktoriját („A nemzetiszocializmus politikai propagandája", 1934), huszonnyolc évesen a sajtótudomány professzora lett Königsbergben, később a külföldi tanulmányok fakultásának dékánja és a Külföldi Tanulmányok Intézetének vezetője Berlinben. Six sajtófőnök volt az SD Főhivatalban és hivatali vezető az RSHA-ban. Himmler beosztottjaként a „világnézeti kutatásért" felelt. Az európai zsidóság ellen elkövetett holokausztot elsősorban a propagandaanyagok előállításával és logisztikai megoldásokkal segítette elő. Az auschwitzi parancsnok, Himmler összes parancsának „jéghideg végrehajtója", Rudolf Höß szerint Heinrich Müller Gestapo-parancsnokkal együtt ő dolgozta ki Lengyelország lerohanásának „államrendőrségi előkészületeit". 1941 júniusában Heydrich megbízta a „Vorkommando Moskau" vezetésével. Six 1942 szeptemberében került át Joachim von Ribbentrop külügyminisztériumába.

Itt a kultúrpolitikai osztályt vezette – ami a propagandával foglalkozott –, elvégre ebből írta disszertációját.

Feltűnő a vádlottak életrajzában, hogy milyen sok közöttük a jogász. A három nevezett mellett Walter Blume, Martin Sandberger, Werner Braune, Walter Haensch, Gustav Nosske, Erwin Schulz (a tanulmányait nem fejezte be) és Eduard Strauch. Jogi ismereteik nem akadályozták meg őket, hogy a legdurvább jogsértéseket kövessék el. Wilhelm Kube, Fehéroroszország főkomisszárja 1943 júliusában dicsérte a „kimagaslóan tehetséges dr. jur. Strauchot", mert neki is köszönhetően sikerült „az utóbbi tíz hétben ötvenötezer zsidót likvidálni".

A gyilkolás mesterségében nem csak jogászok és közgazdászok voltak jártasak. Waldemar Klingelhöfer zeneileg tehetséges tömeggyilkos volt – SS-tiszti karrierje előtt operaénekes volt. A középiskolai tanár Eugen Steimle szigorúan vallásos, pietista családból származott. Ernst Biberstein evangélikus teológusként és lelkipásztorként tevékenykedett. Paul Blobel, aki még a tömeggyilkosok eme galériájában is különösen gátlástalannak számított, kőműves és ács volt, mielőtt a biztonsági szolgálathoz szegődött. SS-pályafutása előtt Adolf Ott a Német Munkafrontnál dolgozott, Waldemar von Radetzky egy szállítási vállalatnál tanult, Felix Rühl törvényszéki alkalmazott volt, Heinz Schubert kereskedelmi iskolát végzett, és egy ügyvédi irodánál vállalt munkát. Matthias Graf kereskedőként kereste a kenyerét, Emil Haussmann általános iskolai tanítóként. Mindannyiukat az SS csúcsvezetése szemelte ki, mert alkalmasnak találták őket arra, hogy elvégezzék a legmocskosabb munkát, amit a keleti megsemmisítő hadjárat kínált.

A huszonnégy vádlott közül ketten idő előtt kihullottak. Emil Haussmann röviddel azután, hogy a többiekhez hasonlóan kézhez kapta a vádiratot, 1947. július 31-én a cellájában öngyilkos lett. Dr. Dr. Otto Rasch elkerülte a büntetést, mert súlyosan megbetegedett. Ügyvédje, Hans Surholt egy nap megjelent Ben irodájában azzal a kéréssel, hogy ejtse a vádakat ügyfelével szemben, mert Parkinsonja van, és egész testében remeg. „Ha én annyi embert meggyilkoltam volna, mint ő, én is remegnék", válaszolta Ben. Ameddig Rasch lélegzik, addig ő bizony nem engedi ki a markából. A nyitótárgyalásra az Einsatzgruppe C egykori parancsnokát hordágyon vitték a tárgyalóterembe. De a betegsége okozta rohamos gyengülése megkímélte őt az elítéléstől. 1948. február 5-én megszüntették ellene az eljárást, kilenc hónappal később meghalt.

A tulajdonképpeni tárgyalás 1947. szeptember 15-én az angolszász büntetőperek hagyománya szerint a vádirat felolvasásával kezdődött a nürnbergi Igazságügyi Palota 600-as tárgyalótermében. Mindegyik vádlott esetében három vádpont létezett: emberiesség elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény és bűnözői szervezetben való részvétel. A vádlottakat megkérdezték, hogy a vádpontokat tudomásul vették és megértették-e – valamint hogy „bűnösnek" vagy „nem bűnösnek" érzik-e magukat. Noha a terhelő bizonyítékok nyomasztóak voltak, mindegyikük azt válaszolta, hogy a vád értelmében nem bűnös.

Igazán két héttel később indult el az eljárás, amikor 1947. szeptember 29-én Ben Ferencz a vád bemutatásával a főtárgyalást megnyitotta. A fával borított tárgyalóterem, amelyben két évvel azelőtt a legfelsőbb náci vezetés képviselői elleni per is zajlott, egy olyan bírósági dráma kulisszáját képezte, amilyet a kortársak szerint az emberiség még nem látott. Az AP hírügynökség „a történelem legnagyobb gyilkossági peréről", és „a történelem legelvetemültebb gyilkosai"-ról *(History's Worst Killers)* beszélt.

A vádlottaknak egy emelvényen két üléssor jutott, amiket erős fakorlátokkal zártak le. Néhány fokkal lejjebb, előttük ültek az ügyvédeik, szinte kivétel nélkül mind a náci párt egykori tagjai. Velük szemben ült fekete talárban a három amerikai bíró. Mögöttük a csillagos-sávos zászló. A vád képviselői, némileg oldalvást, a tér közepén kaptak helyet, így a bírákkal és a vádlottakkal egy képzeletbeli háromszöget képeztek. A világsajtó és az érdeklődő közönség, közöttük Gertrude, a háttérből követte az eseményeket. Mindegyik ülőhelyhez tartozott egy fejhallgató, szinkronban fordították az angol, illetve a német beszédeket.

A terem hangulatát Ben „nyugodtnak és koncentráltnak" nevezte: „Nem volt taps, nem volt pfujolás, nevetés, semmi nem volt." A közönség soraiban alig ültek németek. Őket a Göring és a többi vezető nemzetiszocialista elleni per érdekelte, az utóperekre már nem voltak különösebben kíváncsiak. Az áldozatok hozzátartozói is ritkán jelentek meg a tárgyalásokon.

A biztonsági intézkedések szigorúak voltak. A vádlottakat a tárgyalóterem alatti börtönből egy lifttel közvetlenül a vádlottak padjáig hozhatták, az amerikai hadsereg egyenruhás katonái őrizték őket, fehér sisakban.

Az elnöklő bíró, Michael Musmanno megadta Bennek a szót. Nyugodt, tiszta hangon adta elő a vádbeszédét, a papírról folyamatosan a hallgatósága felé pislantva. Ha balra fordult, akkor a vádlottak arcát látta, akik komoran bámultak maguk elé, egyébként „teljesen normálisan" néztek ki. A kérdésre, hogy milyen érzés volt ezeknek a tömeggyilkosoknak a szemébe nézni, Ben ezt válaszolta: „Nem reagáltak, és én sem reagáltam. Soha nem emeltem fel a hangom, nem üvöltöttem velük. Jéghideg maradtam." Csak és kizárólag a tények érdekelték, ahogyan az Einsatzgruppék jelentéseiben le voltak írva. Azért, hogy ne kalandozzon el, és semmi ne befolyásolja, semmilyen magánéleti ügyükre nem volt kíváncsi, a tárgyalótermen kívül nem is akarta látni őket.

Egy közjátékról Strauch vádlott gondoskodott. Felugrott a helyéről, és hirtelen eltűnt a látóteréből. A katonai őrség felemelt gumibottal rohant oda hozzá: rángatózva hevert a földön – nyilvánvalóan epileptikus, vagy pszichogén rohamot kapott.

Az „Amerikai Egyesült Államok nevében elmondott nyitóbeszédében" Ben a vád szemszögéből magabiztos vonásokkal ecsetelte az ügy lényegi részleteit. Az általános bevezető után a tárgyalt bűncselekmények világnézeti motívumairól beszélt, az Einsatzgruppék felépítéséről és szervezetéről, egyes akcióikról, a per jogi alapjáról, a három vádpontról, végül a tettesek személyes felelősségéről.

A fiatal főügyész tisztában volt a pillanat történelmi jelentőségével. A törvényszék működését már az első mondatával – ami a korabeli filmfelvételeken nem szerepel, mert a kamerát csak azután kapcsolták be – a jövő felé mutató, magasabb perspektívába helyezte: „Ha mi itt most feltárjuk több mint egymillió ártatlan és védtelen férfi, nő és gyermek előre megfontolt meggyilkolását, az fájdalommal, ugyanakkor reménységgel tölt el." Ezek a szavak a lényegét foglalják össze annak, ahogyan ő állt hozzá a perhez. Számára olyasmiről szólt, „ami sokkal fontosabb egy maroknyi gyilkos megbüntetésénél", ahogyan visszatekintve mesélte. Nem a bosszú a cél, nem is a kiegyenlítő igazságosság létrehozása, hangsúlyozta a nyitóbeszédében. Meggyőződése szerint ez nem is lehetséges. Az igazságtalanságot nem lehet azáltal megszüntetni, ha egymillió ember meggyilkolását kéttucatnyi gyilkos életével próbáljuk kiegyenlíteni. De a tárgyalás segíthet abban – és erre alapozta a meggyőződését –, hogy a jövőben ilyen szörnyűség ne történhessen meg. A békésebb világ alapjait hivatott lerakni. Az ügy, amit előad, az „emberiesség fellebbezése a törvényhez". A nemzetközi bűnüldözést kell erősíteni, hogy minden ember joga biztosítva legyen a békés és méltó élethez – rassztól és vallástól függetlenül.

Az Einsatzgruppék, az egyenruhába bújt gyilkosok elit kommandói minden jogi fogalmat lábbal tapostak. Abból a speciális célból hozták létre őket, hogy embereket öljenek, mert zsidók, vagy a nácik más okokból tekintették őket alacsonyabb rendűnek. Saját jelentéseik tanúskodnak arról, hogy a mészárlást, amiben a vádlottak részt vettek, nem a katonai szükségszerűség diktálta, hanem a nácik pszeudodarwinista felsőbbrendűségi teóriája. A tettek azon messzire mutató tervek céltudatos megvalósításának a részét képezték, hogy megsemmisítsék a nemkívánatos etnikai, nemzeti, politikai és vallási csoportokat.

Erre az eljárásra Ben új fogalmat vezetett be a jogtörténetbe – a „genocídium" fogalmát. Ami ma már közismert, és egy ENSZ-konvenció széles körben elfogadott része, az akkoriban még ismeretlen volt. „A genocídium – emberek egész kategóriáinak a megsemmisítése – a náci doktrína kiemelkedő eszköze volt", mondta. A vád első pontjában (emberiesség elleni bűncselekmény) az SS-tiszteket azzal vádolták, hogy a tevékenységük szisztematikusan erre irányult. A szót a lengyel menekült ügyvéd, Raphael Lemkin alkotta. Ben a nürnbergi Igazságügyi Palotában találkozott vele, ahol Lemkin – aki 1945–46-ban már Robert Jackson főügyész asszisztense volt – vad és ijedt tekintettel mesélte el a sorsát mindenkinek, aki hallani akarta. A nácik a teljes családját kiirtották. Ben a személye és a jogi érveinek érvényessége iránt érzett tiszteletből vette fel a terminusát a nyitóbeszédébe.

Az üldözés és a megsemmisítés elleni védelem globális jogrendjének létrehozása mellett a vádnak felvilágosító-pedagógiai szándékai is voltak. Összefüggésben állt ez az amerikai átnevelő politikával. „Németország romokban hever, idegen csapatok szállták meg, a gazdasága megrokkant, a lakossága éhezik", figyelmeztetett Ben. A legtöbb németben még mindig nem tudatosultak az itt tárgyalt cselekmények. De meg kell tudniuk, mi történt, hogy megértsék a jelenlegi nyomorúságuk okait. A bemutatott tényeknek hozzá kell járulniuk ahhoz, hogy a német nép helyesen ítélje meg azt a rendszert, amit korábban oly lelkesen ünnepelt. Ekkor léphet egy valódi eszménykép „egy őrült fétis helyére".

Világossá tette, hogy az SS-csapatok tervszerű gyilkolásának eredetét a nemzetiszocialista fajelméletben kell keresni, ahogyan azt Alfred Rosenberg fogalmazta meg. Az árja felsőbbrendűség és más csoportok alsóbbrendűségének elméletéből véres valóság lett. Röviddel a Szovjetunió lerohanása előtt Heydrich és Bruno Streckenbach, az RSHA személyzeti főnöke egy megbeszélésen a tagok lelkére kötötte, hogy ki kell irtaniuk a nemzetiszocializmus ellenfeleit. Nemcsak a kommunista komisszárok, hanem a zsidók is kifejezetten idetartoztak. De a célkeresztbe vett „ellenségek" száma hamarosan olyan nagynak bizonyult, hogy mellékes intézkedésekkel nem lehetett volna eltüntetni őket. „En masse" kell megsemmisíteni őket. A bíróság előtt emlékeztetett arra, hogy az Einsatzgruppék legfeljebb háromezer fős tagsággal rendelkeztek – nagyon csekély létszám ez az egymillió halotthoz képest, amiből a vádhatóság kiindult. Ennek alapján a négy csoport két év alatt naponta átlag 1350 embert gyilkolt meg.

A „különleges kezelések" puszta tömege megkövetelte a kemény munkát és a kifogástalan szervezettséget. Közben a halálosztagok előszeretettel hazudtak: a zsidókat csupán áttelepítik. Ehelyett az emberi szállítmánnyal megpakolt teherautók a városokon kívüli kivégzőhelyekre mentek. Ebben az összefüggésben idézte Ben a német civil, Hermann Gräbe megrendítő híradását, aki 1942 októberében az ukrajnai Dubno mellett egy tömeges kivégzés tanújává vált. Leírása szerint a holtak, de köztük még néhány élő ember is meztelenül feküdtek egy gödörben. Becslése szerint legalább ezer holttest heverhetett egymás hegyén-hátán. A teljesen lemeztelenített áldozatok néhány fokot lementek a gödör agyagos falába vájt lépcsőkön, majd a már kivégzetteken átmászva eljutottak arra a helyre, ahová az SS-katona parancsolta. Ezután cigarettával a szájában utasította az embereket, hogy feküdjenek le – és géppisztolyán meghúzta a ravaszt. Az SS kiirtotta a város teljes zsidó lakosságát, mintegy ötezer embert.

A másik eljárás szerint a különlegesen kialakított teherautókba bevezették a kipufogógázt. Mire a célhoz értek, a legtöbb áldozat már meghalt, bár néhányan még életben voltak, a bemocskolt testek görcsösen egymásba kapaszkodtak. Kidobálták őket, és gyakran csak hevenyészve ásták el a testeket a tömegsírban. Pénzt, ékszert, minden más értéktárgyat elvettek tőlük. A központnak küldött jelentésekben a zsákmányt éppen olyan kínos pontossággal följegyezték, mint az áldozatok számát.

Az Einsatzgruppék által elkövetett gyilkosságok mértékét Ben az aktákból vett példákkal illusztrálta. Az Einsatzgruppe A 1941 októberében jelentette Berlinnek, hogy addig 121 817 személyt iktattak ki. Az Einsatgruppe A Eduard Strauch vezette 2. kommandója hat hónap alatt összesen 33 970 kivégzést hajtott végre. Az Einsatzgruppe B 1941 novemberében, öt hónappal a Barbarossa-hadművelet megkezdése után 45 467 kivégzést jelentett. Ben bemutatta a bíróságnak Blume vádlott esküvel megerősített nyilatkozatát. A Standartenführer leírta, hogyan vett részt kivégzéseken Vityebszkben és Minszkben. Mindkét helyen hetven-nyolcvan embert öltek meg. Körülbelül

tízfős csoportokban egy gödör szélére állíttatták, majd karabélyokkal lelőtték őket. A kivégzőosztagok harminc-negyven emberből álltak. „Kegyelemlövésekre nem volt szükség", írta Blume.

Az Einsatzgruppe C is hátborzongató eredményekkel büszkélkedhetett. 1941. november elején jelentették, hogy addig az időpontig, mintegy nyolcvanezer embert likvidáltak. A jelentés nem takarékoskodik a kijevi zsidók meggyilkolásának részleteivel. Közvetlenül a város elfoglalása után kezdődtek a „megtorló intézkedések" a zsidó családok ellen. A zsidó lakosságot falragaszokon szólították fel, hogy hagyják el a várost. Öt-hatezer személyre számítottak, de harmincezer lett. A nagyon ügyes szervezésnek köszönhetően az utolsó pillanatig azt hitték, hogy áttelepítik őket. Valójában a Babij Jar-i mészárlás várt rájuk.

Paul Blobel, aki az akciót vezette, különösen kiemelkedett. „Kijev harminchháromezer zsidó lakójának a kivégzése mindössze két nap alatt borzalmas rekord az Einsatzgruppék történetében", mondta Ben. Az esemény meghaladja az emberi képzelőerőt.

De messze nem a zsidók voltak az egyetlen csoportja a népességnek, akikre megsemmisítés várt. Még ha sikerülne is a zsidókat azonnal százszázalékosan kiiktatni, attól a politikai veszély forrása még nem tűnne el, állt az Einsatzgruppe C jelentésében. A bolsevik apparátus oroszokra, grúzokra, örményekre, lengyelekre, ukránokra és másokra támaszkodik – ők is a gyilkosok célkeresztjébe kerültek, akárcsak a fogyatékkal élő emberek. Ben egy pszichiátriai betegeket kezelő otthon példáját említette. Az Einsatzkommando 6 itt nyolcszáz embert likvidált.

Utolsónak az Einsatzgruppe D maradt. A főhadiszállás vezetői a vádlottak padján ülnek, mondta, Ben, és Ohlendorfra, a helyettesére, Seibertre, és adjutánsára, Schubertre mutatott. Ez a csoport az első kilenc hónapban több mint kilencvenezer embert irtott ki. Ez átlagban napi háromszáznegyven áldozat, akik közé zsidók, romák, ázsiaiak, és más „nemkívánatos elemek" tartoztak.

Beszédének záró passzusát Ben jogi és morális kérdéseknek szentelte. Fontos volt ez a számára, hogy a törvényszék törvényességét és legitimitását alátámassza, amit huszonhárom ország egyezménye és a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. december 20-ai 10. számú rendelete biztosított. Ez utóbbi képezi az alapját az olyan bűnök üldözésének, amelyeket a nemzetiszocializmus idején az állam és a párt jóváhagyásával követtek el. Az amerikai katonai bíróságok valójában nemzetköziek, hangsúlyozta – majd különös tekintettel az Einsatzgruppe-perre kijelentette: „A gyilkosságokat ebben az esetben bizonyos városokban és falvakban követték el, de a jogok, amiket a vádlottak megsértettek, minden embert mindenütt megilletnek." Utalt a korábbi évszázadok kalózaira és útonállóira „mint a modern nemzetközi bűnözők elődeire". A jogtudomány az államokra bízta a büntetésüket, függetlenül az áldozatok nemzetiségétől és a tett színhelyétől. Az, hogy az emberek alapjogait védelmezni kell az olyan rezsimekkel szemben, amelyek azokat sokkoló módon megsértik, már régóta a nemzetközi jog elismert része, idézte a Nemzetközi Katonai Törvényszék brit főügyészét, Sir Hartley Shawcrosst. Írásaikban német professzorok is kifejtették ezt. Beszéde kéziratának egyik lábjegyzetében megemlíti Johann Caspar Bluntschlit és a *Das moderne Völkerrecht der civilisierten Staaten* (A civilizált államok modern nemzetközi jogrendszere, 1868) című művét. Bluntschli, korának egyik kimagasló jogásza, ugyan Németországban csinált karriert, de egészen pontosan svájci volt. A nemzetközi jog művelője volt annak kezdetei óta, Ben lelkesedett érte, rá gondolva szólította fel a bírákat, hogy a vádakat „a civilizáció nevében" ítéljék meg. Ebben az összefüggésben különösen fontosnak találta „az emberiesség elleni bűncselekmény" és „a háborús bűncselekmény" vádpontok megkülönböztetését. Még ha a tettek, amelyeket a vádlottaknak felrónak, mindkét esetben azonosak is, mégis különböző bűnügyi tényállásokról van szó. E különbségtétel egyértelműsítésére a normál bíróságok repertoárjából hozott fel egy példát: ha egy rablótámadáskor testi sértés történik, akkor mindkét cselekményt büntetni kell. Így van ez ebben az esetben is: védtelen civilek meggyilkolása háborús bűncselekmény, ugyanakkor része egy másik, nagyobb bűncselekménynek is – a genocídiumnak, avagy az emberiesség elleni bűncselekménynek. Ez utóbbi háborús és békeidőkben egyaránt előfordulhat, a bűnözői szándék „az összes ember jogai ellen irányul", nem csupán egy konfliktusövezetben élő személyek jogai ellen. Az ilyen tetteket csupán háborús bűncselekménynek nevezni „az inspirációjuk és igazi jellegük félreismerését jelentené". Ennek megfelelően a vádhatóság az ügy központi jelentőségét „az alapvető emberi jogok törvény általi védelmében" látja.

Ugyanakkor, fejtegette tovább, „egy maroknyi embert" akar „felelősségre vonni olyan tettekért, amiket egyedül valószínűleg nem követhettek volna el". Ez felveti a kérdést, milyen mérce szerint kell megítélni a bűneiket. Olyan fejtegetésekbe kezdett, amelyek már nemcsak a fekete talárban ülő bíráknak szóltak, hanem a vádlottaknak is, akik komor, rezzenéstelen arckifejezéssel követték a szavait a fejhallgatón, német fordításban: „A vádlottak padján ülők mind teljes tudatában voltak a szervezetük céljainak", mondta, és mindegyik vádlott felelős pozíciót töltött be, parancsnoki jogkörrel bírt egy megsemmisítőalakulat élén. Katonai vezetőkként a törvények kötnék őket, amiket mindenkinek ismernie kell, aki egyenruhát visel. Ehhez jogi és erkölcsi kötelesség is hozzátartozik: saját parancsnoki hatáskörükben meg kell akadályozni a bűncselekményeket. A tény, hogy kormányuk vagy valamely elöljárójuk parancsára cselekedtek, nem menti fel őket a bűncselekményekért viselt felelősségük alól.

A főügyész a végéhez közeledett. Még ha meg is őrizte a hidegvérét, azért nyitóbeszédének záró mondataiban nagyon erős retorikai eszközöket használt: „A vádlottak padján ülő személyek egy olyan terrornak voltak a kegyetlen végrehajtói, amelyik az emberi történelem legsötétebb oldalait írta. Eszközük a halál volt, a játékszerük az élet. ha ezek az emberek elkerülik a büntetést, akkor a jog és a törvény értelmét veszti, az embereknek rettegésben kell élniük."

Egy tömeggyilkos perverz humánussága

Az ügyészség annyira meggyőző bizonyítékokra tudott támaszkodni, hogy – a hatalmas per dimenziói ellenére – rendkívül gyorsan haladt. Bennek két napra volt szüksége a vád ismertetésére, ami tréfás gratulációra késztette Telford Taylort: ez egyfajta világrekord. Ben lemondott arról, hogy tanúkat idézzen be az áldozatok soraiból. Tudta, hogy a vallomásaik hibásak lehetnének, és ki akarta zárni ezt a kockázatot. Mindenekelőtt a meglévő dokumentumok bizonyító erejében bízott. Saját aktáikkal és a kihallgatások során eskü alatt tett nyilatkozataikkal akarta a tettesekre cselekedeteiket rábizonyítani.

A per leirata huszonhét kötet. Fáradhatatlan titkárnők egész kis armadája gépelt éjjel-nappal, hogy elkészítsék a leiratokat. A végén az ügyészség kétszázötven bizonyítékot tárt a bíróság elé.

1947. október 6-án Rudolf Aschenauer személyében az első ügyvéd lépett a mikrofonhoz, maga is egykori náci, akit ugyanakkor az igazoló eljárásban „tisztáztak". Otto Ohlendorfot, az Einsatzgruppe D parancsnokát képviselte, ami a 11. német hadsereghez tartozott, és véres nyomát Romániától a Krímig otthagyta a Fekete-tenger partvidékén. Ohlendorf, a vádlottak közül vitathatatlanul a legnagyobb koponya, jó felépítésű volt, az egybehangzó vélemények szerint éppen annyira okos, mint amennyire mutatós – és Nürnbergben régi ismerős. A háborús főbűnösök perében a vád tanújaként tett vallomást. Amit akkor előadott, mindenkit meglepett. Taylor az emlékiratában (*The Anatomy of the Nuremberg Trials*, A nürnbergi per anatómiája) arról beszél, hogy igazi bomba („real blockbuster") volt, amit Ohlendorf felrobbantott. 1946. január 3-i nyilvános meghallgatásán leleplezte, hogy az Einsatzgruppék műveleteit a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, a Wehrmacht és a szárazföldi haderők főparancsnokságainak írásos egyezménye szabályozta. Ezzel világossá vált, hogy az állam és a hadsereg legfelsőbb vezetése is érintett az ügyben. Ezt követte a sokk. A kérdésre, hogy a zsidókra és a kommunista funkcionáriusokra vonatkozóan az Einsatzgruppék milyen parancsot kaptak, Ohlendorf azt válaszolta: „Azt az utasítást kaptuk, hogy orosz területen az Einsatzgruppék hatáskörébe tartozó térségben a zsidókat és a szovjetek politikai komisszárjait likvidálni kell." Tudja-e, hogy a parancsnoksága alatt hány embert öltek meg? „Amikor a német hadsereg bevonult Oroszországba, én a déli szektorban az Einsatzgruppe D parancsnoka voltam, és az alatt az egy év alatt, amíg én a parancsnoka voltam, az Einsatzgruppe D körülbelül kilencvenezer férfit, nőt és gyereket likvidált." A közönség döbbent csenddel reagált erre a kijelentésre, írja Taylor. A teremben előfordultak az elborzadás hangos megnyilvánulásai. Ohlendorf fellépését így írja le: „nyugodt, nagyon pontos, tárgyilagos, nyilvánvalóan intelligens". A megvádolt náci nagyságok, akik – Hitler építészének és fegyverkezési miniszterének, Albert Speernek a kivételével – állítólagosan semmiről nem tudtak, és a birodalom bűncselekményei miatt minden felelősséget elutasítottak, különféleképpen reagáltak Ohlendorf leleplező vallomására. Göring azonnal megpróbálta a vallomást semmissé tenni, írta *Nürnbergi napló*-jában Gustave M. Gilbert, akinek törvényszéki pszichológusként sikerült

bizalmi viszonyt kiépítenie a vádlottakkal. Szidalmazta Ohlendorfot, aki egy „disznó", és eladta a lelkét az ellenségnek. Walther Funk a védelmébe vette egykori birodalmi gazdasági minisztériumi munkatársát, és úgy vélte, Ohlendorf őszinte vallomást tett. Hans Frank még csodálta is az embert, aki „az igazság kedvéért a saját halálos ítéletét is aláírta".

Ohlendorf akkoriban tanú volt, most ő maga állt vádlottként a bíróság előtt. A per előtörténetének ismeretében az volt a legérdekesebb kérdés, miként fog védekezni, miután kilencvenezer férfi, nő és gyermek meggyilkolását már elismerte. Ügyvédje, Aschenauer, az egyik legfiatalabb és legtehetségesebb védő szenvedélyes fellépésével Musmanno bírót egy „Shakespeare-színészre" emlékeztette. „Elnök Úr! Tisztelt Bíróság!", kezdte, és meg sem próbálta vitatni, hogy a tömeges kivégzésekre a védence részvételével került sor. Olyan érvelési technikát követett, amelynek mentén azt próbálta bizonyítani, hogy a tettek legálisak voltak: először is vélt önvédelemről és vélt szükségszerűségről volt szó – jogi szakkifejezéssel „vélt jogos önvédelemről" és „vélt szükséghelyzetről". Aschenauer ebben az összefüggésben azt hangsúlyozta, hogy ez harmadik fél esetében is megengedhető. Más szavakkal: Ohlendorf abban a meggyőződésben cselekedett, hogy az Einsatzgruppék akciói a megszállt Szovjetunióban a Német Birodalom „állami önvédelmének" célját szolgálták. Megbízott Hitler kijelentésében – és hogyan merészelhette volna feltételezni magáról, hogy jobban informált, mint a Führer? –, aki szerint Németország azért támadta meg a Szovjetuniót, hogy megelőzze a küszöbönálló, Nyugat elleni bolsevik inváziót. Még ha ez téves

„obsession” volt is, Ohlendorf szubjektíve mégis abból indult ki, hogy a „vörös veszedelmet” csak a „zsidókérdés megoldásával” lehet elhárítani.

Másodszor a parancsnak való engedelmesség érvét hozta fel. Az Einsatzgruppék nem önállóan cselekedtek, hanem a katonai hierarchiába illeszkedtek: egyrészt a Wehrmachtba, másrészt az SS kötelékébe. Ohlendorf nem értett egyet a paranccsal, hogy kivégezze a zsidókat és a politikai komisszárokat, de nem volt más választása, végre kellett hajtania. 1941 októberének elején Nyikolajevben egy találkozón utalt is Himmler SS-vezetőnek az „embertelen teherre”, de választ nem kapott. Mivel Himmler, Heydrich és Hitler bizalmasa, Bormann egyaránt támogatta a „Führer-parancsot”, és neki nem volt bejárása a birodalmi kancellárhoz és a Wehrmacht legfelsőbb parancsnokához, így védencének nem is volt lehetősége, hogy panasszal éljen. „Ohlendorf életének tragédiája mindenki számára nyilvánvaló kell hogy legyen”, zárta Aschenauer.

Ben amilyen okosnak tartotta az érvelést, olyan visszataszítónak is – és a legszívesebben maga tett volna fel Ohlendorfnak keresztkérdéseket. De úgy döntött, James Heath-t, a mellette dolgozó négy ügyész egyikét bízza meg ezzel. A Virginiából származó, megtermett ügyész a maga államférfiakat idéző stílusával és elnyújtott déli dialektusával talán nagyobb hatással lehet a németekre, és a zsidó revánsnak a látszatát is el akarta kerülni. Heath tudta, hogy alkoholproblémái miatt kegyvesztett lett Taylor tábornoknál, ezért nagyon igyekezett felkészülni a kérdésekre és a lehetséges válaszokra. Az október közepén kezdődött részletes kihallgatáson Ohlendorf megerősítette ügyvédje kijelentését, miszerint a parancs az parancs, és ha vonakodott volna végrehajtani, helyben agyonlövik. Heath megkérdezte, hogy morális lelkiismeretét Adolf Hitlernek adta-e. „Nem”, válaszolta Ohlendorf. „De a lelkiismeretemet alárendeltem annak a ténynek, hogy katona vagyok.” Kis fogaskerék volt egy hatalmas gépezetben, és csak azt tette, amit minden katona tesz mindegyik hadseregben, nevezetesen a parancsoknak engedelmeskedett. A zsidók meggyilkolását azzal mentegette, hogy a Szovjetunió vezetésében aránytalanul nagy számban vettek részt. A zsidó gyerekek meggyilkolását azzal az érvvel vélte igazolni, hogy veszedelmes ellenséggé nőnek fel, ha megtudják, a németek ölték meg szüleiket. A „cigányokat” azért kellett kiiktatni, mert „megbízhatatlanok”, és esetleg együttműködtek volna az ellenséggel. Röviden: a védtelen civilek meggyilkolása Ohlendorf szerint a nemzetiszocialista állam hosszú távú biztonsága garantálásának célját szolgálta.

A kérdező szembesítette őt az Einsatzgruppe D tevékenységi és helyzetjelentéseivel, és a törvényszéki akták közül megmutatta neki a 2620-PS számú dokumentumot, amelyben elismerte, hogy a parancsnoksága alatt körülbelül kilencvenezer embert végeztek ki. „Mit ért azon, hogy körülbelül?”, kérdezte Heath. Immár két és fél éve faggatják az Einsatzgruppe vezetőjeként folytatott tevékenységéről, de mindig is kerülte, hogy számokat mondjon, mert nem ismeri a pontos adatokat. Az áldozatok megszámolásánál előfordult, hogy kétszer számoltak, a számokat néha el is túlozták.

Ohlendorf teljesen tárgyilagosan reagált a neki bemutatott dokumentumokra, mintha banális könyvelői kérdések volnának, például arra, hogy az egységei 1941. szeptember 16. és 30. között 22 467 zsidót és kommunistát gyilkoltak meg. De a kilencvenezret, amit maga is eskü alatt erősített meg, most már nem akarta elismerni. Musmanno elnök egy idő után megunta, és beleszólt a kihallgatásba: „Tanú – fordult Ohlendorfhoz –, talán nem akar egyetérteni azzal, amit én mondtam, de azzal csak egyet kell értenie, amit ön mondott 1946. január 3-án." Ezzel a tekintélyt parancsoló közbeszólásával véget is vetett a vitának.

Különösen felkavaró volt – minden érintett számára – az ügyész azon próbálkozása, hogy Ohlendorfot a tetteinek morális megítélésére késztesse. Minden hidegsége mellett, amit a jóképű SS-tábornok sugárzott magából, nem volt mentes minden skrupulustól. A kijelentéseiben némi emberi érzés szikrája csak felderengett – még ha nagyon perverz formában is. A sajnálata nem az áldozatokra, hanem a tettesekre irányult. Így az Einsatzgruppéknak a ma Sachsen-Anhalthoz tartozó Pretschben rendezett találkozójáról, ahol állítólag Streckenbach adta át a parancsot, miszerint a Szovjetunió területén meg kell semmisíteni minden zsidót és bolsevik komisszárt, azt mesélte, hogy ő és más SS-tisztek is tiltakoztak ellene. Lehetetlen ezt a feladatot végrehajtani. „Miért?", kérdezte Heath. „Nos, azt hiszem, kétségtelenül semmi nem rosszabb lelkileg, mint amikor védtelen embereket agyon kell lőni", felelte Ohlendorf. Azért mégiscsak rosszabb, amikor védtelenül lőnek agyon, válaszolta Heath. Végigolvasta Ohlendorf összes tanúvallomását, és nyomát sem találta az áldozatok iránti együttérzésnek, vagy a gonosztettek megbánásának. Heath hiába próbált a vádlottból morális ítéletet kicsikarni.

A retorikai összecsapás még hevesebbé vált, amikor Heath feltette a kérdést, hogy vajon Ohlendorf a saját véreit is megölte volna, ha Hitler azt parancsolja. Ohlendorfnak öt gyermeke volt, kettő és tizenegy éves kor között. Megtagadta a választ erre a „frivol" kérdésre, ahogy ő mondta. Összekeveri a magánügyeket a katonai ügyekkel, pedig a kettőnek semmi köze egymáshoz. Ragaszkodott az álláspontjához: az hogy fegyvertelen férfiak, nők és gyerekek tízezreit gyilkoltatta meg, számára „katonai szükségszerűség" volt.

A ravasz tömeggyilkos tiszta distinkciói a mai napig foglalkoztatják Bent. Még ma is elborzadva emlékszik vissza arra, amikor Ohlendorf kijelentette, hogy más egységek gyakorlatával szemben ő nem engedte meg az embereinek, hogy csecsemőket használjanak lőgyakorlatokra, vagy a fejüket fatörzsekhez csapkodják. Utasította az embereit, hogy engedjék meg az anyáknak, hogy gyermekeiket a keblükhöz szorítsák, és aztán a szívükre célozzanak. Ezáltal elkerülhetővé vált a borzalmas ordítozás, és a lövész az anyát és gyermekét egy golyóval ölhette meg. Ily módon lőszert is meg lehetett takarítani.

„Az volt a kívánságom, hogy a kivégzéseket olyan módon hajtsák végre, ami katonailag, és a körülményekhez képest is humánus", vetette fel Ohlendorf a jegyzőkönyvbe. A közvetlen közelből leadott fejlövések helyett, ami az embereinek a ruháján is vérfoltot ejthetne, azt a technikát részesítette előnyben, hogy több lövész lőjön nagyobb távolságból. Ez a lelki terhelésen és a tettesek személyes felelősségén is csökkent. Ugyanehhez a fejezethez tartozik, hogy tiltakozott a századainak kiosztott elgázosító teherautók használata ellen. Megállapította, hogy néhány áldozat még élt, amikor az ajtókat kinyitották. A halott vagy félholt zsidók kipakolása az ürülékkel és hányással teli kocsikból nagyon kemény volt a katonáinak. Az áldozatok szenvedéséről nem szólt egy szót sem.

A holokauszttal összefüggésben sok filozófiai kérdés fölvetődött a „gonoszról". A kérdés nyugtalanító, hogy miként válhat valaki képessé ilyen bestiális rémtettek elkövetésére. Ben Nürnberg óta intenzíven foglalkozott ezzel a kérdéssel. Gyakran kérdezték tőle, milyen érzés találkozni ilyen „szörnyetegekkel". Józan válasza így hangzik: „A tettesek nem szörnyetegek voltak, hanem teljesen normális emberek." A többségük bizonyára szerető családapa volt, szépen bántak a kutyáikkal vagy macskáikkal. Meggyőződése, hogy „a háború csinál tisztességes emberekből tömeggyilkost". Ez minden korban így volt, és nincs köze Németországhoz vagy a németek valamilyen különös hajlamához. „Ameddig a konfliktusokat háborúkkal oldjuk meg, és megszüntetjük a társadalmi kontrollt, addig ölni fogunk."

A „pingvinszabály"

Az elsőrendű vádlott után a többiek kerültek sorra. Ohlendorf józan ragyogását, amiben nem volt semmi diabolikus, de a közönséget mégis borzongással töltötte el, nem közelítették meg.

Kifogásokkal mentegették magukat, kétségbe vonták saját jelentéseik hitelességét, tagadták, hogy elkövették a dokumentált borzalmakat, vagy azt állították, hogy a szörnyűségekre akkor került sor, amikor ők véletlenül éppen nem voltak ott. Egyikük sem beszélt egyszer sem „gyilkosságról". A zsidókat „áttelepítették", „eliminálták", „likvidálták", vagy egyszerűen „megoldották a problémát". Az ügyészek nyugodtan hallgatták végig az ügyvédek érveléseit. Megengedhették maguknak, hogy előzékenyek legyenek. Ahogy Ben mondta: „Az ászok, amik feltárják az igazságot, a mi kezünkben voltak."

A főtárgyalás 1948 februárjáig tartott. Igyekezetükben, hogy a vádlottak a lehető legtisztességesebb eljárásban részesüljenek, a bírák a védők összes lehetséges fortélyát elfogadták. Ben folyamatosan dühöngött – ahogyan vélte – a vádlottakkal való kivételezett bánásmód miatt. A vádhatóság jogos ellenvetéseit szisztematikusan elutasították. Végül Musmanno tisztázta a helyzetet: közölte az egyre dühösebb ügyészekkel, hogy mindent engedélyez, amivel a vádlottak előállnak, „legyen az akár a pingvinek szexuális élete". Az általa alkalmazott stratégia „The Penguin Rule" – A pingvinszabály – néven vonult be az évkönyvekbe. Ben csak később fogta fel, hogy a tapasztalt bíró azért mutatkozott ennyire toleránsnak, mert a lehető legtöbb jogot akarta biztosítani a vádlottaknak. A néha türelmetlenségre hajlamos főügyész megtanulta a leckét: ha a macskaegér harc ismét túlságosan hosszúnak tűnt a számára, akkor az emlékezetébe idézte, hogy az ügyészek mindig a vadászok, sohasem rájuk vadásznak. Az ítélet napja pedig úgyis el fog jönni.

Taylor tábornok színre lép

A bizonyítási eljárás lezárása után mindegyik vádlott lehetőséget kapott arra, hogy elmondja a védőbeszédét. Meglepetés nem történt. Többségük megismételte az ügyvédeik által elmondott érveket.

Február 13-án Telford Taylord dandártábornok is színre lépett. A nürnbergi utóperek ura személyesen mondta el a vádbeszédet. A szöveget előtte elküldte Bennek, akinek nem volt ellenvetése. A véleményük és a követeléseik is megegyeztek.

Taylor – civilben New York-i ügyvéd – megnyerő, karcsú férfi volt, sötét, elválasztott frizurával, ápolt megjelenéssel. Egyenruhájában „nagyon csinos" volt. „Imádta a nőket, és a nők is imádták őt." Ben így jellemezte: „kiválóan ír, éles intellektussal bír, a nézetei nagyon liberálisak, mindig tisztességes és korrekt". Emellett még muzikális is: zongorán és klarinéton játszott, zenét is szerzett, amit később a Bundeswehr indulóként használt fel. Most pedig Ben ott ült mögötte néhány lépésnyire a tárgyalóteremben, amikor megszokott, az eleganciát a határozottsággal párosító módján rajzolta meg az álláspontjának ívét: a vádhatóság százharminchét nappal ezelőtt nyitotta meg az ügyet, és két nap alatt ismertette a vádiratot. Figyelembe véve a tárgyalt bűncselekmények természetét, az átfogó bizonyítékokat, akkor az eltelt huszonegy hétben elmondott sok, kétségbeesett ostobaság ugyan zavarhatja a hallást, de az értelmet nem lepheti meg. Négy és fél hónapi tárgyalás után – mindegyik vádlott majdnem egy hetet vehetett igénybe – a vád a kevés általános kérdésre óhajt koncentrálni, amit a védelem felhozott.

A vádlottak nem tettek komoly kísérletet arra, hogy e szervezett, előre megtervezett tömeggyilkosság – Taylor szintén „genocídium"-ról beszélt – tényét tagadják. Mégis megpróbálták kimenteni magukat, négy fő érvre támaszkodva. A vádlottak első csoportjába tartozók, köztük Jost, Naumann és Blobel arra hivatkoztak, hogy nem vettek részt közvetlenül a kivégzésekben, ők az irányítás és az adminisztráció feladatait látták el. Taylor ezt kapásból visszadobta: érdekes is lenne, ha magas rangú tisztek az idejük nagy részét azzal töltenék, hogy személyesen fognak fegyvert. Az ő feladatuk, hogy a bevetéseket a háttérből irányítsák. Ami az irodai munkát illeti, emlékeztetett, az részben abból állt, hogy megrendeljék a gázszállítmányokat, amiket a tömeges kivégzéseknél használtak. A tény, hogy magas rangú tisztek, mint például Naumann talán nem gyilkoltak meg olyan sok embert, viszont helyette irányították az Einsatzgruppék gyilkos tevékenységét, egyáltalán nem csökkenti a bűnösségüket, sőt növeli a parancsnokságuk alatt elkövetett bűnökért a felelősségüket. Az alacsonyabb rangúak, mint Radetzky, Rühl, Schubert és Graf vádlottak sem hivatkozhatnak erre, hogy nem vettek aktívan részt a gyilkosságokban. Mindenki, aki segített abban, hogy ezek az egységek működjenek – a borzalmas szándékaik tudatában – bűnös. Még ha sikerülne is bizonyítaniuk, hogy csupán kisegítő szerepet játszottak, akkor sem lennének jobb helyzetben, mint az, aki egy bankrablásnál őrt áll.

Egy másik érv, amivel Schulz, Blobel, Sandberger, Steimle, Haensch és Nosske álltak elő, az volt, hogy ők nem is hajtották végre a gyilkosságra felszólító parancsokat. Az ő felelősségük alá tartozó területen az összes áldozat partizán volt, vagy az ellenállók támadásait megtorló akciók során halt meg. Ezt az állítást a legtöbb esetben igen könnyen meg lehet cáfolni, mondta Taylor. Blobel Sonderkommendója felelős Babij Jarért, egy olyan mészárlásért, amit Kijev városa a tatárjárás óta nem látott. A háborús jogot mindenképpen megsértették, hiszen annak a civil lakosságra vonatkozóan szigorú szabályai vannak. Bírósági ítélet nélkül egyetlen civilt sem szabad kivégezni. Ez benne áll minden német katona katonakönyvében. Ha az amerikaiak ugyanúgy alkalmaznák a jogot, ahogy a vádlottak tették, akkor ez a per már a kezdete előtti napon véget ért volna.

A vádlottak harmadik csoportja – Naumann, Blume, Braune és Ott – Ohlendorfhoz hasonlóan a „magasabb parancsokkal” mentegette magát. Ellenükben Taylor azt hozta fel, hogy az alárendeltek normális esetben ugyan kiindulhatnak abból, hogy a nekik kiadott parancsok törvényesek, nem kell állandóan vizsgálniuk, hogy adott esetben így van-e, de ez az általánosan elfogadott feltételezés nem érvényes, ha a parancs nyilvánvalóan törvénytelen. Mindenki, aki bűncselekményeket hajt végre, felelős a tettéért – a tény, hogy eközben az elöljárójának engedelmeskedik, legfeljebb enyhítő körülménynek tekinthető. De erről itt szó sem lehet. A vádlottak nem parasztok vagy kézművesek, vagy tudatlan ifjak, akiket erőszakkal soroztak be a Wehrmachtba. „Ügyvédek, tanárok, művészek, és egy egykori pap. Röviden, képzett emberek, képességeik teljes birtokában, és teljességgel felfogták annak a programnak a komor jelentőségét, amelybe belefogtak. Az SS kemény magjához tartoztak.” Azért választották őket ki erre a feladatra, mert elég

elvetemültnek tartották őket, hogy végre is hajtsák. „Kiválasztott fanatikusok”, vetette a vádlottak szemére. „Ezek az emberek mindenkit megelőzve tűzzel és vassal terjesztették a náci doktrínát.”

A válasz még világosabb, ha a szóban forgó tettek természetét nézzük. Nem arról szól a vita, hogy megítéljék a katonák viselkedését a csata hevének izgalmában. A szörnyűséges bűncselekményt jó előre kitervelték. Az áldozatok bűnössége vagy ártatlansága nem játszott semmiféle szerepet. „Mészárlás folyt a mészárlás kedvéért”, mondta Taylor.

Mielőtt még a záró megjegyzéseibe belekezdett volna, az amerikaiak legfőbb ügyésze Ohlendorfnak azt az állítását szedte szét, hogy a mészárlás katonailag szükséges és védelmi jellegű volt. Ohlendorf a náci bűnöket Drezda szövetséges bombázásához, valamint a Hirosimára és Nagaszakira ledobott amerikai atombombához hasonlította. Civileket szemtől szembe lelőni különösen szörnyűnek számít, de ő semmivel sem tartja jobbnak, ha egy gombot nyomnak meg, aminek következtében még sokkal több civil hal meg, mondta a tanúkihallgatása során. El fog jönni az idő, amikor majd nem tesznek ilyen morális megkülönböztetéseket.

A vádhatóságnak erre reagálnia kellett. Ohlendorf tézise, adta meg a választ Taylor, frontális támadás a hadijog kötelező érvénye ellen – mert ha végiggondoljuk, akkor ez a jog egyszerűen megszűnne. A totális háború totális törvénytelenséget jelentene. A bombák kérdéséhez annyit fűzött Taylor, hogy sajnos egyre pusztítóbb fegyvereket fejlesztenek. De a felelősség nem azokat terheli, akik egy háborúnak véget vetnek, hanem azokat, akik azt elkezdik. „Az első városok, amelyek a modern légibombázás terrorjának ki voltak téve, a német bombáktól szenvedtek." Varsót, Rotterdamot és Londont még azelőtt súlyos károk érték, mielőtt még egyetlen német városon akár csak egy karcolás esett volna. A nemzetiszocializmus legsúlyosabb bűneit, a rabszolgamunkától a zsidók kiirtásáig nem lehet utólagosan a szövetséges bombázások miatti megtorlássá átértelmezni. Jogi szempontból tiszta az ügy: sem a hágai egyezmény, sem a háborúzás általános elvei nem definiálják a fegyverek nagyságának, gyorsaságának vagy megsemmisítő erejének a határait. A hadijog nem a mértéküket, hanem a felhasználásuk módját szabályozza.

De vannak még alapvetőbb megfontolások, folytatta Taylor. A hadijog ugyan folyamatosan fejlődik, de nem azáltal, hogy egy állam megszegi a törvényeket, tegye ezt mégoly brutális módon is. Az Einsatzgruppék tevékenysége példátlan az újkori hadtörténetben. Ohlendorf azzal mentegetőzött, hogy várható volt a zsidók és a kommunista tisztviselők különösen éles ellenállása a német támadással szemben. Még a legostobább fajankó is el tudja képzelni, mi történt volna, ha az előrenyomuló szövetségesek Németországban hasonló elvek alapján jártak volna el. Ohlendorf érvelése pontosan olyan, mint a betörőé, aki a háztulajdonost „önvédelemből" lövi le.

A vádlók még egy utolsó megjegyzést akartak ehhez hozzáfűzni. Az Einsatzgruppék által elkövetett gyilkosságokat itt oly módon védelmezték, mintha a tettesek valóban hittek volna a katonai szükségszerűségükben. Ezt az érvet egyszerűen nem lehet komolyan előadni. A tábornok rákérdezett: leállították volna a zsidók megsemmisítését, ha a szovjet hadsereg összeomlik? „Nem, ellenkezőleg", válaszolta meg saját maga. Inkább még tágasabbá vált volna a gyilkolás terepe, a holokauszt még ennél is rettenetesebb méreteket öltött volna. Ezt Ohlendorf kijelentése bizonyítja, miszerint azért gyilkolták meg a zsidó gyerekeket, hogy „tartós biztonságot" érjenek el. Nem azért követték el a bűncselekményeket, hogy katonai győzelmet érjenek el, vonta le a következtetést Taylor, hanem ellenkezőleg: a katonai győzelem tette volna igazán lehetővé a németek számára, hogy kiteljesítsék az előre eltervezett mészárlást. „Ezek a tettek a háborús célok közé tartoztak, nem katonai eszközök voltak."

Összegzésében Taylor visszatért Ben nyitóbeszédéhez. A vádlók azért küzdenek, hogy felszámolják a „nemzetközi anarchiát", hangsúlyozta. Soha nem volt világosabb, mint ma, hogy milyen nagy szükség van gyakorlati és megvalósítható alapokra építve létrehozni egy általánosan érvényes nemzetközi jogrendet. Amit a vádlottak tettek, az nem csupán a nemzetközi büntetőjoggal megy szembe, „de megvetendő bűncselekmény az összes civilizált jogrendszerben". Az ügy tárgya „gyilkosság, előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság, gigantikus méretekben elkövetett gyilkosság, a legaljasabb szándékkal elkövetett gyilkosság". A vádlottak közül néhányan még mindig azt gondolják, hogy ártatlanok, mert az áldozatok zsidók voltak. De semmiféle büntetőjog, legyen az nemzeti vagy nemzetközi, nem lenne életképes, ha a tettesek bűnösségét a politikai meggyőződés, a vallásos hit, vagy az áldozatok származása szerint engedné megítélni. A világbéke szempontjából egzisztencciális jelentőségű, hogy az egyes nemzetekben ilyen téveszmék ne terjedhessenek el. Konkrét büntetés kiszabását Taylor nem kérte. Csupán annyit mondott, hogy a bírói bölcsesség aligha-nem a határozottságot részesíti majd előnyben a kíméletességgel szemben.

Berlin felett az ég – zuhanás

A bíróság elnöke majdnem két hónapos szünetet rendelt el, hogy megvizsgálhassák a bizonyítékokat, mérlegelhessék az érveket, és kimondják a megmaradt huszonkét vádlott fölött az ítéletet. Ezalatt Ben ismét folytathatta korábbi munkáját, a német háborús bűnök felderítését. Ezért Nürnbergből az egykori birodalmi fővárosba utazott, ami most a négy győztes hatalom megszállása alatt állt. De Berlin felett az ég drámai közjátékot tartogatott számukra, ami nagyon rosszul végződhetett volna, de végül megúszták. A személyzet mellett nemcsak ő és Gertrude volt érintett, hanem az amerikaiak más neves képviselői is: Taylor a feleségével, Maryvel, valamint a Nürnbergben ugyancsak ügyészként tevékenykedő James McHaney a feleségével, Marilynnel.

Taylornak Berlinben találkozója volt Lucius D. Clay tábornokkal, a németországi amerikai katonai kormányzat vezetőjével. A csoport 1948. március 18-án akart az amerikai megszállási övezetben lévő Tempelhof repülőtérről visszarepülni Nürnbergbe. Két nappal korábban onnan indultak. Ben tulajdonképpen autóval szeretett volna menni, de Taylor ragaszkodott a repüléshez. Ezzel időt spórolnak, ő pedig „speciális küldetést" jelent be, hogy sehol ne tartsák fel őket fölöslegesen. Az odaúton a gép, az amerikai légierő egyik Douglas C-47-e normális repülőgépként viselkedett, írja Ben egy hatoldalas, részletes jelentésben néhány nappal az eset után. Ezen a bizonyos március 18-án mindazonáltal nagyon rossz volt az időjárás, alig lehetett látni valamit. Ilyen körülmények között egy civil gép semmiképpen sem kapott volna felszállási engedélyt, de mi akadályozhat meg egy bátor katonai pilótát? A pilótafülkébe a texasi Tom Squires őrmester, egy vidám fiatalember ült. „Legyen csak óvatos, az élet, amit megment, akár az enyém is lehet", tréfálkozott vele Ben a beszállásnál. A humoros figyelmeztetésnek komoly háttere volt: Gertrude az előző éjszaka halott galambokkal álmodott – és Ben a „nevetséges előérzetei" miatt felbosszantotta.

A vendégek elfoglalták ülőhelyüket, a személyzet tagjai pedig elmagyarázták, hogy szükség esetén hogyan kell használni az ejtőernyőket. Mindenkinek fel kellett vennie a megfelelő öveket, de Gertrude öve túl lazának bizonyult. „Vélhetően nem fog kiesni", gúnyolódott vele a férje. A gép gyorsított, majd a levegőbe emelkedett. Alig szállt fel, amikor Taylor észrevette, hogy a jobb oldali motorból folyik az olaj. Füstfelhőbe burkolózott. Riasztotta a legénység parancsnokát, Ray L. Dudley őrmestert, aki szólt a pilótának. Hátrament, megnézte. Fennáll a veszély, hogy kigyulladhat. A legjobb lesz, ha visszatérnek Tempelhofra. Taylor egyetértett vele. Közvetlenül ezután a navigátor, James Moore kapitány elkezdte kiosztani az ejtőernyőket. Csupán elővigyázatosság, de biztos, ami biztos. Gertrude ragaszkodott hozzá, hogy feszes öveket kapjon. Azonnal gondoskodik róla, biztosította őt a kapitány. Mindegyik utasnál megvizsgálta, hogy az ejtőernyő csomagja rendesen illeszkedik-e. Végül Gertrude-hoz ment, néhány percig is elvacakolt vele. Közben a tönkrement motor gyújtása akadozni kezdett, robbanások hallatszottak, amelyek az egész gépet megrázták. Végül az egész jobb oldali hajtómű leállt. A gép 6500 lábról hirtelen 2500 lábra zuhant, és továbbra is gyorsan veszített a magasságából. Moore figyelmeztette az utasokat, hogy tízig el kell számolniuk, és csak azután húzhatják meg a kioldózsinórt, máskülönben az ejtőernyő fennakadhat a szárnyakon. Majd felhangzott a parancs: „Mindenki kifelé!"

Gertrude a táskájában kotorászott, elővette a katonai igazolványát, hogy a holttestét később be tudják azonosítani. Az útleveleket is elő akarta venni, de Ben azt mondta, ezen az utazáson nem lesz rájuk szükség. Megfogta Gertrude kezét, és a repülő farkához siettek. Dudley parancsnok megpróbálta kinyitni az ajtót, de a mechanizmus nem működött. Ben a vállát betolta a résbe, és nyomta, de hiába. A C–47 gyorsan veszített a magasságából. „Zuhant, mint egy Otis-lift." Erősebben nyomta az ajtót, a bal térdét is be tudta illeszteni a keskeny résbe. Az ellenállás hirtelen megszűnt, ő pedig kizuhant, és egy felhőn találta magát. Látta még, hogy a repülőgép folytatja a zuhanást, majd eltűnt a szeme elől. Meghúzta a kioldózsinórt, és a feje fölött kinyílt az ejtőernyő. Az egyetlen gondolata az volt, hogy mögötte becsapódhatott a repülőgép ajtaja, fogva tartva Gertrude-ot és a többieket, és velük zuhanhat le vagy robbanhat fel. Bűntudat fogta el, de olyan élénken, hogy elképzelte, inkább ő is visszamászik, és meghal. Amikor kikerült a sűrű felhők közül, nem sokkal maga alatt megpillantotta a várost. Lerombolt házakat látott, lefejezett gyárkéményeket, bal kéz felől egy futballpályát. A tény, hogy hamarosan földet ér, kiragadta őt sötét képzelgéseiből. Feléledt a túlélési ösztöne. a kiszemelt sportpálya gyorsan közeledett, majdnem elrepült fölötte. Éppen hogy be tudta húzni a lábát, amikor a fű szélén, a salakos futópályán landolt. Az ejtőernyő összecsukódott. Ben egy pillanatig fekve maradt, vizsgálgatva, hogy érez-e valahol fájdalmat. Sértetlen maradt, felugrott, és kiakasztotta az ejtőernyőt a rögzítéséből. Önkéntelenül is eszébe jutott, hogy ejtőernyősnek jelentkezett a hadseregnél, de attól tartottak, hogy el fogja fújni őt a szél. „Nem ismerték fel a tehetségemet."

A közelben állt egy csoport fiú, megdöbbenve nézték. Németül kért tőlük segítséget. Mutassanak neki, legyenek szívesek, azonnal egy telefont. Vészhelyzet van. Néhányháznyira találtak egy háztulajdonost, aki megengedte, hogy telefonáljon a készülékéről. Felhívta a központot, és értesítette Tempelhof repülőteret. A telefonos kisasszony a vonal túlsó végén teljesen összezavarodott, amikor egy zuhanóban lévő repülőgépről beszélt neki. Végül sikerült összeköttetést teremteni az irányítótoronnyal. Izgatottan mesélte, mi történt. Az őrmester betanult rutinnal kérdezgette. Mi a neve? Keresztneve? Ben betűzte. Amikor a pedáns altiszt a katonai azonosítóját is megkérdezte, elvesztette a türelmét: „A pokolba az azonosítómmal – üvöltötte a kagylóba. – A tábornok repülőgépe zuhan. Küldjön azonnal keresőalakulatokat és mentőegységeket!" Végre egy tisztet hívtak a telefonhoz, de Bennek megint el kellett mesélnie az egész történetet. Megmondta, hogy hol van, mire kiderült, hogy a szovjet szektorban. De hol lehet Gertrude és a többi utas? Élnek még egyáltalán?

Felhívta a rendőrséget. Küldtek érte egy járőrkocsit, és a főhadiszállásra vitték. Ott is elmesélte, mi történt. A főhadiszállás rádión már értesítette az összes egységet. Többet nem tehetnek, magyarázta a szolgálatvezető tiszt. Vagy a tempelhofi ember utalt valami ilyesmire, vagy neki magának jutott eszébe, mindenesetre Ben felszólította a rendőröket, hogy hívják fel Gatow-t.

Ez a katonai repülőtér a város nyugati részén, Spandauban volt. Hitler építtette 1935-ben a német fegyverkezési program keretében, rendszeresen repült innen Berchtesgadenbe. Ez a repülőtér volt 1945-ig a Luftwaffe legfontosabb kiképzőközpontja. Berlin felszabadítása után egy ideig a szovjetek használták, majd egy területcserét követően a brit Royal Air Force támaszpontja lett. A berlini blokád idején itt landolt 1948. június 28-án a légihíd első repülőgépe.

Miután többször is továbbkapcsolták, legnagyobb megkönnyebbülésére Ben megtudta, hogy a C–47 biztos kényszerleszállást hajtott végre. De a fedélzeten csak a pilóta és a másodpilóta tartózkodott. Most már legalább annyit tudott, hogy Gertrude és a többi utas kiugrott. De mi történt velük, és hol vannak, azt még mindig nem tudta. Néhány perccel később berontott három-négy rendőr. Ben még mindig a főkapitányságon tartózkodott. „Vészhelyzet van", mondta az egyikük. A közelben egy nő leesett, valószínűleg egy tetőről. A lába megsérült. A kérdésre, hogy néz ki, azt felelte, hogy csíkos kabátot

visel. Ben megragadta a rendőr karját: „Ő a feleségem! Ő a feleségem!" Kék fénnyel száguldottak a helyszínre. Egy többemeletes bérház előtt fékeztek. A bejárat előtt komoly tömeg gyűlt már össze. Ben berohant a házba, fel a lépcsőn. Gertrude-ot egy kis lakásban találta. Egy kanapén feküdt, a haja borzas, a lába bekötve. A sebe a lábán ártalmatlannak bizonyult. Amikor meglátta és felismerte Bent, aki megcsókolta, heves sírásban tört ki. Miután látta, hogyan zuhan ki a repülőgépből, azt gondolta, hogy biztosan meghalt.

Gertrude elmesélte, hogy közvetlenül utána ugrott ki a gépből. A levegőben átmenetileg elvesztette az eszméletét, és elfelejtette meghúzni a kioldózsinórt. De az erős szél magához térítette. Eszébe jutott, hogy ki kell nyitnia az ernyőt, de az elsőre beszorult. Végül egy többemeletes, cseréptetős ház tetején landolt, ahonnan lassan lefelé csúszott. Az ejtőernyő alatt még volt valamennyi levegő, így végül nem túlságosan keményen zuhant egy bokorba a belső udvaron. A szabadesés közben elvesztette a cipőit, ezért lehet talán a lábán a sérülés valamivel súlyosabb. A combjain a túlságosan laza övek véraláfutást okoztak, megszorították abban a pillanatban, amikor az ernyő mégis kinyílt. Szemtanúk vitték fel a második emeleti lakásba, ahol egy nő gondoskodott róla. Gertrude megkérte, valaki szóljon a Tempelhof repülőtérnek és az OCCWC berlini irodájának. A ház előtt hamarosan megjelent az amerikai hadsereg mentőautója.

Amikor Ben – a vállát átölelő, és rátámaszkodó – Gertrude-dal elhagyta a barátságos németek lakását, még utánuk szóltak: „Tudják, hogy a szovjet szektorban vannak? A legjobb, ha eltűnnek, amilyen gyorsan csak tudnak." A figyelmeztetés nem volt oktalan. Amikor odaértek a mentőautóhoz, azt már több autó is körülvette, bennük a Vörös Hadsereg tisztjei. Az egyikük odament hozzájuk, Ben pedig egy tolmácsnő segítségével elmagyarázta a helyzetet. Az őrnagy, aki a parancsnokként mutatkozott be, felszólította Bent, hogy menjen vele a Mercedesével. Az amerikai mentőautót is utasította, hogy kövesse. A konvojt az őrséget szállító dzsipek zárták.

Menet közben Ben megpróbált beszédbe elegyedni az őrnaggyal, de miután oroszul annyit mondott neki, hogy „Jó estét, elvtárs", véget ért a tudománya. A Vörös Hadsereg egyik kórházához mentek. Gertrude-ot hordágyra fektették, hiába bizonygatta, hogy egyedül is tud menni. Némi zavar keletkezett, majd megjelent egy orosz orvos, aki valamennyit beszélt németül. A felesége sérülése nem annyira súlyos, egy amerikai orvos már várja, inkább mennének már, mondta neki Ben. Semmit nem használt – az oroszok ragaszkodtak az erőltetett vendégszeretetükhöz. Amikor a hordárok Gertrude-ot az épületbe vitték, Ben is velük akart menni. Nem hagyhatja a feleségét egyedül a szovjetek kezében! De az őrnagynak más tervei voltak vele. Megparancsolta Bennek, hogy menjen vele. Két vöröskatona megragadta a karjainál fogva, így adva hangsúlyt a parancs komolyságának. Ezúttal a mentőautóba kellett ülnie. Ezután az oroszok a főhadiszállásukra kísérték az amerikaiakat.

Útközben véletlenül találkoztak egy amerikai keresőalakulattal, ami a mentőautón kívül az amerikai hadsereg több autójából állt. Ben sofőrje odaintette a váratlanul felbukkant bajtársaikat, akik körülvették az amerikai mentőt kísérő oroszokat.

Az egység parancsnoka egy százados volt, aki az oroszokkal való kapcsolattartás összekötőtisztjeként szolgált. Ben felvázolta neki a helyzetet, és azt is elmondta, mennyire aggódik az egyedül hagyott feleségéért. A százados megígérte, hogy elküldi oda a mentőautót, és kihozatja. Közben az oroszok ragaszkodtak ahhoz, hogy Ben menjen velük a parancsnokságukra, és ott intézzék el a kötelező formaságokat. A helyszínre megérkezve egy másik őrnagy hallgatta ki. A kérdések idegesítették. Főügyész a nürnbergi perekben, és azon van, hogy huszonkét magas rangú nemzetiszocialistát egymillió szovjet polgár meggyilkolásáért elítéltessen. Vajon az őrnagy tényleg azt hiszi, hogy ő és a felesége légitámadást akartak indítani a Szovjetunió ellen? A teátrális fellépés használt, mindenesetre hamarosan szabadon engedték. A főhadiszálláson Ben találkozott Dudley őrmesterrel. Az oroszok őt is kihallgatták. Miközben a repülőgép ajtaját próbálta kinyitni, kificamodott a válla. Bent a legénység parancsnokával együtt egy amerikai katonai kórházba, a 279th Station Hospitalba vitték Teltow-ba. Amikor odaértek, közölték velük, hogy Taylor tábornokot a kórházban kezelik. Súlyos sérüléseket szenvedett a hátán, és kevésbé súlyosakat a csípőjén, amikor a szovjet szektorban egy útkereszteződésben földet ért. Német civilek szedték össze, ők hozták el ide. Ben azonnal hozzá akart menni, de ehhez szüksége volt Frank T. Chamberlain ezredesnek, a katonai kórház parancsnokának az engedélyére. Amikor végre beengedték, Taylort egy gurulóágyon találta az egyik folyosón. A hasán feküdt, és látszott, hogy fájdalmai vannak. Miután kezet ráztak, érdeklődött a többi utas, valamint a C–47 legénységének hogyléte felől. Taylor aggódott értük, különösen a feleségéért. Ben korábban megtudta, hogy ő is a 279th Station Hospitalban van. Elindult, hogy megkeresse.

Amikor végre megtalálta, éppen boldogan cigarettázott. A francia szektorban egy ház tetején landolt, majd onnan esett le az utcára. De a testén néhány karcolástól, az egyik szeme alatt egy kék folttól, és a homlokán egy nagyobb sebtől eltekintve – amit akkor szerzett, amikor fejjel a ház kéményének ütközött –, úgy tűnt, jó állapotban van. Mielőtt a Station Hospitalba hozták, már elsősegélyben részesítették Weddingben, a zsidó kórházban. Amikor Ben visszatért Taylorhoz a jó hírrel, a tábornok megkérdezte: „És a baba is jól van?" Ben meglepődve vette tudomásul, hogy Mary ezek szerint terhes. A hatodik hónapban volt. A magzat a hasában nyilvánvalóan szintén sértetlenül megúszta az ugrást. Taylor láthatóan nagyon megkönnyebbült. Három hónappal később Mary egy John nevű egészséges kisfiúnak adott életet.

Hamarosan megérkezett James és Marilyn McHaney is, majdnem sértetlenül. Végül Gertrude is befutott az amerikai katonai kórházba, ahol a vad kaland után a katasztrófát szenvedett gép utasai végül boldogan újra együtt voltak. Az oroszok tisztességesen bántak vele. A *happy end* tökéletes lett volna, ha a C–47 rádiósa nem szenved többszörös koponyatörést.

A három prominens amerikai és fiatal feleségeik esetét az amerikai sajtó címlapon közölte. A hírügynökségek a hírt még aznap szétkürtölték. Néhány újságban megjelent Telford, Mary és Gertrude kórházi ágyban készített fényképe. „Megsérült, mégis boldog", állt az egyik újság címlapján. A cikkhez

készült képen a hason fekvő tábornok látható, amint fogja a mellette lévő felesége kezét. A két gyermek csinos, harmincnégy éves édesanyja csak kisebb sérüléseket szenvedett, és sokkot kapott. A romokban heverő Berlin ezernyi kiálló acéldrótja és éles szeglete jelentette veszély ellenére csak a legénység egyik tagja szenvedett súlyos sérüléseket, emelte ki a *New York Herald Tribune*. Soha nem volt még rajta ejtőernyő, és nagyon ideges volt, idézte a lap Mary Taylort. „Mindenki nagyon sápadt volt, de nem tört ki pánik." A csapat nyugodt maradt. A *PM* című lap Gertrude nagy méretű fotóját közölte, amint hordágyon fekszik, és egy orvos vizsgálja. A hadsereg lapjában, a *The Stars and Stripes*-ban Dudley-t a „C–47 hőseként" ünnepelték. Sérült vállával utolsó erejét összeszedve nyitotta ki a tönkrement ajtót, majd a résbe állva érte el, hogy a többiek a lábai alatt átbújva a szabadba kerülhessenek. Dudley volt az, aki a tétovázókat egy energikus lökéssel kitaszította a felhők közé.

Még a berlini katonai kórházban tartózkodott, amikor Ben tréfás táviratot kapott Nürnbergből. „You can't keep a good man up", írta Musmanno a „You can't keep a good man down" (Egy jó ember nem gyűrhető le) szólásmondást kifordítva. Tudta, hogy Ben megússza. Nürnbergi kollégája, Eugene Klein is gratulált Gertrude-nak és Bennek „első ejtőernyős ugrásukhoz". A washingtoni United States Holocaust Memorial Museum Ben Ferencz Gyűjteményében a légierő kézikönyve és a hadügyminisztérium ejtőernyős naplója emlékeztet a főcímekben megjelent eseményre. Ben nem hagyta ki, hogy egy különös emléket haza ne vigyen. Még másnap elment az orosz főhadiszállásra, hogy visszakövetelje az ejtőernyőjét, amit az oroszok elkoboztak. Az ugyanis az amerikai kormány tulajdona. Megkapta, amit akart – és megtartotta az állami tulajdont. Fürthi házának kertjében egy partisátrat csináltatott belőle.

Miután egyszer már megúszták, és egészségileg is többé-kevésbé rendbe hozták őket, másodszori nekifutásra a repülés helyett már inkább a vasutat választották, hogy visszatérjenek Nürnbergbe. A *Benny Stories*-ban az áll, hogy az utolsó vonatot kapták el, ami Berlint elhagyhatta. Kitört ugyanis a hidegháború. Ez persze némiképp túlzás, Berlin blokádja a történelemkönyvek szerint 1948. június 24-étől 1949. május 12-éig tartott. De a szabad közlekedés egyes esetekben már hónapokkal korábban is nehézségekbe ütközött, ez volt a „tűszúrások kis háborúja". Sztálin deklarált célja az volt, hogy Berlin szövetséges megszállás alatt álló részeit, amelyek exklávéként illeszkedtek a szovjet zónába, elzárja az utánpótlástól, így felmorzsolja őket, és rájuk kényszerítse a kommunista rendszert. A szovjeteknek az volt a véleményük, hogy az egykori birodalmi főváros a szerződés ellenére teljes egészében az ő hatalmi befolyásuk alá tartozik. Amikor 1948 júniusának végén az összes szárazföldi és vízi összeköttetést lezárták, a szövetségesek létrehozták a légihidat a „mazsolabombázókkal", amelyek a nyugati szektorokat létfontosságú áruval látták el.

Ben megjegyzése talán az április eleji úgynevezett kis légihídra vonatkozik. Ekkor történt az első eszkaláció. Vaszilij Szokolovszkij, a németországi szovjet katonai adminisztráció parancsnoka lezáratott néhány utcát, így az amerikaiak és a britek a berlini csapataikat két napig csak a levegőből érték el.

A „showman" kolostorba vonul

Michael Musmannóról, aki a tréfás táviratot küldte neki, Ben eleinte nem volt valami jó véleménnyel. A bíróság elnöke megsértette, mert a „pingvinszabállyal" a vádlottaknak mindent megengedett. A merész mondatot Ben felháborítónak találta. „Tömeggyilkosságról volt szó, ő meg jön, és vicceket gyárt", írta le akkori benyomását. „Én magam is nagy tréfamester vagyok, de nem a tárgyalóteremben. Itt nem vágyom a nevetésre." Nürnberg nem a komédiák terepe. A történész Earl Musmannót Ben szavaival nagy „showman"-ként jellemzi, aki egész pályafutása során a rivaldafényt kereste. A bírósági megjelenéseit hollywoodi módra rendezte meg. Fekete bírói talárja alatt büszkén kidüllesztett mellel viselte fehér tengerész-egyenruháját. A haditengerészet, hogy a megvádolt SS-tábornokokkal egyenrangú legyen, a per előtt kapitánnyá léptette elő.

Michael Angelo Musmanno, ahogy a teljes nevén hívják, valóban csillogó személyiség volt. Már nürnbergi tevékenysége előtt nyomokat hagyott az igazságügyben és a politikában. Hét testvérével olasz bevándorlók gyermekeként nőtt fel Pennsylvaniában, Pittsburgh mellett. Apja szénbányában, a vasútnál és a rendőrségnél dogozott. Anyja meghalt, amikor még kisfiú volt. Egy részeg sofőr gázolta halálra. Ez az esemény visszatükröződött később bírói tevékenységében is: nagyon keményen üldözte a részeg sofőröket. Az Egyesült Államokban bíróként először ő szabott ki ezért börtönbüntetést. Családját támogatandó Michael tizennégy évesen szénbányában dolgozott, de mellette törődött az iskolával is. A különféle amerikai főiskolákon és a római egyetemen folytatott tanulmányait a doktori cím megszerzésével zárta le. Szorgalmát és becsvágyát jellemzi egy anekdota, amit *Verdict!* (Ítélet!, 1958) című jogászi önéletrajzában írt meg. Amikor gyakorlatilag éjjel-nappal a szakvizsgájára készült, és attól félt, hogy elalszik, kiment tanulni a legközelebbi pályaudvarra, ahol a lárma és az utasok nyüzsgése ébren tartotta.

Musmanno a halálbüntetés elkötelezett ellenfele volt. Már 1925-től az American League to Abolish Capital Punishment tagja volt, ami a halálbüntetés megszüntetése érdekében lépett fel. Úgy gondolta, ezzel nem lehet megakadályozni bűncselekményeket. 1928-ban republikánus képviselőként választották meg Pennsylvania állam képviselőházába – később átállt a demokratákhoz –, mert az volt a meggyőződése, hogy így tud tenni valamit a „kisembereket" érő igazságtalanságok ellen. Azt valóban el is érte, hogy felhívta a politika és a közvélemény figyelmét az acél- és széniparon belüli áldatlan állapotokra.

A második világháborúban lehetősége adódott, hogy kitüntesse magát abban az országban, ahonnan a szülei származtak. Tanácsadóként szolgált Mark W. Clark tábornok, az 5. amerikai hadsereg parancsnoka mellett, és 1943 szeptemberétől délről észak felé haladva részt vett Olaszország felszabadításában. Első harci bevetése az Avalanche-hadművelet, a szövetségesek partra szállása volt a Salernói-öbölben. Musmanno katonai kormányzó lett a Sorrentói-félszigeten. Ebben a minőségében olyannyira az olaszok iránt érzett paternalista szeretete vezérelte, hogy a haditengerészetnél már kételkedni kezdtek a lojalitásában. Egyszer önhatalmúlag rendelt egy rakomány olívaolajat Bariból; amikor a hajó kifutott a kikötőből, bombázni kezdték, és elsüllyedt. A legénység több tagját sikerült megmenteni. III. Viktor Emánuel olasz király, aki elfordult Mussolinitől, és átállt, ezért bátorsági érdeméremmel tüntette ki. Az amerikaiak már nem voltak ennyire boldogok. Egy másik alkalommal szembeszállt egy brit parancsnokkal, aki Nápolyban szemet vetett a liberális filozófus, történész és politikus, Benedetto Croce házára, és rekvirálni akarta. A fasizmus idején Croce villája, a Palazzo Filomarino az értelmiségi ellenállás találkahelye volt. Az engedetlenség aktusa miatt fegyelmi eljárás indult a lánglelkű katonai igazgatási vezető ellen. Bűnösnek találták abban, hogy nem veszi figyelembe azokat a parancsokat, amelyek „nem felelnek meg az ő interpretációjának", és túlságosan is kiáll a helyi lakosság érdekei mellett. „Olasz-komplexusa van", állapították meg.

A feltűnést elkerülendő a haditengerészet leváltotta Musmannót, és Ausztriába küldték. Clark tábornokot kísérte, aki a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője lett ott. Clark a kényszerű repatriálást vizsgáló bizottság vezetőjének nevezte ki Bécsben. A feladata abból állt, hogy megvizsgálja azoknak a szovjet emigránsoknak az esetét, akik nem akartak hazájukba visszatérni. A jaltai konferencián 1945 januárjában és februárjában Churchill és Roosevelt megígérte Sztálinnak, hogy a szövetségesek az emigráns oroszokat – hadifoglyokat, menekülteket, de a rendszer olyan ellenfeleit is, akik már hosszabb ideje Nyugaton éltek – vissza fogják küldeni a Szovjetunióba, akár az akaratuk ellenére is. Sokan nem élték ezt túl: volt, akit azonnal kivégeztek, másokat egyből Szibériába küldtek.

A kényszer elől kétségbeesésükben sokan az öngyilkosságba menekültek. Ennek hatására hozták létre az amerikaiak azokat a vizsgálóbizottságokat, amelyek egyikének élére Musmanno került.

A haditengerészet kitüntetett tisztje 1946 szeptemberében tért vissza Európából az Egyesült Államokba, de csak rövid időre. A haditengerészet hamarosan Nürnbergbe küldte, ahol először Karl Dönitz admirálisnak és Erich Raeder admirálisnak, a haditengerészet 1943 előtti főparancsnokának az ügyét vizsgálta felül. 1947 januárjában Erhard Milch tábornagy ügyében lett a Robert M. Toms elnök mellé beosztott három bíró egyike. A tizenkét utóper közül a második 1947. április 17-én ért véget, a vádlottat bűnösnek nyilvánították. Milchet életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A bírák felelősnek találták abban, hogy kényszermunkásokat alkalmaztak a fegyvergyártásban. Ugyanez a bírói testület ítélt az SS Birodalmi Gazdasági és Adminisztrációs Főhivatala vezetőjének, Oswald Pohlnak és ugyanezen hatóság tizenhét másik vezető beosztású alkalmazottjának ügyében is. A bíróság 1947. november 3-ai ítéletében a háttérből irányító Pohlt az összes vádpontban – háborús bűnök előre megfontolt elkövetése bűnszövetkezetben, emberiesség elleni bűncselekmény, tagság bűnöző szervezetben – bűnösnek találta. Halálra ítélték, 1951. június 7-én végezték ki.

Musmanno már a Milch és a Pohl elleni eljárásban is aktív szerepet játszott, például amikor Speert hallgatta ki a rabszolgamunkával kapcsolatban, szemmel láthatóan élvezte is. De igazán akkor érezte elemében magát, amikor az Einsatzgruppeper elnöke lett.

Miután végleg visszatért az Egyesült Államokba, Musmanno karrierje 1951-ben még egy fordulatot vett. Az Allegheny Megyei Bíróságról Pennsylvania Állam Legfelsőbb Bíróságára került, itt is maradt 1968-ban bekövetkezett haláláig. Írt egy tucat könyvet, irodalmat, jogi és történelmi szakkönyveket, köztük Abraham Lincoln életrajzát (*The Glory and the Dream* – Dicsőség és álom), valamint egy könyvet Hitler utolsó napjairól a Führer-bunkerben (*Ten Days to Die* – Tíz nap a halálig). E könyvhöz nürnbergi időszakában több mint kétszáz tanúval készített interjút, többek között Traudl Jungéval, Hitler magántitkárnőjével is. De történészi hírneve ennek ellenére elmaradt a jogászi mögött. Nem különösebben foglalkozott azzal, hogy a forrásainak adatait pontosan megadja, ezért állításainak autentikussága nem mindig teljesen világos. Mindazonáltal meglehetősen drámai lett a könyv, így *Jan Volkanik* című, társadalomkritikus novellája után ez lett a második műve, amelynek alapján filmet is forgattak. Az *Utolsó felvonás* 1955-ben került a mozikba, a háború után ez volt az első produkció Németországban és Ausztriában, amelyben Hitlert ábrázolták.

Nürnbergi tapasztalatait és élményeit a különös, *The Eichmann Kommandos* (Az Eichmann-különítmények) címet viselő könyvben írta meg. A kézirat – eredeti címén: *The Biggest Murder Trial in History* (A történelem legnagyobb gyilkossági pere) – már 1948-ban elkészült, de nem talált rá kiadót. Amikor aztán 1961-ben tanúként Jeruzsálembe idézték Adolf Eichmann perére, akkor kihasználta az alkalmat, átírta a szöveget, és közönségbarátabbá tette. Azt a történelmileg téves álláspontot képviselte, hogy Eichmann – aki a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban az úgynevezett zsidóügyi osztályt vezette, és részt vett a „végső megoldás" megszervezésében – az Einsatzgruppék tevékenysége megtervezésének is részese volt.

Jellemének inkább problémás vonásai nem akadályozták Musmannót abban, hogy a háborús bűnösök pereiben bírói tevékenységét a legteljesebb komolysággal végezze. Erről tanúskodik az igyekezet, amit a vádlottak rendkívüli pontossággal végrehajtott kihallgatásán mutatott, és azok a lelkiismereti kínok, amelyek az Einsatzgruppe-per ítéletei mértékének kiszabásánál gyötörték őt. Barátja, Francis Konieczny amerikai tábori pap közvetítésével a szigorúan katolikus bíró 1948 márciusának végén visszavonult egy Nürnberg melletti kolostorba, hogy imádkozzon és meditáljon – valamint tisztán lásson a halálbüntetés kérdésében. Amint Bennek írta egy levélben, a kötelességet, hogy életről és halálról döntsön, „elviselhetetlen tehernek" érezte. Ugyan a Pohl-perben már aláírt egy halálos ítéletet, de most, elnökként, ő viselte a teljes felelősséget.

Megengedhető kivégezni egy embert, még akkor is, ha tömeggyilkos? Nem áll ez ellentétben mindazon meggyőződésével, amiért eddig harcolt? A döntését az a közelség is megnehezítette, ami a hónapokig tartó eljárás során kialakult a vádlottak irányában. Miután „személyesen, individuumként" megismerte őket, már nem tudott úgy rájuk tekinteni mint „szörnyetegekre", írta a *The Eichmann Kommandos* egyik korai vázlatában.

A helyzet nehéz volt, de nem kilátástalan. Musmanno ugyanis nem morális vagy vallási okokból ellenezte a halálbüntetést. A fenntartásai abból a felismerésből eredtek, hogy az igazságügyi rendszer nem mentes a tévedésektől, ezért nem lehet kizárni, hogy esetleg ártatlanokat is kivégeznek. De lehet ártatlan egy Ohlendorf, egy Blobel, egy Blume? Nem. Ők maguk is súlyos bűnöket ismertek be, és a dokumentumok bizonyító ereje, amit a vádhatóság hozott fel ellenükben, lehengerlő volt – túl az értelmes kételkedésen. Musmanno megtalálta a dilemmából kivezető utat: ha a vádlottak beismerik a gyilkosságokat, akkor a tévedést ki lehet zárni, és ki lehet mondani a halálos ítéletet. Ha nem ismerik be, akkor nem lehet kimondani, a legmeggyőzőbb bizonyítékok ellenére sem. Amikor Ben látta, hogy milyen komolyan készül a döntő napra, tiszteletet érzett az excentrikus bíró iránt. „A tárgyalóteremben gyakran bohóc volt, de most, az ítélet óráján, másik oldaláról ismertem meg."

Az ítélet napja

A bíróság 1948 áprilisában ült össze utoljára az Einsatzgruppe-perben. Az első két nap arra szolgált, amit az eljárás rendjében az „Opinion and Judgement" kifejezéssel illetnek, vagyis a bíróság állásfoglalására és az ítélethirdetésre. Bár az ítélet 179 nyomtatott oldalnyi szövegét Musmanno és kollégái – az alabamai John J. Speight, és az észak-karolinai Richard D. Dixon – közösen dolgozták ki, azért az tartalmilag is, stilisztikailag is erőteljesen az elnök keze nyomát viseli, ideértve a pátoszt is.

Ugyan az emberiséget a gyilkosság már Káin óta sújtja, de azok a gyilkosságok, amelyek fölött ebben az ügyben kell ítéletet mondani, arányaikban olyannyira elképesztőek, olyannyira túlmennek azokon a határokon, amelyeket még el lehet hinni, „hogy hihetőségüket százszor kellett megvizsgálni". Valaki a „történelem legnagyobb gyilkossági peréről" beszélt, és valóban, még soha nem vádoltak meg gyilkosokat egymillió ember meggyilkolásával. Embereket, akik nem a tetthelytől távoli irodákban ültek, hanem aktívan részt vettek a „véres aratásban". Az áldozatok szörnyűséges száma absztrakt mennyiség marad, mert az események bestialitását csak úgy lehet felfogni, ha még az emberi ész számára felfogható számra csökkentik. Az embernek tíz személyt kell megidéznie a lelki szemei előtt – férfiakat, nőket, gyerekeket, talán mindannyian egy családba tartozókat –, amint a gyilkosok puskacsöve elé állítják őket. Ha ezután azt képzeli el, hogy ez a jelenet százezerszer lejátszódott, akkor kap egy képet a halmozott terrorról, és a bűncselekmény groteszk nagyságáról. Csak így lehet megérteni a vád nyitóbeszédét, amikor Ben a szenvedés és a remény érzéséről beszélt („with sorrow and with hope"), amivel a mészárlást leleplezik.

Megértették a bírák, ami Ben számára olyan fontos volt – azt tudniillik, hogy ez „több volt gyilkosságnál", nevezetesen genocídium? Támogatni fogják, hogy a nemzetközi jogot továbbfejleszthessék, és megteremthessék egy nemzetközi büntetőbíráskodás alapját, nehogy az ilyen bűncselekmények megismétlődhessenek? Ezen a ponton az ítélet elmaradt a főügyész várakozásaitól. Gyakran beszélt gyilkosságról, de mindig a hagyományos értelemben. A „népirtás" vagy „genocídium" kifejezések nem hangzottak el, annak ellenére, hogy a bírák többször hangsúlyozták, hogy a szovjet zsidókat azért gyilkolták meg, és nem másért, mert zsidók voltak.

A bíróság bizonyítékként elismerte a vádhatóság által bemutatott dokumentumok valódiságát, és megállapította, hogy a keleti frontról érkezett helyzetjelentéseket a berlini központban annyira nem kezelték titkosan, hogy magas rangú katonai és politikai vezetők ne ismerhették volna. A Birodalmi Biztonsági Főhivatalban összefoglalták, osztályozták, sokszorosították, és bizonyos kiválasztott címzetteknek továbbították a jelentéseket. A vád kizárólag a cselekmények jegyzőkönyveire alapoz, amelyek nem valamikor később, hanem az események időpontjában készültek. Ezekből átfogóan kell idézni, mert a „sokkos állapotba került világ csak így hiheti el, hogy ilyen események a huszadik században megtörténtek". Számos más dokumentum között a bírák utaltak egy 1941. október 15-én készült táblázatra, amelyben az Einsatzgruppe A a Litvániában, Lettországban, Észtországban és Fehéroroszországban addig az időpontig megölt embereket sorolta fel, „mint ahogy egy kereskedőház készít leltárt a raktáron lévő készletekről". Az „összesen" rubrikában 135 567 személy szerepelt, nagy részük zsidó, mellettük kommunisták és elmebetegek.

A preventív önvédelem érvét a bírák nem fogadták el. A vádlottak képtelen kísérlete, hogy az Oroszország elleni német támadó háborút az ellenkezőjére fordítsák, a per egyik „legmegdöbbentőbb fenoménje". A vádlottak a zsidók meggyilkolásával Németországot sem valós, sem vélt veszélytől nem óvták. A zsidóság és a bolsevizmus közötti állítólagos összefüggést nem fejtették ki, és senki nem tudta bizonyítani – feltéve, hogy minden zsidó bolsevik –, hogyan vezetett volna ez egy Németország elleni támadáshoz. De ha még el is fogadjuk azt a tényeknek ellentmondó feltételezést, hogy az összes zsidó támogatta a bolsevikokat, valakit a politikai meggyőződéséért megölni „még mindig gyilkosság" lenne.

A szovjet zsidók lemészárlását a német–szovjet háborúval sem lehet magyarázni. A hittestvéreiket ugyanis már sokkal korábban elnyomták a Német Birodalomban és a megszállt területeken. A tény, hogy zsidók éltek a Szovjetunióban, amikor a németek megtámadták, olyan véletlen, ami nem követeli meg a kiirtásukat. Viszont a körülmény, hogy valaki a Szovjetunióban él, ezt az illetőt már önmagában Németországra fenyegetővé teszi, akkor az Einsatzgruppéknak meg kellett volna gyilkolniuk minden oroszt, rassztól, származástól, vallástól függetlenül. Azoknak a vádlottaknak, akik azt állították, hogy csak olyan szovjeteket öltek meg, akik a Kommunista Párt tagjai voltak, a bíróság azt válaszolta: ha ez igaz lenne, akkor azokat a szovjet állampolgárságú zsidókat, akik nem voltak a KP tagjai, meg kellett volna kímélniük. De az aktákból világosan kiderül, hogy zsidók esetében semmilyen szerepet nem játszott, hogy párttag volt-e vagy sem. „Meggyilkolták, egyszerűen azért, mert zsidó." Semmiféle katonai szükségszerűség nem kényszerítette ki a zsidó civilek tömeges meggyilkolását. Védtelen, „alacsonyabb rendűnek" gondolt emberek meggyilkolásának nem volt hatása a háború kimenetelére. Ellenkezőleg: azok, akik ezt a politikát bevezették, annyira „őrültek" *(mad)* voltak, hogy nem látták, ezzel a saját katonai igyekezetüket akadályozzák.

A bíróság részletesen foglalkozott a vádlottak másik fő magyarázatával is, „miszerint „magasabb parancsra" cselekedtek. Mivel egy bűncselekményben való felelősség egyik alapvető előfeltétele a szándékosság, ezért ártatlanok, mivel a kivégzéseket – amelyek tényét nem tagadták – kényszerből hajtották végre, érvelt az összes vádlott. „Egy katona engedelmessége nem egy robot engedelmessége", válaszolták erre a bírák. A katona egy értelmesen gondolkodó és cselekvő személy – nem kötelessége, hogy mindent végrehajtson, amit az elöljárója parancsol. Az alárendelt csak a jogszerű parancsokat köteles végrehajtani. Ha elfogadja a bűnös parancsot, és azt végre is hajtja, akkor nincsenek enyhítő körülmények. A bírák ebben is a vádhatóság érvelését követték.

Ezzel elérkezett az a feszültséggel várt pillanat, amikor a bíróság kimondja az egyes vádlottak ítéletét *(Individual Judgements)*. Két alacsonyabb rangú SS-tiszt – Matthias Graf és Felix Rühl – kivételével mindenkit bűnösnek ítéltek mindhárom vádpontban. Grafot és Rühlt végül csupán a bűnszervezeti tagság miatt vonták felelősségre. Javukra írták, hogy nem volt parancsnoki hatáskörük, és nem lehetett kétségtelenül bebizonyítani, hogy a főnökeik távollétében halálosztagot irányítottak volna. A többieket a bűnszervezeti tagság mellett az emberiesség ellen elkövetett bűncselekmény és a háborús bűncselekmény vádpontokban is bűnösnek ítélték. Ben stratégiája, hogy lehetőleg magas rangú és képzett tetteseket állítson bíróság elé, így tehát bevált.

Otto Ohlendorf elsőrendű vádlott esetében, mondta az elnök, a per során két személyt ismerhettek meg ezen a néven. A védelem egy humánus érzületű tudós és magas beosztású hivatalnok képét rajzolta meg, aki szembeszegült a német társadalomban mutatkozó totalitárius és diktatórikus tendenciákkal, és gyakran összetűzésbe került Himmler SS-vezérrel és Müller Gestapo-főnökkel. Ohlendorf nem tett különbséget „magasabb és alacsonyabb rasszok" között, számára a „rassz" kifejezés csak szimbolikus jelentéssel bírt, idézte a bíróság egy tanúsítványból, amit a védelem terjesztett be. A másik oldalon Ohlendorf SS-tábornok áll, aki csapatait „faji megsemmisítő expedícióra" vezette. Azt kell gondolni, hogy olyan karakterről van szó, amilyet Robert Louis Stevenson írt le *Dr. Jekyll és Mr. Hyde* című művében. Akármennyire érdekes is lenne ezzel a kettős természettel foglalkozni, a bíróság mégis csak arról az Ohlendorfról mondhat ítéletet, aki egy olyan szervezet élén állt, amelyik saját jelentései szerint is kilencvenezer embert gyilkolt meg. A bíróság ezt a dokumentumok és a tanúvallomások alapján bizonyítottnak látja. Ezzel az Einsatzgruppe D vétett a háború törvényei és szokásai, az általános nemzetközi jog, valamint a Szövetséges Ellenőrző Tanács 10. számú törvénye ellen. A parancsnoka bűnös az első és második vádpontban, és bűnös a harmadik vádpontban, mert tagja volt az SS és az SD bűnszervezeteknek.

Musmanno az Ohlendorf-aktát egy olyan megjegyzéssel zárta le, amely ennek az embernek az összes gonosztettével szembeni értetlensége és megvetése mellett némi megbecsülésről is tanúbizonyságot tett. Neki – a többi vádlottal ellentétben – nem lehet a szemére hányni, hogy a tanúk emelvényén kifogásokat keresett volna. A tömeggyilkosság tényét soha nem tagadta, nyíltan és őszintén elmondta, hogy teljesítette a halálos parancsokat.

Teljesen más volt a helyzet Heinz Jost esetében. Az Einsatzgruppe A parancsnoka tagadta, hogy bármilyen bűncselekményben részt vett volna. Egyáltalán nem emlékszik tömeges kivégzésekről szóló jelentésekre. Az elgázosító teherautóról sem tudott, amit az egyik alárendeltje rendelt meg. A bíróság nem hitt neki. A bizonyítékok világosan igazolják, hogy a szervezetének bűnös céljait ismerte. E szervezet parancsnokaként tetteiért a felelősségre vonást nem kerülheti el.

Erich Naumann, az Einsatzgruppe B parancsnoka is megpróbálta kimenteni magát. A jelentésekben említett mészárlások egy része még az ő érkezése előtt történt, más jelentések „eltúlozzák" az áldozatok számát. De azt nem tudta letagadni, hogy voltak kivégzések. Az egyetlen mentsége, ami megmaradt, a „felsőbb parancs" szokásos érve volt. De ez csak akkor számíthatna mentő körülménynek, ha Naumann megtagadta volna a gyilkos parancsot, vagy ha a parancs végrehajtásának megtagadása az ő életét veszélyeztette volna. De ez nem így volt, ítélte meg a bíróság, és az ő saját kijelentésére hivatkozott, amit a kihallgatásakor mondott. Naumann azt mondta jegyzőkönyvbe, hogy még mielőtt 1941 novemberében a Szovjetunióba küldték, Heydrich egyértelmű utasításokkal látta el, és ekkor hallott először a zsidók, „cigányok" és szovjet funkcionáriusok kiirtására vonatkozó úgynevezett Führer-parancsról is. A kérdésre, hogy a „Führer-parancsban" látott-e valami morálisan rosszat, Naumann azt válaszolta: „Helyesnek találtam a parancsot, mert a háborús céljaink egyikére vonatkozott, és ezért szükségszerű volt." A Naumann pozíciójára vonatkozó kétségek eloszlatása érdekében az ügyészek megkérdezték, hogy ez a véleménye arra az esetre is érvényes-e, ha a parancs védtelen emberek meggyilkolását is magában foglalja – ő pedig igennel felelt.

A három megmaradt Einsatzgruppe-parancsnok ítélete után a bíróság a többi vádlottat vette sorra. Eközben a ranglétrán lefelé haladt, Schulz és Six tábornokoktól Graf altisztig. Az egyes ítéletek mérlegelései hol hosszabbak, hol rövidebbek voltak, attól függően, hogy mekkora erőfeszítésre volt szükség a védelem érveinek megcáfolásához. De akármennyire is igyekeztek a vádlottak a bűncselekményekben való részességüket tagadni, vagy legalábbis bagatellizálni, az Einsatzgruppe-jelentések és a Ben csapata által összeszedett többi bizonyíték evidenciája megkönnyítette a bírák dolgát. Egyiket a másik után ítélték el. A büntetés mértékét másnap közlik velük.

„Goodbye, Mr. Ohlendorf"

Amikor Ben április 10-én reggel belépett a tárgyalóterembe és leült az ügyészi asztalhoz, a terem még üres volt.

„Tudtam, hogy ez egy nehéz nap lesz." Lassacskán megtelt a terem a német védőügyvédekkel, a vádhatóság munkatársaival, fordítókkal, hivatali szolgákkal és a galériákon nézőkkel. A jelenlévőket nyugalomra szólították fel, amikor a három

bíró fekete talárban megjelent. A vádlottak padján senki nem ült. Majd egyszer csak kinyílt a sötét faburkolatú ajtó, ami a börtönből egyenesen a tárgyalóterembe vezetett. Otto Ohlendorf SS-tábornok lépett be, két nagy termetű, fekete őr kíséretében, akik az amerikai hadsereg egyenruháját viselték. A kezükben fehér gumibotot tartottak készenlétben. Ohlendorf az őrökre, majd a bírákra nézett. Kimért mozdulatokkal vette fel a feléje nyújtott fejhallgatót. Állva várta a büntetését.

„Ohlendorf vádlott – mondta Musmanno –, a vádpontok alapján, amelyekben bűnösnek találtatott, a bíróság önt kötél általi halálra ítéli." Az elítélt semmiféle reakciót nem mutatott. Levette a fejhallgatót, bólintott, jelzésként kicsit meghajolt a bírák felé, visszalépett a liftbe és eltűnt. Bennek olybá tűnt, „mintha a pokolba szállna alá".

Majd jött a következő, Naumann. Őt is halálra ítélték, akárcsak Blobelt, Blunét, Sandbergert, Seibertet, Steimlét, Bibersteint, Braunét, Haenscht, Ottot, Strauchtot, Klingelhöfert és Schubertet.

A bíróság összesen tizennégy halálos ítéletet szabott ki. Ez több volt, mint bármelyik másik nürnbergi utóperben, de annál is több volt, amennyit a Nemzetközi Katonai Törvényszék szabott ki a háborús főbűnösök perében, ott ugyanis tizenkét halálos ítélet született. Jost és Nosske életfogytiglani, Schulz, Six és Radetzky húsz, Fendler és Rühl tíz év börtönbüntetést kapott. Graf a büntetését a vizsgálati fogsággal leülte.

A főügyész és az elnök számára ez nehéz pillanat volt. Musmanno már előre félt, hogy „érzékeny lelke" szörnyen fájni fog, ahogy a *The Eichmann Kommandos*-ban írta. Hogy a döntő pillanatban készen álljon, egy trükkel segített magán. Az előkészített szöveget egy lapról olvasta, és akkor sem vette le az olvasószemüvegét, amikor az elítéltekre nézett. Így csak „homályosan, elmosódva" látta őket. Bent meglepte a bíróság következetessége. Előre készített egy listát, amibe följegyezte, hogy melyik vádlott esetében milyen ítéletre vár. Néhány esetben ez súlyosabb lett, mint ahogy ő gondolta. Végignézni, amint tizennégy embert kötél általi halálra ítélnek, még ha bizonyítottan tömeggyilkosokról van is szó, „borzalmas tapasztalat". A gyors egymásutánban kimondott ítéletek, és ahogyan az elítéltek drámai módon eltűntek, mély benyomást tett rá. Mindegyik alkalommal, amikor Musmanno lassan, komor hangon kimondta, „Death by hanging", úgy érezte, mintha kalapáccsal vernék az agyát. „Azt hittem, fel fog robbanni a fejem." Soha az életben nem fájt ennyire a feje.

Amikor egy eljárást lezártak, szokás volt, hogy a főügyész kis ünnepséget rendezzen. Most sem volt ez másképp. Ben estére az egész csapatát meghívta magához. Mindazonáltal amikor hazaért, semmi kedve nem volt ünnepelni. Egyből ágyba bújt. A főügyész, aki a pert ilyen következetesen végigvitte és meg is nyerte, hiányzott a saját ünnepségéről.

A gondolatai akörül keringtek, amit az elmúlt hónapokban és napokban csinált – és hogy mi jöhet még. A halálbüntetést nem találta túl keménynek. „Ezek a tömeggyilkosok, akik semmit nem bántak meg, megérdemelték." Nem erről volt szó. Sokkal inkább attól félt, hogy „trivializálhatja" a bűncselekményt, ha egy maréknyi tettest kivégeznek, és ezzel elintézettnek tekintik az ügyet, sőt talán el is felejtik. „Tartozunk annyival az

áldozatoknak, hogy a haláluknak nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk." Ha sikerülne feltárni a szenvedéseiket, és demonstrálni, hogy a jog nem tűri az efféle szörnyűségeket, akkor lehet valóban kimondani, hogy „Soha többé!" Ami megtörtént, azt már nem lehet meg nem történtté tenni, de igyekezni kell megakadályozni, hogy a jövőben hasonló dolog történhessen. „Ez volt a szándékom a per idején, és most is." Úgy érezte, az ítélet ebben megerősítette.

Az ítélet napja után tett valamit, amitől az eljárás alatt tartózkodott: kapcsolatba lépett az egyik tettessel. A főügyész a zárkájában meglátogatta a halálra ítélt elsőrendű vádlottat, Otto Ohlendorfot. „Tudtam, hogy Ohlendorf öt gyermek apja, és intelligens, viszonylag őszinte ember." A bíróság előtt nem agyafúrt kifogásokat keresett, mint a vádlottak padján ülő bajtársai némelyike, hanem bizonyos mértékben értelmes jogi érveket fogalmazott meg. Ezért sajnálatot érzett iránta. Lement a föld alatti börtönbe. Szűk teremben, egymástól biztonsági üveggel elválasztva, egy kis ablakon keresztül beszélt a tömeggyilkossal, aki civilek tízezreinek a haláláért volt felelős. „Herr Ohlendorf, tehetek valamit önért?", kérdezte németül. Meg akarta adni neki a lehetőséget, hogy a formális kereteken kívül esetleg személyesen elbeszélgessenek, vagy valamilyen bocsánatkérő üzenetet küldjön a hozzátartozóinak. Arra várt, hogy valami ilyesmit fog mondani: „Mondja meg a feleségemnek és a gyerekeimnek, sajnálom, hogy így történt. Vagy valami ilyesmit." Ehelyett Ohlendorf belekezdett a már ismert védekezésébe.

„Látja, igazam volt. Jönnek az oroszok", mondta keserűen. Az amerikai zsidók is meg fogják ezt szenvedni. Ben megdöbbent ezen a válaszon. „Ez az ember semmit nem tanult, semmit nem bánt meg." Ben fölállt, Ohlendorf szemébe nézett, és azt mondta angolul:

„Goodbye, Mr. Ohlendorf." Soha többé nem látta.

Két nappal később levelet kapott Taylortól. Szívből jövő köszönetet akart mondani azért, ahogyan kezelte az Einsatzgruppe-pert, ami olyan sikeresen ért véget. A Chief of Counsel for War Crimes nagyon elégedett volt a legfiatalabb főügyészével: „A vádat hatékonyan, gyorsan, az eszközöket gazdaságosan használva képviselted. A bűnösség kimondása és az ítélet egész életedben az elégedettséged egyik forrása legyen." Április 13-án Musmanno is levélben mondott köszönetet Bennek. Nagyon meghatotta, hogy Ben mennyire megértő volt a „végső büntetés" kimondása körüli szenvedései iránt. Már a per első napján magával ragadta az „emberiesség szózata a törvényhez", ahogyan elmondta, és talán épp ez volt az a gondolat – „szépen és egyszerűen megfogalmazva" –, ami az ítélet alaphangját megadta.

Noha Bent bosszantotta az a mód, ahogy Musmanno az elnök hivatalát értelmezte, de azért a kölcsönös tisztelet többet nyomott a latban. 1948 szeptemberében dicsérő szavakkal ajánlotta őt a Secretary of the Navy, vagyis az amerikai haditengerészeti miniszter figyelmébe. Musmanno kapitány rendkívüli teljesítményt nyújtott, mindenkire nagyon kedvező benyomást tett, aki Nürnbergben ismerte meg. Emberségével, kemény munkájával és komolyságával saját magát tüntette ki. Az Einstazgruppe-per ítélete mérföldkő lesz a nemzetközi büntetőjogban, az üldözöttek számára a bátorítás és a reménység forrása. A baráti érzelmeket, amelyeket Ben iránta érzett, még az sem homályosította el, amikor a „pingvinszabály" bevezetése miatt elismerésük kifejezéseként a német ügyvédek egy bronzból készült pingvinszoborral ajándékozták meg.

Szolidaritás tömeggyilkosokkal

Az elítélt SS-tiszteket Landsbergbe vitték, a háborús bűnösök börtönébe. A történelem iróniája, hogy az 1923. november 9-ei sikertelen puccs után Hitler is itt ült, a Hindenburgring 12. alatt. Itt írta a *Mein Kampf* első kötetét.

Ez a mérgező mű tartalmazza a nemzetiszocialista ideológia lényegét, amit Ohlendorf és társai oly véresen váltottak tettekre. Hitlert 1924. december 20-án engedték „feltételesen" szabadon. A német közvélemény most a Landsbergben fogva tartott háborús bűnösök büntetésének elengedését követelte. A nürnbergi pereket Németországban a többség elutasítóan fogadta, a gonosz „győztesek igazságszolgáltatása" kifejezést használták a leggyakrabban. A vita most Hitler néhány legelvetemültebb tömeggyilkosának a halálos ítéletéről szólt.

Miközben az Einsatzgruppe-per 1948 tavaszán véget ért, a nyugati hatalmak, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország úgy határoztak, hogy a megszállási övezeteikből létrehoznak egy német államot. Alkotmányát az alaptörvény volt hivatott rögzíteni, amit a bonni Parlamenti Tanács dolgozott ki 1948 szeptembere és 1949 májusa között. Az alaptörvényt május 23-án hirdették ki, egy időben a Német Szövetségi

Köztársaság kikiáltásával. Az első kancellár Konrad Adenauer (CDU), az első szövetségi elnök Theodor Heuss (FDP) lett. Az alaptörvény, amit a demokrácia védőbástyájának szántak, tiltotta a halálbüntetést. Ez arra indított egy ügyvédekből, újságírókból, egyházi méltóságokból és politikusokból álló széles körű koalíciót, hogy tiltakozzanak a bűnösnek ítélt náci tettesek halálos ítéletének végrehajtása ellen. E speciális kérdést gyakran összekötötték a háborús bűnösök üldözése és büntetése amerikai rendszerének általános kritikájával. Ez az álláspont nyelvileg is lecsapódott. „Háborús bűnösök" helyett inkább bagatellizálva „hadifoglyokról" vagy „háborús elítéltekről" beszéltek.

Elsősorban az egyházak jártak ebben az élen. Legfontosabb szószólójuk a württembergi evangélikus tartományi püspök, Theophil Wurm, valamint bajor kollégája, Hans Meiser volt, katolikus oldalról pedig Josef Frings érsek, a püspöki konferencia elnöke, illetve Johannes Neuhäusler segédpüspök a München-Freising érsekségből. Neuhäusler efféléket mondott: „aggódunk az úgynevezett háborús bűnösökért, tehát katonákért, akiket valamiféle bűnök elkövetésével vádolnak". Közéjük számította Ohlendorfot és Pohlt is, aki a koncentrációs táborok adminisztrációjának legfőbb irányítója volt, ő uralkodott a rabszolgamunkásokon. Wurm már közvetlenül az Einsatzgruppeper vége után felszólalt a „nürnbergi bírósági módszerek" ellen, amint arról az *Allgemeine Zeitung* 1948. május 15-én hírt adott. A *Stuttgarter Nachrichten* június 12-ei számában megjelent a retorikus kérdés: „Bűnözők vagy mártírok?"

Neuhäusler Wurmmal több egyházi segélybizottságot is szervezett az elítéltek javára. A két felekezet képviselői együttműködtek az SS-bűnözők ügyvédeivel. Ohlendorf ügyvédje, Aschenauer utólag két pamfletben („Zur Frage einer revision der Kriefsverbrecherprozesse", 1949; és „Landsberg", 1951) is megkérdőjelezte az eljárás jogszerűségét. Amint Ernst Klee újságíró és nácizmuskutató rámutatott, az egyházak anyagilag is támogatták a revizionista törekvéseket. A németországi evangélikus egyház a tettesek ügyvédeivel közösen összeállított egy titkos „memorandumot" az amerikai katonai bíróságok eljárásáról. Felelős szerkesztőként többek között Wurm és Martin Niemöller jegyezte. 1950. február 21-én adták át az emlékiratot McCloy amerikai főbiztosnak. Josef Frings érsek nevében nürnbergi ügyvédek írtak levelet Truman amerikai elnöknek, amely szándéka szerint „biztatás a kegyelem gyakorlására" akart lenni. A nürnbergi perek újdonsága abban áll, hogy az egyes embert vonták felelősségre a kormánya intézkedéseiért, „amelyekben állampolgári kötelességei keretei között vett részt", állt a levélben. Klee szerint különösen hatásosan működtek együtt az egyház képviselői és az ügyvédek a „Heidelbergi Körben". A kört Eduard Wahl CDU-s parlamenti képviselő és nemzetközi jogász irányította, aki a hatodik nürnbergi utóperben az I. G. Farbent képviselte. Azon tanakodtak, hogyan lehetne meggyőzni amerikai és német politikusokat, és a Landsbergben ülő háborús bűnösök érdekében milyen taktikát alkalmazzanak.

A német közvéleményben egyre erőteljesebbek lettek a kegyelmet követelő hangok, nem csupán a halálraítéltek érdekében. A „landsbergiek anyjaként" elhíresült Helene Elisabeth von Isenburg hercegnő 1950. november 4-én levélben kérte

XII. Piusz pápát, hogy lépjen fel az „ő” fogva tartottai érdekében. „Mindegyiküket ismerem. Aki megismerte a lelküket, nem beszélhet bűnről és bűnözésről.” A pápa megígérte, „hogy Róma mindent megtesz annak érdekében, hogy megmentse a landsbergiek életét”. Karl Ermann evangélikus börtönlelkész azzal indokolta a húsz évre ítélt Waldemar von Radetzky érdekében beadott kegyelmi kérvényét, hogy 1948-ban fogolytársaival betlehemes játékot rendezett, amit be is mutattak a börtönkápolnában. 1949 karácsonyán is művészi estet rendezett. Tudja, hogy kell fogolytársaihoz „közel vinni a klasszikus német költészetet és zenét”. Ő maga biztos abban, hogy Radetzky „odakint remekül megállja majd a helyét, és jelentősen hozzájárulhat népünk építő erejének erősítéséhez”. Az ily módon megdicsért tiszt az Einsatzgruppe C-ben volt a Sonderkommando 4a tagja, maga is egy alegységet irányított. A zsidók meggyilkolásában „egyetértőleg” részt vett, áll a nürnbergi ítéletben.

Az istentelen mészárosok hirtelen felfedezték jámborságukat. Paul Blobel és Waldemar Klingelhöfer, a két elítélt tömeggyilkos – miután a nemzetiszocializmus idején demonstratívan kiléptek – Landsbergben ismét belépett az evangélikus egyházba. Egy jelentésben a börtön lelkésze azt írta, hogy az operaénekes Klingelhöfer rendszeresen részt vesz az istentiszteleteken és az úrvacsorákon, énekművészetét nagy örömmel „állítja az egyház szolgálatába”. Klingelhöfer „minden igazságtalanság ellensége”, olyan „ember, akire odakint nagy szüksége lenne a népünknek, amikor akkora a korrupció, akire a gyógyulás és az építőmunka érdekében oly nagy szükség van”.

A börtönlelkész a nürnbergi bírósági aktákban elolvashatta volna, hogy Klingelhöfer volt a „Vorkommando Moskau” parancsnoka, amikor 1941. szeptember 13-án száz embert kivégeztek, és hogy ez a halálosztag augusztus 20. és szeptember 28. között 1885 civil kivégzésében vett részt. Nem csupán részletesen leírta az általa felügyelt kivégzések borzalmas technikáját, de egy eskü alatt tett nyilatkozatában azt is elismerte, hogy saját kezűleg lőtt agyon harminc zsidót, mert engedély nélkül elhagyták a gettót.

Az ítélet szerint emberiesség elleni bűncselekményeket is elkövető háborús bűnösök segítői nem álltak egyedül az efféle véleményükkel. Széles körben elterjedt a nézet, hogy a tettesek csupán a kötelességüket teljesítették, és az ellenükben hozott ítéletek önkényesek. Ráadásul embertelen, hogy a halálraítélteket ilyen sokáig várakoztatják. Sokan azt hitték, hogy a beismerések megengedhetetlen nyomás, vagy kínzás hatására születtek. A tanúk szavahihetőségét kétségbe vonták, szidalmazták őket. A háború utáni német társadalomból gyakorlatilag teljességgel hiányzott a nemzetiszocialista uralom alatt elkövetett bűncselekmények igazságtalan voltának a tudata, emlékszik vissza Ben. A tíz év alatt, amit 1945 után az országban töltött, egyetlen némettel sem találkozott, aki azt mondta volna, hogy nagyon sajnálja, ami történt. Soha senki nem kért bocsánatot. A hangulat a német nép széles köreiben a tettesek, és nem az áldozatok irányában volt szolidáris. Landsbergben 1950. január 7-én háromezer ember tüntetett az amerikai katonai igazságszolgáltatás ellen. A városi közigazgatás hangszórókon szólította fel a lakosságot, hogy vegyenek részt a tiltakozó gyűlésen. A rendezvény fő szónoka Gebhard Seelos, a Bayernpartei parlamenti képviselője volt. „Amerika elvesztette a jogát, hogy magát jogállamnak nevezhesse", szólt az egybegyűltekhez. Amikor Ohlendorf és más SS-gyilkosok érdekében szólalt fel, akkor zsidó ellentüntetők, akik többségükben elüldözöttek voltak, és az áldozatokra akartak emlékezni, skandálni kezdték: „Le a gyilkosokkal!" A rendőrség gumibottal esett nekik, és sokukat őrizetbe vette, állítólag a saját biztonságuk érdekében. A tömeg „Zsidók, takarodjatok!" jelszóval reagált, írta a *Süddeutsche Zeitung* és a *Spiegel*.

A kampány 1950–51 fordulóján szintet lépett. McCloy főbiztost több oldalról letámadták. Még a német állami csúcsvezetés is bekapcsolódott. Adenauer kancellár személyesen kérte meg McCloyt, hogy a halálos ítéleteket változtassák börtönbüntetésre, Heuss szövetségi elnök pedig egy olyan meggyőződéses tettes érdekében lépett fel, mint Martin Sandberger, észtországi Einsatzgruppe-vezető. Két nappal a landsbergi tüntetés után Frankfurtban a szövetségi parlament vezető képviselői keresték fel a főbiztost, többek között Hermann Ehlers (CDU), a parlament elnöke, és Carlo Schmid (SPD), a külügyi bizottság elnöke. A sajtójelentések szerint hangsúlyozták, hogy „végre be kellene már fejezni a kivégzéseket". McCloy viszont azt hangsúlyozta, hogy a landsbergi foglyok sorsáról nem politikai mérlegelés, hanem csakis a jog alapján születhet meg a végső döntés. Ugyanezen a napon a schleswig-holsteini tartományi parlament olyan határozatot hozott, amelyben követelték, hogy a halálos ítéleteket ne hajtsák végre. Az SPD vezetésétől is támogatást kaptak. Kurt Schumacher pártelnök kritizálta az „ítélet-végrehajtás amerikai módját". Ugyanakkor nem gondolja, hogy „például az Ohlendorf vagy a Pohl elleni eljárások felülvizsgálatot igényelnének", nyilatkozta a New Yorkban megjelenő *Jewish Daily Forward* című újságnak. A tiltakozó mozgalom egy részére érvényes, hogy „nem az elítéltek életének megmentéséért, hanem a Harmadik Birodalom embertelenségének a mentegetése miatt tobzódtak és őrjöngtek".

A „chairman" kegyelmi aktusa

A német nyomás az Egyesült Államokban is politikai témává emelte a háborús bűnösök kérdését. A parlament és a kormány is foglalkozott vele. Különféle hivatalok már hónapok óta küldözgették egymásnak a leveleket, memorandumokat, táviratokat. Dean Acheson külügyminiszter bizalmas jelentésekben folyamatosan tájékoztatta Truman elnököt. Szakértői és szenátusi bizottságok fogalmaztak meg jelentéseket és ajánlásokat. Mindez kiderül Ben archív gyűjteményének korábban elrendezett dokumentumaiból. Még évtizedekkel később is érdekelte az események pontos háttere, és betekintési engedélyt kért az aktákba.

A kényes ügyet McCloy Clay tábornoktól vette át. A nürnbergi utóperek szabályai előírták, hogy az amerikai katonai kormányzónak minden ügyet át kell néznie. Teljhatalmában állt, hogy enyhítse az ítéleteket, de az, hogy szigorítsa, nem. Clay az Einsatzgruppe-per felülvizsgálatával 1949 márciusára végzett, és minden ítéletet jóváhagyott. A végrehajtáshoz már csak alá kellett írnia. Ugyanakkor az ügyvédeknek az amerikai bíróságokhoz, többek között a Legfelsőbb Bírósághoz benyújtott beadványai elhúzták a folyamatot. Így Clay átadta a kellemetlen terhet McCloynak, aki 1949 szeptemberében foglalta el az új hivatalt, a németországi amerikai főbiztos hivatalát. Mérges volt Benre, amiért a problémát át kellett vennie. Azelőtt még soha nem kellett efféle döntéseket hoznia. Még halálos fenyegetéseket is kapott.

John J. McCloy simulékony alkat volt, lehetőleg mindenkivel jó kapcsolatokra törekedett, rendkívüli pályát futott be állami szolgálatban és a gazdaságban. Philadelphiában nőtt fel, egyszerű körülmények között. Ötéves volt, amikor biztosítási ügynök apja meghalt, anyja fodrásznőként dolgozott. Az Amherst College-ba és a Harvard Law Schoolba járt; tanulmányait az első világháborúban az ardenneki frontszolgálat félbeszakította. A húszas években jó nevű ügyvédi irodáknál dolgozott a Wall Streeten. A nemzetiszocializmus idején egy első világháborúban elkövetett szabotázsakció miatti német kártérítés behajtásának ügyén dolgozott, találkozott többek között Göringgel és Rudolf Heß-szel is. A második világháborúban fontos pozíciókat töltött be a Roosevelt-adminisztrációban, noha a demokrata elnökkel ellentétben republikánus volt. 1941 áprilisában kinevezték az Assistant Secretary of War pozíciójába, így Henry Stimson hadügyminiszter után ő lett a második legfontosabb ember ebben a kulcsfontosságú minisztériumban. Ő felelt a hadsereg anyagbeszerzéséért, a Land-Lease-Actért, a szabotázs elleni védekezésért, a titkosszolgálati kérdésekért, ő irányította a Pentagon és az Office of Strategic Services felépítését. Utóbbiból lett később a Central Intelligence Agency (CIA). A Nemzeti Biztonsági Tanács elődjének az élén is ő állt.

1944 júliusában McCloy azt tanácsolta, vessék el az Auschwitzba és a gázkamrákhoz vezető vasútvonalak bombázásának amerikai tervét. Az efféle légi akció „kivitelezhetetlen”, és „kétséges a hatékonysága”. Csak akkor lehet végrehajtani, ha jelentős erőket csoportosítanak át, amelyekre döntő jelentőségű akciókban lenne szükség. Ugyanakkor az autoritása meglehetősen korlátozott volt az efféle kérdésekben. Henry H. Arnold tábornok, a U. S. Army Air Forces parancsnoka minden civil hatóság beleszólását megtiltotta a támadási célpontok kiválasztásánál.

1945 márciusában és áprilisában McCloy másokkal együtt fellépett azért, hogy Rothenburg ob der Tauber történelmi német várost ne rombolják le. Az előrenyomuló amerikai tüzérek fehér zászlót lengetve közölték az ajánlatukat, miszerint megmaradhat a város, ha a Wehrmacht ellenállás nélkül kivonul. Máskülönben porig rombolják. A helyi német parancsnok beleegyezett – figyelmen kívül hagyva Hitler parancsát, miszerint minden német várost utolsó vérig védelmezni kell. A rothenburgiak McCloyt a mentőakcióért 1948 novemberében díszpolgárrá avatták.

McCloy 1947 márciusától 1949 júliusáig a Világbank elnöke volt Washingtonban. Miután amerikai főbiztosi tevékenységét Németországban befejezte, 1952 augusztusában visszatért a Wall Streetre, ahol befolyásos pozíciókat töltött be. A világban jártas diplomata és sikeres gazdasági ügyvéd a Chase Manhattan Bank igazgatótanácsának elnöke, a Ford-alapítvány elnöke, és a Rockefeller-alapítvány kurátora volt. Az olajiparban is jelentős megbízásokat kapott. 1954 és 1970 között a tekintélyes Council on Foreign Relations elnöke volt New Yorkban, később a „Wise Men", érdemes államférfiak csoportjának a tagja, amely az amerikai külpolitikában a pragmatikus internacionalizmust támogatta. Évtizedeken át a legszorosabb kapcsolatban állt a Fehér Házzal. Összességében hét amerikai elnök tanácsadójaként működött, republikánusok és demokraták mellett vegyesen. Roosevelt és Truman után – utóbbit 1945 nyarán a potsdami konferenciára is elkísérte – még John F. Kennedy, Lyndon B. Johnson, Richard Nixon, Jimmy Carter és Ronald Reagan mellett is szolgált. Kilencvenedik születésnapján, 1985. március 31-én Eberhard Diepgen, Berlin kormányzó főpolgármestere a Fehér Ház kertjében Reagan és Richard von Weizsäcker szövetségi elnök gratulációjával átnyújtotta neki a megosztott város nyugati részének díszpolgári címét igazoló oklevelet. McCloy egyik amerikai életrajza egyszerűen a *The Chairman* (Az elnök) címet viseli. Ő maga azt mondta egyszer magáról, hogy ő az „ultimatív bennfentes", és – utalva alacsony sorból való származására – egyben az „ultimatív" kívülálló is.

Nos, 1951 januárjának végén Németországban életének egyik legnehezebb döntése előtt állt. A későbbi elnöki tanácsadó maga is tanácsot kért a „Háborús Bűnösök Megkegyelmezésének Tanácsadó Bizottságától". A háromfős amerikai grémiumot vezetője, New York Állam Legfelsőbb Bírósága első ügyosztálya fellebbviteli kamarájának elnöke, David W.

Peck után „Peck Panel"-nek nevezték. A bizottság már 1950. augusztus 28-án előterjesztett egy jelentést, egyrészt általánosságban a háborús bűnösök pereiről, másrészt konkrét büntetéscsökkentő javaslatokról. A McCloynak írt kísérőlevélben a szakértők hangsúlyozták, hogy Münchenben negyven napon át háromezer oldalnyi bírósági ítéletet olvastak el száznégy vádlott ügyében, beadványok és kegyelmi kérvények garmadáját tanulmányozták, ötven ügyvédet hallgattak meg, akik kilencven vádlottat képviseltek. Frederick Moran, a bíróság tagja személyesen is beszélt a foglyokkal Landsbergben. Bennel – az Einsatzgruppe-per főügyészével, aki a maga tizennégy halálos ítéletével döntő módon hozzájárult a helyzet alakulásához – senki nem beszélt, pedig ezt ő maga ajánlotta fel nyomatékosan Pecknek.

A tény, hogy mindegyik vádlott számára adott a lehetőség, hogy a végrehajtó hatalomhoz enyhítésért vagy kegyelemért folyamodjon, „a joggyakorlat egyik legüdvösebb vívmánya", áll a Peck-jelentés bevezetőjében. Ez megadja a dokumentum alaphangját és mutatja a szándékát: a kegyelmi bizottság megbízása úgy hangzott, hogy amennyire lehetséges, igyekezzen kedvezni az elítélteknek („minden elképzelhető enyhítő körülményt figyelembe véve"). A bizottság szerint a nürnbergi perek többek voltak „individuális bűnözők elleni egyedi eljárásoknál". „Férfiak csoportjai" elleni perek voltak, „akik, noha egyénként cselekedtek, a nemzetközi jog és az emberiesség elleni óriási bűnözői akció részesei voltak". Ugyanakkor érvényesíteni kell „az egyes vádlottakra vonatkozó individuális igazságszolgáltatás" alaptételét. Ezt nem lehet „egy kormánnyal, egy párttal, egy programmal azonosítani". Ez természetesen igaz, vélte Ben. De nem szabad csodálkozni, ha az efféle kijelentések a német közvéleményben azt a benyomást keltik, hogy Nürnbergben egyfajta kollektív bűnösséget ítéltek el, és a nemzetiszocialista érzületet büntették meg. Valójában azonban az ítéletet minden vádlott esetében a saját maga által elkövetett bűnök miatt mondták ki.

Minden készségük ellenére, hogy az elítélteknek kedvezzenek, a jelentés szerzői nem rejtették véka alá, hogy irritálta őket a belátásra való képtelenségük és a megbánás hiánya. Megmaradt „az a rendkívül elszomorító benyomás, hogy a vádlottak többsége ma is úgy gondolja, hogy jogosan járt el, mert parancsra cselekedett". Az „alázat istenítése" mint emberi magatartás még elgondolkodtatóbb, mint a felmentésként való felhasználása. Még most, öt évvel Hitler halála és a háború vége után is kórusban kiabálják: „Felsőbb parancs!" Azt állítják, „hogy az egész hatvanmilliós nemzetből egyetlen ember, vagy emberek nagyon szűk csoportja felelős mindenért, ami történt, egyébként pedig senki nem felelős semmiért, és azt, hogy ha csak egy parancs is lecsordogált patakként a csúcsról, akkor mindenki, aki a vizében megmerítkezett, immunitást élvez". Ez a nézet lehet „pont annyira vigasztaló, amennyire vak a tények iránt". Ha létezne az a világ, ahol a törvény és az igazságosság uralkodik, akkor az embereket, de legalábbis a vezető pozícióban lévőket felelősségre kellene vonni a tetteikért.

A bizottság nagyvonalúan kereste az „enyhítő körülményeket", de azért csak bizonyos korlátok között: „Ahol fennáll a kétely lehetősége, ott bizonyosan nem nyilvánítunk egy vádlottat bűnösnek. De nincsen olyan törvény, ami mentséget nyújthatna a zsidók és cigányok meggyilkolására." Ugyanez érvényes „az emberek tömegeinek rabszolgasorba taszítására és az ezzel összefüggő kegyetlen bánásmódra, és arra az elterjedt szokásra, hogy faji vizsgálatok és értékelések révén döntsék el, kit telepítenek át, kit dolgoztatnak rabszolgaként, és kit likvidálnak". A nürnbergi perek leszögezték, „hogy a jog és a törvény minden időben érvényes minden emberre – az államfőkre és a közvetlen környezetükre is".

Pecket és kollégáit nem csupán az amerikai főbiztos biztatta könyörületre, a foglyok és szószólóik – elsősorban Aschenauer és a hangadó püspökök – is a nemeslelkűségükre próbáltak hatni: „Figyelmeztettek, hogy alkalmazzuk a felebaráti szeretet és a nagyvonalúság alapelveit." Még „az egyik legelvetemültebb bűnöző" – Ohlendorf – esetében is arra kérték őket, hogy a „családja és a nép" miatt mutassanak példát. A könyörület magasztos lehet, ahol van ok az együttérzésre és a felebaráti szeretet gyakorlására, áll a jelentésben, „de a tömeggyilkosok iránti hamis könyörület az ügy megcsúfolása lenne". Ha a kegyelmi tanács csak az együttérzést mérlegelné, az megsemmisítené azt, „amit Nürnberg megalkotott". A bizottság mindezen világos megállapítások ellenére sem vonakodott „a büntetések jelentős mértékű enyhítését javasolni". Ez volt hát a helyzet, amikor McCloy 1951. január 31-én a döntését nyilvánosságra hozta. „Az esetek nagy számában" csökkentette a büntetések mértékét, tette közzé egy sajtóközleményben, ami egyszerre jelent meg angolul és németül. Egész sor érvet nevezett meg, ami erre késztette. „A büntetéseket minden esetben enyhítettük, ahol úgy tűnt, ennek jogszerű alapja van. Enyhítettük, ha az ítélet nem állt arányban az olyan büntetésekkel, amelyeket más, hasonló esetekben hoztak; ugyancsak enyhítettük az ítéletet, ha a vádlott viszonylag alacsony rangja ezt alátámasztani látszott, vagy olyan bizonyíték került elő, ami akkor még nem állt a bíróság rendelkezésére, hogy könyörületes lehessen.” A még Landsbergben ülő tizenöt halálra ítélt – az Einsatzgruppék parancsnokai mellett Oswald Pohl volt közülük a legprominensebb – esetében is mindent megtett, hogy amennyire csak lehetséges, könnyítsen a terheiken:

„Ezekben az esetekben minden körülményt figyelembe vettem, ami igazolhatná a kegyelmet, és minden kétes kérdésben az elítéltek javára döntöttem.” Azon fáradozott, „hogy a kegyelmet a jog elé” helyezze, foglalta össze a főbiztos az eljárását.

A végeredmény az lett, hogy a büntetéseket McCloy a legtöbb esetben még a Peck Panel által javasoltaknál is nagyobb mértékben csökkentette. A tizenöt halálos ítéletből öt maradt, tízet megváltoztatott. A tizenhárom Landsbergben ülő Einsatzgruppe-vezetőből, akiket Ben vádirata alapján kötél általi halálra ítéltek, kilencet megszabadított a bitófától. Csak négy esetben hagyta jóvá a legsúlyosabb büntetést. Jóváhagyta Ohlendorf, Naumann, Blobel és Braune halálos ítéletét, hozzájuk társult Pohl a Gazdasági és Adminisztrációs Főhivatal elleni perből. Ezekben az esetekben „a bűn szörnyűsége, amiért ezek az emberek feleltek”, kizárta a kegyelem lehetőségét. „SS-Einsatzgruppék vagy halálosztagok parancsnokaiként” Ohlendorf és társai feladata volt, hogy minden zsidót, romát, szellemi fogyatékost és kommunistát meggyilkoljanak, aki a kezeik közé került.

Biberstein, Klingelhöfer, Ott és Sandberger halálos ítéletét McCloy életfogytiglanira változtatta. Blume, Steimle, Haensch, Seibert és Schubert ahelyett, hogy a hóhér kezére kerültek volna, tíz és huszonöt év börtön közötti büntetéseket kaptak. A többi elítéltnek is haszna származott a részben igen komoly enyhítésekből. Jostnak és Nosskénak – a nürnbergi ítélet életfogytiglanit – még tíz évet kellett ülnie, Schulznak a húsz helyett tizenötöt. A McCloyt professzoros eleganciájával és kifinomult manírjaival megnyerő Six húszéves büntetését megfelezték tízre. Fendleré tízről nyolc évre csökkent. Rühl és Radetzky levehette a rabruhát, őket azonnal szabadon engedték. McCloy már korábban bevezetett egy bónuszrendszert. Jó magaviselet esetén mindegyik fogolynak havonta öt napot jóváírtak. Azt a bónuszt most megduplázták.

McCloy egyetlen pontban nem engedett. Noha a Nürnbergben kiszabott halálos ítéletek kétharmadát elengedte, ahhoz ragaszkodott, hogy a büntetésnek ez a formája jogszerű. Ezzel ellentmondott a szövetségi kancellárnak. Adenauer 1950. február 28-án írt levelet a főbiztosnak, hogy az NSZK megszüntette a halálbüntetést. Ilyen körülmények között a német nép különösen durvának fogja tartani, ha az amerikai megszálló hatalom több évvel a háború után német földön kivégzéseket hajt végre. McCloy az efféle tiltakozásokat a kegyelmi aktusához fűzött magyarázatban utasította vissza. Az alaptörvény rendelkezései tiszteletet érdemelnek, ám ezekben az esetekben nem lehet alkalmazni őket. Ugyanis „nem mentesítheti őt olyan ítéletek tiszteletben tartása alól, amelyek még a német alaptörvény elfogadása előtt születtek, és nemzetközi határozatokra alapulnak”.

Az utolsó út, Hitler-köszöntéssel

McCloy azt remélte, hogy a döntése majd lehűti a felforrósodott kedélyeket. Tévedett. Kegyelmi aktusának publikálása az öt halálbüntetéssel új feszültséggel töltötte meg a légkört. Pedig az első német reagálások pozitívak voltak. Az amerikai főbiztos okosan és objektíven ítélt, dicsérte őt a kancellár. De az elítéltek érdekében hamarosan új lendületet vett a kampány. Tomboló náciszimpatizánsok elnyomták a higgadtabb hangokat. A főbiztos irodájába 1951. január 31. és március 9. között ezernél is több levél érkezett ebben az ügyben. A legtöbb közülük kegyelmet kért és a büntetések további csökkentését követelte. Az általános amnesztia érdekében indított petíciót több mint hatszázezren írták alá. Heinz Burneleit DVP-képviselő a tervezett kivégzéseket a baden-württembergi tartományi parlamentben „legalizált gyilkosságnak” nevezte. Oswald Pohl nyílt levelet publikált „Ich klage an!” címmel, egy Amerika-ellenes vitairat 1951 februárjában az SS-csúcsvezetők elleni per kapcsán egyenesen a „német Dreyfus-ügyről” beszélt. Emlékeztetőül: a zsidó Alfred Dreyfus kapitányt Franciaországban 1884-ben antiszemita motivációból tévesen életfogytiglani büntetésre ítélték, és elküldték az Ördög-szigetre. Émile Zola, az író a köztársasági elnöknek írt, „J'accuse” (Vádolom) című nyílt levelével fordulatot tudott vinni az ügybe. És akkor ezek a zsidógyilkos nemzetiszocialisták nem szégyellték magukat, hogy az igazságszolgáltatás történetének leghíresebb zsidó áldozatához hasonlítsák magukat.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

A heves tiltakozás ellenére McCloy február 16-ra kitűzte a megmaradt öt „vöröskabátos” – feltűnő öltözetük után így nevezték a halálra ítélt landsbergi foglyokat – kivégzésének dátumát. De ezt a németek hivatalosan is meg akarták akadályozni minden jogi eszközzel. Az ügybe beavatkozott a Központi Jogvédő Hivatal, amit a Bundestag nem sokkal a megalapítása után hozott létre, és előbb az Igazságügyi Minisztérium, majd a Külügyminisztérium alá tartozott. A feladata az volt, hogy segítsen azoknak a német állampolgároknak, akiket külföldi vagy nemzetközi bíróságok a Hitler-időkben elkövetett bűncselekményekért vontak felelősségre. A hivatal főnöke Hans Gawlik, egy régi nürnbergi ismerős volt. Az egykori NSDAP-tag több vádlottat is védett, többek között Naumann Einsatzgruppe-vezért. Gawlik kihasználta a régi kapcsolatait: mozgósította amerikai ügyvédkollégáját, Warren Mageet, a nürnbergi utóperekben ügyvédként dolgozó két amerikai egyikét. Magee ügyfele Ernst von Weizsäcker, a későbbi szövetségi elnök, Richard von Weizsäcker apja volt. A Wilhelmstraße-perben, a magas beosztású minisztériumi hivatalnokok között öt évre ítélték el, mert közreműködött francia zsidók auschwitzi deportálásában. Nürnbergben a fia, Richard, ügyvédbojtárként állt mellette.

Magee a halálos ítélet végrehajtása által fenyegetettek szószólójaként bejutott az amerikai Legfelsőbb Bíróságra, csupán két nappal az öt ember kivégzésének tervezett végrehajtása előtt. A Habeas Corpus Actra hivatkozott, ami előírja a letartóztatás jogosságának bírói felülvizsgálatát. Mindazonáltal a Legfelsőbb Bíróság ebbe nem ment bele. Február 13-án Adenauer is azt kérte egy levélben McCloytól, hogy mindaddig halasszák el a kivégzéseket, amíg az összes jogi kérdés nem tisztázódott. A főbiztos ugyanakkor határozottnak mutatkozott, hogy végigvigye a dolgot. Már csak néhány óra volt hátra a kivégzések tervezett időpontjáig, amikor McCloy táviratot kapott Acheson külügyminisztertől. Újabb utasításokig várjon. Jogi úton a német adófizetői pénzekből fizetett Magee eközben az amerikai Fellebbviteli Törvényszék elé terjesztette az ügyet. Ugyanekkor számos más bíróságot is elárasztott a beadványaival. A fáradhatatlan Aschenauer is szorgalmasan gyártotta a kérvényeket. A kivégzés időpontját többször is el kellett halasztani. A hónapokig tartó huzavonának az vetett véget, amikor a Fellebbviteli Törvényszék június 4-én minden további halasztást elutasított, és elfogadta az elsőfokú ítéletet. Másnap Fred Vinson, a Legfelsőbb Bíróság főbírája kijelentette, hogy a védelem minden további beadványát el fogják utasítani, és a kivégzéseket végre fogják hajtani. Június 5-én McCloy Acheson utasítására megparancsolta, hogy a halálos ítéleteket negyvennyolc órán belül hajtsák végre.

A kivégzés előtti este az elítéltek elbúcsúztak a feleségüktől. A kivégzési jelentés szerint nyugodtak voltak, beletörődtek a sorsukba – a tömeggyilkosok ugyanezt mondták Nürnbergben zsidó áldozataikról. Blobel és Braune kijelentette, ártatlanul halnak meg. Ohlendorf absztraktabb maradt. A német népet megbékélésre szólította fel, és anélkül, hogy ezt kifejtette volna, kijelentette, hogy Németországnak más irányba kell elindulnia. Naumann utolsó szavai ezek voltak: „Eljön majd az idő, amikor kiderül, hogy a kivégzésem igazságos volt-e vagy sem." Lelkét isten oltalmába ajánlotta. A négy Einsatzgruppe-parancsnokot a landsbergi börtön belső udvarán 1951. június 7-én éjfél és 1 óra 43 perc között akasztották fel. A sorrendet vezetéknevük első betűje határozta meg. Blobel volt az első, utána Braune, Naumann, a végén Ohlendorf. Holttestüket jelöletlen sírba temették el a közvetlenül a börtön mellett lévő Spötting temetőben, nehogy mártírkultusz alakuljon ki körülöttük. A helyet, amit már a középkorban is a kivégzettek temetőjeként használtak, még ma is meg lehet tekinteni. Ohlendorf földi maradványait néhány nappal később átszállították a családi sírhelyre, az alsó-szászországi Cellébe. A temetőt megrohamozta a tömeg. Néhányan nem is fértek be, kint kellett várakozniuk. A gyászolók, mintha még mindig a nemzetiszocialisták lennének hatalmon, Hitler-köszöntéssel búcsúztak el bálványuktól. Ben az archívumában őriz egy 1951. június 16-i újságkivágást, ami nagy fotográfiával illusztrálva írja le az esetet. „»Német köszöntés« Ohlendorf temetésén", szól a címe. A cikk meg is magyarázza: „A cellei temetőben ezerháromszáz ember keze emelkedett »német köszöntésre«, amikor a Landsbergben az utolsó hét háborús bűnös egyikeként kivégzett Ohlendorf egykori SS-Obergruppenführer koporsóját a sírba eresztették."

Az amerikai főbiztos 1951. január 31-i „végső döntései" nem sokáig maradtak érvényben. McCloy továbbra is előnyben részesítette a kegyelmet az igazságnál. Lothar Fendler már 1951 márciusában elhagyhatta Landsberget, Gustav Adolf Nosske és Heinz Schubert pedig a „karácsonyi amnesztia" keretei között decemberben szabadult. Heinz Jost 1952 januárjában távozhatott, Franz Six októberben. McCloy utóda, James B. Conant – vegyész, a Harvard University elnöke, 1955-től az első amerikai nagykövet Bonnban, a szövetséges ellenőrzés alól felmentett NSZK-ban – folytatta a németek megbékítésének politikáját. Egyik elítélt szabadult a másik után. A még mindig börtönben ülő háborús bűnösök kegyelmével és büntetésük elengedésével egy újonnan létrehozott szervezet, az Interim Mixed Parole and Clemency Board (Feltételesen Szabadlábra Helyező és Kegyelmi Ideiglenes Vegyes Bizottság) foglalkozott. Egy amerikai, egy brit, egy francia és három német tagja volt. A bizottság többségi határozattal minden lehetséges indokot elfogadhatott a büntetési tételek rövidítésére: életkor, egészség, a foglyok munkára való kilátása és családi viszonyai. A közbenjárására 1953 és 1955 között Erwin Schulzot, Willi Seibertet, Eugen Steimlét és Walter Blumét is kiengedték a börtönből. A párizsi szerződések életbe lépésével Németország 1955. május 5-én, tíz évvel a háború vége után visszanyerte a szuverenitását. Az ideiglenes vegyes bizottságot állandó váltotta fel. Az irányon nem változtattak. Az utolsó nürnbergi elítéltek 1958. május 9-én hagyták el a landsbergi börtönt, köztük Ernst Biberstein, Adolf Ott és Martin Sandberger.

Akárcsak az SS-nél eltöltött gyilkos szolgálatuk előtt, ismét tisztes polgári foglalkozáshoz jutottak. Steimle egy württembergi protestáns fiúiskolában lett tanár. Blume a jogi ismereteit egy ingatlanforgalmazónál kamatoztatta. Sandberger egy szűréstechnikával foglalkozó cég ügyvédje lett. 1971–72-ben az ügyészség eljárást indított ellene a stuttgarti Tartományi Bíróságon „nemzetiszocialista bűnök" miatt. Bent is megkeresték, ő tud segíteni néhány fontos, bizonyító erejű dokumentum beszerzésében. De az eljárást hamarosan megszüntették, azzal az indokkal, hogy Sandbergert már elítélték Nürnbergben. Utolsó példaként említve, Six régi nemzetiszocialista kapcsolatait használta fel, szabadulása után régi SS-bajtársával, Heydrich helyettesével a Biztonsági Szolgálatnál és a megszállt Dánia német helytartójával, Werner Besttel dolgozott a háborús bűnösök általános amnesztiájáért. Friedrich Flick iparmágnás, akivel Landsbergben ismerkedett meg, a darmstadti Leske kiadó ügyvezetésébe vezető útját egyengette, azután a Porsche-Diesel-Motorenbau traktorcég reklámfőnöke lett Manzell am Bodenseeben, közben önálló tanácsadóként is dolgozott. Marketinget tanított Bad Harzburgban az Akademie für Führungskräfte in Wirtschaft nevezetű iskolában. Six a hetvenes évek elején Dél-Tirolban házat építtetett Hermann Gieslerrel, Hitler egyik kedvenc építészével. Az egykori SS-Brigadeführer mindvégig kitartott nemzetiszocialista eszméi mellett. Giesler *Ein anderer Hitler* (Egy másik Hitler, 1977) című könyvéhez írt előszavában a többi elítélt háborús bűnössel Landsbergben töltött idejét így írja le: „a kitartás, az egykori felismerések és a forradalmi célkitűzések helyessége beigazolódásának az évei voltak".

Kísérteties volt. Himmler megsemmisítő alakulatainak gyilkosai mindenféle megbánás és bűntudat nélkül éltek a háború utáni demokratikus német társadalom elismert tagjaiként. Ben már 1951-től, amikor az első Einsatzgruppe-tetteseket szabadon bocsátották, bármikor találkozhatott volna velük egy étteremben vagy a villamoson. „Ezen sokat gondolkodtam", meséli. „Sokat utaztam, vonattal is, és először mindig benéztem a kupéba, ki ül bent." A kivégzések előtt és után halálos fenyegetéseket is kapott. Elképzelte, hogy esetleg találkozhat egy Ohlendorf-féle rokonával. Ha az utódai ma felkeresnék, azt mondaná nekik: „Sajnálom, tömeggyilkos volt. Nem volt igazságtalan, hogy felakasztották." Nem a főügyésznek kell bocsánatot kérnie, aki a bűnt feltárta, ez sokkal inkább a tettesek kötelessége lenne.

McCloy vallomása

Ben nem lehetett elégedett azzal, ami Nürnberg után az ő ügyeivel, de másokkal is történt. „Szégyen, hogy ezek a tömeggyilkosok szabadlábra kerültek. Nekem úgy tűnik, hogy néhány döntésben több volt a kegyelem, mint az igazságosság", mondja McCloy hitvallására utalva, miszerint „a kegyelem előzze meg az igazságot". A főbiztos „naivan" közelítette meg a problémát. „Baráti viszonyban volt Alfried Krupp-pal és más háborús bűnösökkel." Ben archívumában vannak fotók, amelyeken McCloy és Krupp együtt golfoznak. „Ezen egyenesen felháborodtam. Meggyőződésem, hogy Krupp tömeggyilkos volt." A háború vége felé a gyáraiból a kényszermunkásokat visszaküldette Buchenwaldba, ahelyett, hogy a kapukat kitárva szabadon engedte volna őket. Kruppnak tudnia kellett, hogy ez a biztos halált jelenti az érintetteknek. A „muníciókirály" Alfried Krupp von Bohlen und Halbachot a konszernje után elnevezett tizedik nürnbergi utóperben tizenkét évi börtönre, ráadásként vagyonvesztésre ítélték. McCloy az 1951. január 31-ei rendeletével kegyelmet adott neki, és visszaadta a teljes vagyonát. Ugyanilyen elnézésre számíthatott Friedrich Flick, akinek a gyáraiban kényszermunkások tízezreit „zsákmányolták ki a legrosszabb körülmények között", ahogyan azt a vád az ügyében – az ötödik az amerikai perek sorában – megállapította. Ennek következménye „iszonyatos mértékben betegség és halál" lett. Flicket 1947 végén hét évre ítélték, de jó két év múlva már szabadon is bocsátották.

Ben a nürnbergi ítéletek gyors eróziójára vonatkozó kritikáját a *New York Times Magazine* számára írt tanulmányában fogalmazta meg 1951. február 25-én, három héttel azután, hogy McCloy kihirdette átfogó megkegyelmezési programját. Az eseményeket a hidegháború kontextusába helyezte. Ezzel komoly propagandafegyvert adtak a Szovjetunió kezébe a nemzetiszocialista Német Birodalom által egykor megszállt országokban. Az a cinikus vicc terjedt, hogy az új transzatlanti szövetségben Amerika adja az atombombát, Nagy-Britannia a haditengerészetet, Németország pedig a háborús bűnösöket.

Már szinte teljesen feledésbe ment, hogy Göring és a többi főnáci elítélése után még további tizenkét perre került sor. Ezekben az eljárásokban nem arról volt szó, hogy megbüntessék a „kisembert", hanem arról, hogy felelősségre vonják azokat, akik a mérhetetlen pusztítást megtervezték és kivitelezték. A nürnbergi perekhez kapcsolódott a remény, hogy elérhető egy bizonyos elijesztő hatás, hogy az ilyen szörnyűségek többé ne történhessenek meg. Most ez került veszélybe. Ugyanis egy törvény, amit nem tartanak be, elveszti a jelentőségét.

A kísérlet, hogy a kegyelmet az igazságosság elé helyezzük, nem fedheti el a tényt, hogy a gyilkosoknak adott kegyelem „a jövő áldozatai számára jelent szörnyűséget". A tettek ma nem nyomnak kevesebbet a latban, a tettesek bűne ma nem csekélyebb, mint az elítélésük időpontjában volt. A „jó szándékú, de szélsőséges nagyvonalúság", amiben részesültek, szerencsétlen módon a nemzetiszocializmus apológiájának tűnhet, és bátorítást ad mindenkinek, aki még azt hiszi, „talán igaza volt Hitlernek".

Az általános megfontolások mellett Ben konkrét kifogásokat is megfogalmazott a Peck Panel munkájával szemben. A kegyelmi bizottság tagjai keveset és nem túl alaposan foglalkoztak a peranyaggal. Nem olvasták a bírósági jegyzőkönyveket, a védelem által utólag benyújtott dokumentumok valódiságát nem vizsgálták, pedig az eljárás során többször is bebizonyosodott, hogy a vádlottak hamis papírokat adtak be. A vádhatóság részéről senkinek nem volt lehetősége az állítólagos új bizonyítékok cáfolására.

A főbiztos néhány esetben halálos ítéletet változtatott börtönbüntetésre, pedig azt még a kegyelmi bizottság sem javasolta. Azzal indokolta, hogy e bűncselekmények – a többihez hasonlítva – nem voltak annyira súlyosak. Ben azt vetette ellen, hogy akkor is „tömegmészárosról" van szó, ha ötvenezer helyett csak ezer embert gyilkolt meg, ha „ötből csak egy családot" végzett ki. Ironikus lábjegyzet, hogy azon a napon, amikor közhírré tették a német tömeggyilkosok büntetésének enyhítését, egy sajtóügynökség azt jelentette, Virginiában hét fiatal amerikait villamosszékre ítéltek, mert megerőszakoltak egy háziasszonyt. Ameddig a világban akárhol is létezik a halálbüntetés, addig a nürnbergi bűnözőknek nem lenne szabad az alól mentesülniük.

Telford Taylor egyetértett ezzel a kritikus véleménnyel. Amikor Ben egy napon meglátogatta őt New York-i lakásában – a Columbia University közelében lakott, ahol akkoriban tanított –, vacsora közben a „karácsonyi megkegyelmezésekről" és más németországi fejleményekről beszélgettek. A házigazda megkérdezte, mi a véleménye. Ben „Nürnberg hatályon kívül helyezéséről" beszélt, és Telford egyetértett vele. Nyilvánosan is. A *The Nation* 1961. február 24-i számában azt írta, hogy az igazságot feláldozták „a politikai opportunizmus" oltárán. Már a kortársak számára is világos volt, hogy az amerikaiak békülékenysége a hidegháború új hatalmi viszonyaival is összefügg. A győztes hatalmak szövetsége felbomlott, az ágendát a Kelet–Nyugat konfliktus határozta meg. Az Egyesült Államok mindent megtett azért, hogy az NSZK-t a maga oldalára állítsa. „Nyugati integráció”, „újrafegyverkezés”, „belépés a NATO-ba”, ezek voltak a kor jelszavai. Sok német vonakodása, hogy szembenézzen a hitleri uralom rémségeivel, találkozott az amerikaiak fáradozásával, hogy ne taszítsák el az új stratégiai partnert. Amikor az NSZK *de facto* szuverén állam lett, a szövetségesek a német igazságszolgáltatásra bízták a nemzetiszocialista bűnök üldözését. Nürnberg, ami csak néhány éve volt, hirtelen nagyon távolinak tűnt.

Ben ezt már 1951 februárjában sejtette, le is vonta belőle a következtetéseket. „A nemzetközi bűncselekményeket – írta egy, a *New York Times Magazine*-ban megjelent cikkében – mostantól olyan fórumon kell rendezni, ami mentes a politikai dilemmáktól, amelyek még államférfijaink legjobbjait is kínozták.” A megoldást egy független „világ-büntetőbíróságban” látta. Ennek létrehozása az egyik legfontosabb cél „az emberiség javára”.

Ellentétes álláspontjuk ellenére mindig igyekezett *fair* lenni McCloyjal szemben, akinek ellentétes érdekek erőközpontjában kellett végrehajtania nehéz feladatát. Amikor a hetvenes évek második felében a *Less Than Slaves* (Rabszolgáknál is alacsonyabb státuszban) című, a zsidó kényszermunkások kárpótlási tárgyalásairól írt könyvéhez végzett kutatómunkát, megpróbálta megvizsgálni azokat a motívumokat is, amelyek a főbiztost irányították a kegyelmi aktus gyakorlásánál. A források nagyon hiányosak voltak. Sem a Peck Panel jelentése, sem McCloy rendelkezései nem voltak elérhetők. Még maguk a szereplők sem őrizték meg a történelmi dokumentumokat, pedig Ben mindegyiküknek írt. Ezután az amerikai külügyminisztériumhoz fordult, de ott sem találták. A makacsságának és egy véletlennek köszönhetően mégis előkerültek. Egy példány még meglapult Conrad E. Snow, a State Department jogtanácsosa, a kegyelmi bizottság tagja íróasztalának a fiókjában. „Got it!” – Megvan!, jegyezte fel Ben 1978. július 28-án, amikor az akták előkerültek. Felhasználta a tanulmányaihoz, majd azután átadta a washingtoni Nemzeti Archívumnak.

A *Less Than Slaves*-ben az ügyet csupán egy lábjegyzetben említette, de ez is elég volt, hogy vitát váltson ki McCloy szerepéről. Ez oda vezetett, hogy Ben és a már majdnem kilencvenéves politikus alaposan megvitatta a kérdést, mindketten megerősítve álláspontjukat. A vitában Taylor is részt vett. Amint megkapta a dokumentumokat, másolatot küldött belőlük Bennek. Többek között az ő 1951. június 19-én Eleanor Rooseveltnek írt háromoldalas levelét, amelyben McCloy egyik írására reflektál az egykori First Ladynek. A nevezett írás röviddel azelőtt jelent meg az amerikai főbiztosság májusi információs kiadványában, egyes részeit Taylor hevesen kritizálta. „Számos olyan pontatlanság szerepel benne, ami rendkívül kártékony a nürnbergi perekre, az érintett bírákra, Clay tábornokra, és mellesleg rám nézve.” McCloy például azt írta, hogy az ügyet Claytől örökölte, „aki ilyen-olyan okokból képtelen volt végleges döntéseket hozni”. Ez a kijelentés „87 és fél százalékban inkorrekt”, jelentette ki Taylor. Clay a tizenkét eljárás közül tizenegyben vállalta a felelősséget, csupán az utolsó per esetében, ami röviddel a leköszönése előtt ért véget, nem maradt erre már ideje. Ugyanilyen határozottan utasított vissza Taylor néhány Kruppékkal kapcsolatos állítást. A főbiztos hajlamos volt osztani azt a széles körben elterjedt nézetet – Ben „mítosznak" nevezte –, hogy Alfriedot az apja, Gustav helyett büntették meg, aki időskori szenilitása miatt már nem állhatott bíróság elé Nürnbergben.

Ben és McCloy 1977 és 1985 között találkozókon, telefonbeszélgetésekben és levelezésben tisztázták a nézeteltéréseket. Közben felbukkant néhány érdekes jelenkor-történeti részlet. McCloy 1977. június 7-én kelt, négyoldalas levelében utal Winston Churchill miniszterelnök szemrehányására, miszerint az Egyesült Királyság kormányát nem értesítette a Krupp-ügyben hozott „önkényes" döntéséről. McCloy tisztázta, hogy németországi brit hivatali kollégáját, Sir Ivone Kirkpatrickot igenis időben tájékoztatta, csak ő nem küldte tovább a jelentést Londonba. Elkerülendő a fölösleges lármát, ő, McCloy ezt a tényt eddig igyekezett elhallgatni. A kérdésre, hogy a német háborús bűnösökre vonatkozóan kapott-e utasításokat Washingtonból, azt írta Bennek: „Az amerikai kormánytól egyáltalán nem kaptam jelzéseket, sem a Fehér Házból, sem a State Departmentből, sem a hadügyminisztériumból, így az ügyek felülvizsgálatát nem befolyásolták politikai mérlegelések." A döntéseinek a koreai háborúhoz (1950–1953) sem volt köze, ami egy új világégés rémképét festette fel, és meggyorsította az újrafegyverkezést. E döntések teljességgel a „saját lelkiismeretén", és „hivatalának tisztességes ellátása iránti jogászi érzékén" múltak.

Kijelentéseit megerősítette 1984. április 24-én New Yorkban, ahol a Külkapcsolatok Tanácsa *(Council on Foreign Relations)* előtt beszélgetett Bennel. Ben, a fiatalabb, minden releváns dokumentummal felszerelkezett kérdező úgy irányította a beszélgetést, mint egy barátságos-magabiztos államügyész a történelem ítélőszéke előtt. Az egykori főbiztos leírta azt a „hatalmas nyomást", ami német oldalról nehezedett rá, Ohlendorf számos híve részéről, de a Hitler-ellenes ellenállás soraiból is, például Fabian von Schlabrendorfftól vagy Inge Scholltól. Ismét tagadta, hogy politikai szándékokat követett volna. „Használd saját, Istentől kapott ítélőképességedet, Jack, mert senki nem fogja megmondani neked, mit tegyél ebben az ügyben", tanácsolta neki Acheson külügyminiszter útravalóul.

Ben ezt elfogadta. Mindig is meg volt győződve róla, hogy McCloy komolyan megküzdött a válaszokért, és nem hagyta, hogy egy politikai agenda irányítsa őt. Ha egyszerűen csak arról lett volna szó, hogy megvásárolja a németek jóindulatát, akkor a főbiztos az összes halálra ítélt háborús bűnösnek megkegyelmezett volna, és a heves tiltakozások ellenére mégsem végeztet ki ötöt közülük. De azért nem mindig értett egyet a véleményével. Egykori vádlóként zavarja őt az elítélt háborús bűnösök büntetési tételének a csökkentése. Másik kritikája, amivel Taylor is egyetértett, abban rejlett, hogy McCloy a Peck Panelnek adott eredeti irányelveivel szemben azt a benyomást keltette, mintha általános revízió alá vetné a nürnbergi pereket. A főbiztos által 1950. július 18-án kiadott „Staff Announcement No. 117." szerint a tényeket és az ítéleteket nem szabad kétségbe vonni, csupán enyhítő körülményeket kell keresni. A német közvéleményben azonban ez úgy jött le, hogy az amerikaiak visszavonják az egyes ítéleteket. Ez a bíróságot „befeketítette", és az amerikai kormányzat pozícióját gyengítette. Minden, ami aláaknázza Nürnberget, a vád szempontjából nézve sajnálatos.

Készen áll arra, „hogy a hibáit beismerje”, mondta McCloy, és hozzáfűzte, hogy ez az „átkozott ügy”, nagyon kikészítette: „Életemben nem szenvedtem ennyit soha.” Miután elolvasta a *Less Than Slaves*-t, egy levélben „tortúráról” beszélt, és azt írta Bennek: „Ha akkor ismertem volna a tényeket, amelyek ma rendelkezésemre állnak, akkor talán igazságosabb ítéletet hozhattam volna.” Ez úgy tűnt, mintha annak beismerése lenne, hogy néhány tettessel túlságosan is elnéző volt.

Nürnberg az utókornak

Az Einsatzgruppe-per 1948. áprilisi végével Ben nürnbergi munkája még nem ért egészen véget. Taylor tábornok nem sokkal később kinevezte Executive Counsellé, vagyis ügyvezető jogi tanácsadójává, a még hátralévő eljárások adminisztratív felelősévé. Ugyanakkor elő is léptették. A szimulált ezredesi rangról civilként dandártábornoki rangra emelték. A kitüntetését humorral fogadta. A hadügyminisztérium 1945-ben őrmesterként bocsátotta el – üstökösszerű felemelkedése a tábornoki rangig rekord lehet az amerikai hadseregben. „Százötvenhárom centiméteres magassággal talán én voltam a legalacsonyabb »tábornok« Bonaparte Napóleon óta.”

Egyik nürnbergi feladata abból állt, hogy átadja a német hatóságoknak az olyan gyanúsítottakra vonatkozó bizonyítékokat, akiket már nem lehetett amerikai katonai bíróság elé

állítani – akár idő, akár pénz hiányában, vagy valamilyen politikai korlátozások miatt. Új pozíciójában Ben komoly szerepet játszott a nácitlanítási politikában. Bajorországban egy speciálisan erre a célra létrehozott, különleges feladatköröket ellátó államminisztériummal működött együtt. Az 1946. március 5-i, „A nemzetiszocializmustól és a militarizmustól való megszabadulás” címet viselő törvény alapján az egykori nácikat úgynevezett esküdtszékek sorolták be kategóriákba cinkosságuk foka alapján. Ezek az intézmények adott esetben polgári jogi intézkedéseket hozhattak, amelyek a jóvátételnek, és a lerombolt ország újjáépítésének a céljait szolgálták. A gyanúsítottakat kizárhattak bizonyos hivatalokból, illetve megakadályozhatták politikai tevékenységüket. A főbűnösöket büntetőbíróságoknak adták át, először a megszálló nyugati szövetséges hatalmaknak, majd később a nyugatnémet igazságszolgáltatásnak. Ben a sikert mérsékeltnek tartja. Mivel sok egykori nemzetiszocialista vonakodott a bajtársait terhelni, ezért nehezen lehetett a német bíróságok elmarasztaló ítéletére számítani. Helmut Langerbein történész szerint összesen százharminchat Einsatzgruppe-tagot vontak felelősségre. A náci bűnök további feldolgozásában fontos szerepe volt az ulmi pernek, amelyben az „Einsatzkommando Tilsit” tíz egykori tagját állították bíróság elé. 1958 augusztusában tömeges kivégzések miatt – az áldozatok többsége zsidó volt – többévi fegyházbüntetésre ítélték őket. Az eljárás felfedte a német igazságügyi rendszer bizonyos hiányosságait. Az ügyészségek és bíróságok elsősorban olyan ügyekért feleltek, amelyek a saját körzetükben történtek, és olyan tettesek tartoztak a hatáskörükbe, akik ott éltek. Ahogy a tapasztalat mutatta, nemzetközi dimenzióban már nem tudtak megfelelni az elvárásnak, ami pedig igen gyakran előfordult a nemzetiszocialista bűncselekmények esetében. Ebből az okból hozták létre Ludwigsburgban a nemzetiszocialista bűncselekmények felderítésére a Tartományi Igazságügyi Igazgatóságok Központját, ami a honlapján ezt írja: „Különösen a Német Szövetségi Köztársaság területén kívül elkövetett tömeges bűncselekmények esetében múlott leginkább a véletlenen, hogy a nemzetiszocialista bűnösöket a német igazságszolgáltatás üldözte-e. Szükség volt és szükség van e súlyos hiányosság áthidalására egy olyan hatóság által, amelyik az ügyészségek előtt dolgozik, a nemzetiszocialista bűnözők ellen folytatott nyomozásokat összefoglalja, az ügyészségi nyomozásokat egybefogja, ösztönzi és támogatja."

Mielőtt Nürnbergben bezárták a kapukat, százötven tonnányi bírósági iratot kellett előkészíteni, hogy Washingtonba szállítsák hajón. A vád, a védelem és a bírói testület képviselői felügyelték, hogy mind a tizenkét perről objektív összefoglalók készüljenek. Másolatokat küldtek mindenféle oktatási intézménynek. Ben egy rövid ideig a *Green Series* (Zöld sorozat) néven ismertté vált, tizenöt kötetes perdokumentáció főszerkesztője volt. Ez a történelmi és jogi kutatás megkerülhetetlen alapvetésévé vált. Taylor ebben az összefüggésben küldte el őt Washingtonba, hogy koordinálja az akták átadását a hadügyminisztérium jogi osztályának. Mivel nagyon rossz a tájékozódási képessége, minden reggel nagyon sok ideje ment el arra, hogy megtalálja az irodáját a Pentagonban. A *Green Series* köteteit sorban egymás után a U. S. Goverment Printing Office adta ki. Előkészítették a dokumentumok német nyelvű kiadását is, de ez végül soha nem történt meg. A németországi amerikai katonai kormányzat papírhiányra hivatkozott, és azt mondták, nincs szükség több kiadásra. „Jogi képzettség nélküli magas rangú katonatisztek nem ismerték fel, hogy a nemzetközi jog továbbfejlesztése a béke megőrzésének eszköze, és azt a célt szolgálja, hogy védelmezze a katonai személyzet életét", szólt Ben kritikája.

Mindez azonban nem homályosította el a nagy egészre vetett tekintetét: a nemzetiszocialista terroruralom „hihetetlen tetteinek" megőrzése talán Nürnberg „legtartósabb hagyatéka".

JÓVÁTÉTEL

Lehetetlen küldetés

De térjünk vissza Benhez, és ahhoz, mit csinált a per után, amelyben főügyészként olyan kiválóan megállta a helyét. Miközben 1948 nyarán a Chief of Counsel for War Crimes megbízásából kezébe vette a nürnbergi utóperek lebonyolítását, arra készült, hogy hamarosan hazatér Amerikába. Németországi munkáját továbbra is érdekesnek tekintette, és nagy kihívásnak, de lassacskán vágyakozni kezdett a „normális életre" a meghitt New York-i környezetében. Gertrude is sürgette, hogy menjenek már. Soha nem tudott megbékélni az országgal, amelyik a háborút a világra szabadította, elragadta tőle és halálos veszedelmeknek tette ki a kedvesét. Meghitt beszélgetéseikben sokszor feltették saját maguknak a kérdést, hogy őket, az életre vágyó zsidó házaspárt a sors milyen különös játéka sodorta ebbe a tönkrement Németországba. Mindketten gyerekeket akartak, de tényleg ez lenne a megfelelő hely a családalapításra azok után, amit a németek a nemzetiszocializmus idején a zsidókkal műveltek? Gertrude már éppen pakolni kezdte a bőröndjeiket, amikor váratlan látogatója érkezett. Egy úr csengetett, bemutatkozott, a neve Joel H. Fisher, amerikai ügyvéd, és az American Jewish Joint Distribution Committee, egy tekintélyes filantróp szervezet küldte. Fisher munkaajánlatot hozott Bennek, de volt annyi esze, hogy először a feleségével beszéljen.

Az ajánlat a politika teljesen új területére vonatkozott, ahol még senki nem rendelkezett tapasztalattal. Olyan javak visszatérítéséről volt szó, amelyeket zsidó tulajdonosaik a nemzetiszocializmus idején veszítettek el. A katonai kormányzat 59. számú törvénye előírta az amerikai megszállási övezetben, hogy azoknak a személyeknek, akiket 1933. január 30. és 1945. május 8. között „faji, vallási, nemzetiségi, ideológiai okokból, vagy a nemzetiszocializmussal való szembenállás miatt" jogtalanul fosztottak meg a vagyonuktól, a fellelhető tulajdonukat a lehetséges legteljesebb mértékben vissza kell szolgáltatni. Amennyiben a tulajdonosok már nem élnek, az örököseiket kell számításba venni. Ha már senkit nem lehet megtalálni, akkor az örökségre jótékonysági szervezetek tarthattak igényt, azzal a feltétellel, hogy a vagyont a nemzetiszocialisták által üldözött túlélők javára fordítják. Neves zsidó intézmények konzorciuma ebből az okból hozta létre Jewish Restitution Successor Organization (JRSO) néven az új szervezetet, és Bent látták a feladatra a legmegfelelőbb embernek. Miután Gertrude tudomást szerzett a tervekről, nem tudott az útjukba állni. Hitler áldozatainak megsegítését – akárcsak Ben – ő is „morális parancsnak" tartotta. Ben elfogadta az ajánlatot, és 1948. augusztus 20-án elfoglalta az új állást. Immár a JRSO „vezérigazgatója" volt, és jól tudta, hogy „a németekben tiszteletet kelt, ha valaki egyszerre igazgató és tábornok".

A pályafutása tehát továbbra is hibátlanul illeszkedett a háború utáni német történelembe. Zsidó oldalról ő lett annak a példátlan bűnhődési folyamatnak a felhajtóereje, amely egy egész nemzetet érintett, és „jóvátételi politika" néven vonult be az évkönyvekbe. Vagyis így nevezik a nácik által üldözöttek anyagi kárpótlásának és jogi rehabilitációjának a mai napig tartó folyamatát. A világ szemében tiszteletet keltett a fiatal NSZK iránt, és morális tőkével ruházta fel, amire igen nagy szüksége volt. A „jóvátétel" átfogó törvényhozói munkával járt, amit a nyugati megszálló hatalmak kezdtek, majd tartományi és szövetségi szinten folytattak. A vagyontárgyak visszaszolgáltatása csak a kezdetet jelentette. A német koncentrációs táborok foglyait, „akiknek a tetoválásaikon és a kínzó emlékeiken kívül semmijük nem volt", az elszenvedett jogtalanságok miatt fájdalomdíj illette meg. Elismerték, hogy a szabadság, az egészség, a szakmai előmenetel hiánya az üldözöttek esélyeit döntő módon korlátozta. A náci orvosok, mint például Josef Mengele, kísérleteinek az áldozatait is kártalanították. A jóvátételi politika harmadik oszlopát a jog területének néhány különleges szabályozása jelentette, például a társadalombiztosítás esetében a nyugdíjszámításból kiesett idő pótlására. Korrigálni kellett a náci igazságszolgáltatás önkényes intézkedéseit is. Végül a nemzetiszocialista bűnözés határokon átívelő nagyságrendjének megfelelően a nemzetközi szerződések kerültek sorra, amelyeket az NSZK több állammal is aláírt, elsőként 1952-ben a jóvátételi szerződést Izraellel.

Ami a német „múltfeldolgozás" szerves részévé vált, az a kezdetekben innovatív megoldásokat igénylő, komplex problémahalmaz volt, mondja Ben. „A holokauszt megfelelő kezelésére nem volt precedens." Új ötletekre, törvényekre, szervezetekre volt szükség, hogy a különféle, ám egymással valamilyen módon mégis összefüggő programokat sikerre lehessen vinni. A szálak az ő kezében futottak össze – hamarosan több, a jóvátételi politika különféle aspektusaival foglalkozó zsidó intézmény élén ő állt. Egy alapelv vezérelte, amelyet még a Harvard Law Schoolon tanult: „A bosszút és a megtorlást elkerülendő, az elnyomás áldozatainak tudniuk kell, hogy a tettesek bíróság elé fognak kerülni; és fáradozni kell annak érdekében, hogy begyógyuljanak azok sebei, akik szenvedtek." Egy zsidó utódszervezet főnökeként Bennek sok dolga lesz Lucius D. Clay katonai kormányzóval. Telford Taylor úgy ajánlotta be őt a tábornoknál, hogy egy „teljességgel megbízható és intelligens" személyt fog megismerni. A legmagasabb helyről megelőlegezett babérkoszorú nem változtatott azon, hogy egy lehetetlennek tűnő vállalkozásba fogott bele. A katonai törvény, amely alapján a JRSO működött, előírta, hogy a visszatérítési kérvényeket 1948 végéig be kell nyújtani. Négy hónapja maradt, és se személyzet, se szervezeti struktúra nem állt rendelkezésére, amire támaszkodhatott volna. Felhívta Clayt, és a határidő meghosszabbítását kérte tőle – hiába. Clay elmagyarázta, az ő legnagyobb gondja most az, hogy a szovjet csapatok esetleg megpróbálhatják átvenni a hatalmat Berlinben, de talán egész Németországban is. Az amerikaiakat utasították, hogy az autók csomagtartójában tároljanak tartalék benzint, ha sürgősen evakuálniuk kell. A visszatérítési program minél gyorsabban lezárul, annál jobb.

Ben ezt megértette. De az idő mellett pénzre is sürgős szüksége volt. A vállalkozás bizonytalan kilátásait figyelembe véve morálisan nehezen lenne igazolható a zsidó jótékonysági szervezetek szűkös eszközeit a helyi német alkalmazottakra költeni, vélte. Megkérte Clayt, támogassa abból az alapból, amit a németek a szövetséges megszállóknak fizetnek. Clay azzal tagadta meg, hogy a pénzeket a négy hatalom közösen ellenőrzi. Biztos abban, hogy a szovjetek soha nem járulnának hozzá, hogy erre költsenek. De még a britek és a franciák sem. A saját övezeteikben még nem hoztak ehhez hasonló visszatérítési törvényeket. Valóban, ez csak néhány hónappal később történt meg.

A helyzet tehát meglehetősen reménytelennek tűnt, de Ben belevágott még egy kísérletbe. Volt még egy alternatív terve. Azt javasolta Claynek, hogy a megszállási alap amerikai részéből adjon neki kölcsön német márkát. Így nincs szükségük a többiek hozzájárulására, és az összeget később úgyis visszafizetik. Clay kérdésére, hogy ez legális-e, Ben kockáztatott: a zsebében van egy szakértői vélemény, amely szerint igen, füllentette. Clay ennyivel megelégedett. Egymillió márkát adott, Ben pedig rohamtempóban látott hozzá tervei megvalósításához. Felvett német alkalmazottakat, akik zsidó emigráns ügyvédek kis csoportjának felügyelete alatt szisztematikusan átnézték a telekkönyvekbe bejegyzett, 1933. január 30. utáni tulajdonosváltozásokat, amelyeknél zsidónak tűnő név felbukkant. A katonai kormányzat törvénye előírta, hogy azoknak a személyeknek, akik a nemzetiszocializmus idején zsidó tulajdonhoz jutottak, ezt jelenteniük kell. A határidő december 31-ei lejárta előtt szó szerint az utolsó pillanatban az amerikai hadsereg járműve megjelent a hivatal előtt, ahol a bejelentéseket le kellett adni – teljesen telipakolva igénybejelentésekkel. Ben megüzente Claynek, hogy nincs szükség hosszabbításra. „Azt hiszem, elnyertem a bizalmát minden jövendőbeli probléma számára."

A *Benny Stories* a történet kockázatos folytatásáról számol be. Az eset néhány évvel később történt, amikor McCloy főbiztos vette át a kormányzati hatalmat Claytől. Ben tudta, hogy McCloy mindent megtesz azért, hogy az NSZK-t a demokratikus államok sorába állítsa be, és felismerte, milyen fontos az újonnan alapított állam elfogadása szempontjából, hogy a „visszaszolgáltatás és kártérítés" témában barátságos arcot mutasson. McCloy, akinek a felesége, Ellen, született Zinsser, rokonságban állt Adenauer családjával, komoly nyomást gyakorolt a kancellárra és más nyugatnémet miniszterekre, hogy a nácik áldozatainak és Izraelnek az igényeit a lehetséges legteljesebb mértékben teljesítsék.

Amikor a JRSO-nak újabb eszközökre lett szüksége, Ben McCloyhoz fordult. Németországban, a hazátlanná vált emberek táboraiban még mindig éltek egykori koncentrációs táborbeli foglyok, akiknek sürgős szükségük volt segítségre, hogy kikerülhessenek onnan. Olyan cél volt ez, amelyben a németek és az amerikaiak egyetértettek. Tarthatatlan lenne a tetteseket támogatni azáltal, hogy a megszállási alaptól kölcsönzött összeget visszaadják az immár működő német államnak, miközben számos áldozat még mindig kétségbeejtő helyzetben van. McCloy egyetértett, és a JRSO kölcsönét megemelte még egymillió márkával. Később még egy harmadik milliót is adott. Ben nagyra értékelte a főbiztos támogatását. Ám amikor a kegyelmezési politikája idején szabadlábra helyezte az elítélt háborús bűnös Alfried Kruppot, és visszaadta neki az óriási vagyonát, meg akarta ragadni az alkalmat. Mindeddig ellenállt a zsidó szervezetek nyomásának, hogy használja ki a McCloyhoz fűződő kapcsolatait, és próbálja meg befolyásolni a mérlegeléseit. „De ezután nem maradhattam csöndben." Fölkereste őt az irodájában, amely először Frankfurt am Mainban, majd 1951 novemberétől Bonnban volt, és emlékeztette a hárommilliós kölcsönre. Ha ragaszkodik a visszafizetéshez, akkor hiánytalanul eleget fog ennek tenni. Mindazonáltal hozzáfűzte: „De morálisan ez hiba lenne." Nem az áldozatoknak kell viselniük annak költségét, még kis részben sem, hogy visszakapják, amit elloptak tőlük, hanem a „tetteseknek". Ezt elmondva, megkérte McCloyt, hogy törölje az adósságot, amit végül meg is tett.

Amikor több mint harminc év elteltével összejöttek New Yorkban a Harvard Clubban, hogy közös emlékeikről beszélgessenek, ezt az epizódot is emlegették. Másnap McCloy felhívta Bent: „Tudja, hogy ezért börtönbe is kerülhettem volna?", kérdezte. „Tudom – felelte Ben –, de én is önnel mentem volna." Mindketten nevettek. „Tudtuk, hogy helyesen cselekedtünk."

Pizsama a piros bőröndben

Amikor csak lehetséges volt, a JRSO ügyvédei gyors megegyezésre törekedtek. Ám a visszatérítések gyakorta torkollottak bonyolult jogi folyamatokba. De ha nem sikerült békésen megegyezni, akkor az érintett számára nyitva maradt a német bíróságokon keresztül vezető jogi út. A végső döntést a U. S. Court of Restitution Appeal (CORA), egy amerikai bírákból álló grémium hozta meg Nürnbergben. Miután az NSZK 1955-ben elnyerte a szuverenitását, vegyes összetételű Supreme Restitution Courttá alakult. Kicsivel több, mint négyezer-ötszáz eset került bíróság elé, ez körülbelül az elismert igények öt százaléka. Walter Schwartz írta ezt meg „Rückerstattung nach den Gesetzen der alliierten Mächte" (Visszatérítések a szövetséges hatalmak törvényei szerint, 1974) című alapvető tanulmányában, amiről Ben jóindulatú kritikát írt a *The American Journal of Comparative Law* című lapban.

Komoly vitákat váltott ki a zsidó vagyontárgyakat megszerző „árjáknak" fizetendő összeg kérdése. Akit ugyanis például egy ingatlan visszaadására köteleztek, az igényt tarthatott arra az összegre, amit egykor az ingatlanért kifizetett. Csakhogy ezzel akadt egy kis probléma. Az 1948-as valutareform, a német márka bevezetése után az egykori birodalmi márka gyakorlatilag teljesen elértéktelenedett. Az átváltást 10 : 1 arányban határozták meg. Az új német tulajdonosok tiltakoztak ez ellen. Ők minden egyes, általuk kifizetett birodalmi márkáért egy német márkát követeltek. Szinte kivétel nélkül azzal érveltek, hogy tisztességes árat fizettek, kifizették a hiteleket és elvégezték a házakon az esedékes javításokat, mondta Ben. És most ők viseljék a pénz elértéktelenedésének költségeit? Sokan közülük úgy érezték, „tisztességtelenül bánik velük ez az idegen, amerikai-zsidó szervezet a vezérigazgatójával együtt". Az antiszemitizmus ismét életre kelt.

Noha a JRSO gyakorlatilag az összes CORA-pert megnyerte, mégis ideje volt „gyorsabb és kevésbé ellentmondásos utakat keresnünk, hogy a célunkat elérjük".

Ben a legokosabb munkatársaival kidolgozott egy tervet, ami megszabadíthatja őket egy súlyos és időrabló dilemmától: a legszívesebben a német államra hárították volna a felelősséget, és meg akarták akadályozni, „hogy saját gonosztetteiből nyereséghez juthasson". A tulajdonos nélküli javak normál esetben a helyi hatóságok birtokába kerülnek, de az elképzelhetetlen volt számukra, hogy az illegális kisajátítások gyümölcseit bármiféle német hivatal arassa le. Az amerikaiak nem utolsósorban azért bízták meg a JRSO révén egy külső szervezetet a visszajuttatások lebonyolításával, mert pontosan ezt akarták kizárni. Azonban ha a németeket rá lehetett venni, hogy a fennálló követeléseket tisztességes áron megvásárolják a JRSO-tól, akkor elhárult az „igazságtalan gazdagodás" veszélye, és „azonnal készpénzhez jutottunk, amivel eleget tehettünk sürgető jótékonysági kötelességeinknek". Ez adta az ötletet egy újfajta jogi eszközhöz, a globális megállapodáshoz, ami nagyobb méretekben hamarosan iskolateremtővé vált.

Az első ilyen megállapodást 1951-ben kötötték Hessen tartománnyal. Ezt követte a három további, amerikai megszállási övezetben lévő tartomány (Bréma, Baden-Württemberg és Bajorország), valamint Nyugat-Berlin. Mielőtt a megegyezés létrejött volna, átfogó számításokat és becsléseket végeztek az adott vagyontárgyak értékéről. Miután a felek megegyeztek, a hesseni tartományi kormány átutalt huszonötmillió márkát a JRSO-nak. „Akkor ez nagyon sok pénz volt." Az aláírásra egy történelmi palotában került sor Wiesbadenben. „Ünnepélyes, jelentőségteljes eseménynek szánták, példaértékűnek Németország és a zsidók új viszonyára vonatkozóan." Ben megkérte helyettesét, Ernst Katzensteint, hogy kísérje el. A papírokat egy új aktatáskába pakolta, amit nemrég vett az Army & Air Force Exchange Service, a Pentagon által a hadsereg tagjai számára fenntartott bolthálózat egyik üzletében. „Csinos bőrönd volt, csoda szép piros bőrkötésben, ahogy vittem, úgy éreztem magam, mint egy brit miniszterelnök." Katzensteinnak olyannyira megtetszett, hogy gyorsan vett egyet ő is.

Amikor autóval megérkeztek Wiesbadenbe, a sofőr kinyitotta a csomagtartót, és átnyújtotta neki pompás piros táskáját. Ben kitette a nagy konferenciaasztalra. Az első beszédet a miniszterelnök tartotta, és kiemelte ennek a különleges eseménynek a jelentőségét. A pénzügy- és az igazságügy-miniszter beszéde után Ben került sorra. Megjegyezte, mennyire elégedett, hogy végre aláírhatja ezt a történelmi jelentőségű dokumentumot a nácik áldozatainak javára. „A piros táskámért nyúltam, hogy kivegyem a szerződést. Nagy lendülettel nyitottam ki a tetejét – és elővettem Katzenstein pizsamáját." A kipakolásnál a sofőr nyilván összekeverte a két táskát. A szerződést ennek ellenére aláírták, természetesen a hesszenieknél is volt egy példány. A társaság, ami egy nagyon komoly dolog szabályozása miatt gyűlt össze, egy pillanatra feloldódott a nevetésben, ami egyáltalán nem volt Ben ellenére: „A világ olyannyira tele van tragédiákkal, hogy mindig keresni kell az alkalmat a lazaságra, nehogy teljesen megőrüljön az ember."

A vagyontárgyak nyugati katonai kormányzatok törvényein alapuló visszaszolgáltatásának eredménye látványos volt. A folyamat az ötvenes évek végére nagyjából lezárult. Becslések szerint százezer magánember kapott vissza jó 3,5 milliárd német márkányi értéket. Az NSZK mintegy 5,2 milliárd német márka kártérítést fizetett. „Ezek a számok azonban semmiképpen sem fejezik ki azt az értéket, amit a nácizmus üldözötteitől elvettek", hangsúlyozza az erre a témára specializálódott müncheni történész, Hans Günter Hockerts. A nem anyagi veszteségeket, amelyek személyes értéke az anyaginál nagyobb súllyal bírhattak, nem térítették meg, és amúgy is volt egy sor korlátozás, például határidők és értékplafonok. Az elrabolt javak, amelyek a németek által megszállt területeken maradtak, teljesen kiestek a számításból. A külföldön szerzett zsákmány esetében csak akkor járt kártérítés, ha az a későbbi Német Szövetségi Köztársaság területére került, de ebben az esetben is csak akkor, ha a kérvényező olyan országban élt, amely diplomáciai kapcsolatban állt az NSZK-val. Így elsősorban az NDK és a kelet-európai államok maradtak ki. Hockerts úgy véli, „hogy a tekintélyes összeg csak korlátozottan írható a német önrendelkezés számlájára". Az irányt a nyugati szövetségesek szabták meg, elsősorban az Egyesült Államok.

Jóvátétel Ben amulettjével

A jóvátételi politika következő nagy feladata a nemzetiszocialista erőszak áldozatainak, tehát azoknak a kárpótlásából állt,

„akik a Hitler-rezsim bűncselekményeinek a fő terhét viselték". A nyugati övezetekben a szövetségesek ezen a téren is döntő impulzusokat adtak, így például a britek az 1949. február 11-ei, „Törvény a szabadságtól való megfosztás miatti kártalanításról", valamint az amerikaiak az 1949. április 26-i „Törvény a nemzetiszocialista jogtalanság jóvátételéről" nevezetű törvényeikkel. Ez utóbbinak, ami a nyugatnémet törvényhozásban később útmutatóvá vált, az előképe a katonai kormányzat 59. számú törvénye volt.

Szövetségi szinten az átfogó szabályozás mérföldkövei voltak az 1952. szeptember 10-ei „luxemburgi egyezmény" és az 1953. szeptember 18-ai „Szövetségi kiegészítő törvény a nemzetiszocialista üldözés áldozatainak kártalanításáról".

A bonni parlament 1956. június 29-én teremtette meg a német jóvátételi politika jogi alapját a „Bundesentschädigungsgesetzt" (BEG, „szövetségi jóvátételi törvény") megszavazásával. Ezt 1965-ben kiegészítették a „szövetségi jóvátételi zárótörvénnyel", a teljesítések körét is kiszélesítették. A Német Szövetségi Köztársaság az euró bevezetéséig több mint 100 milliárd német márka jóvátételt fizetett. Ennek háromnegyedét az említett törvények alapján fizették ki. Körülbelül hatszázötvenezer üldözött kapott egyszeri összeget, háromszázhatvanezer pedig havi nyugdíjat.

A megfelelő alapok kidolgozásában különleges szerepet játszott a Conference on Jewish Material Claims Against Germany (A Zsidó Vagyon Németországtól Visszakövetelésének Tanácsa), röviden Claims Conference, ami a nyugati világ több mint húsz zsidó szervezetét tömörítette. A német kormány a jóvátételi törvénykezésben szerződésben szabályozott együttműködési joggal ruházta fel őket. Ben is részt vett a munkában, már a kezdetektől fogva. Jogi szakértőként hívták meg 1951-ben New Yorkba, a World Jewish Congress (WJC) találkozójára, ahol a Claims Conference megalakításáról tárgyaltak. Mindkét szervezet elnöke és erős embere Nahum Goldmann volt. Ben szorosan együttműködött vele. Miközben Goldmann személyesen Adenauer kancellárral tárgyalt, Ben többek között a tárgyaló felek és Washington kapcsolatáért felelt. Az amerikaiak azt sürgették, hogy a németek maguk köteleződjenek el a jóvátételi kifizetések mellett.

A zsidó oldal vezetőjét Ben „kiváló szónokként" és „ravasz fickóként" írja le. A Németországban felnőtt Goldmann egészen pontosan tudta, hogy kezelje a németek mentalitását. A Bundestag összes kulcsfiguráját személyesen ismerte. Ben csodálta megnyerő beszélgetési technikáját és a *public relation*-höz való érzékét. Az egyik erőssége volt, hogy irányítani tudta a négyszemközti megbeszéléseket, így az Adenauerrel folytatottakat is. Néha olyan dolgokat jelentett, amelyek nem egészen stimmeltek. Ilyenkor Ben feladata volt egyeztetni a jelentéseit azzal, amit a másik fél állapított meg.

„Ez a játék része volt." Magánemberként Ben nagy „nőcsábásznak" írja le Goldmannt: „Soha nem utazott egyedül, és mindig az adott város legjobb szállodájában vett ki lakosztályt." Nem utolsósorban a vagyonának köszönhetően mindig is független maradt. Megnyerő és nagyvonalú vendéglátóként tudta, hogyan vegye rá az embereket, hogy „legyenek kedvesek, és fogadják el az ő irányítását". A küldötteket minden évben meghívta valahová, különböző helyekre, a költségeiket ő állta. De Goldmann még akkor is vicces tudott lenni, ha valakit elutasított. Ben egyszer tanúja volt, amint Julius Kleint elintézte. A zsidó háborús veteránok tábornoka, az I. G. Farben lobbistája be akart kerülni a Claims Conference tagjai közé. „Julius, ha háborúba kell vonulnunk Németország ellen, feltétlenül szólunk neked”, ígérte meg Goldmann lefegyverző mosollyal. Adenauernél, akit a nemzetiszocialisták kölni főpolgármesteri hivatalából leváltottak, megértő fülekre talált. Az 1951. szeptember 27-én kiadott kormánynyilatkozatban a kancellár egy egyezményt jelentett be, amit nemcsak a zsidó szervezetekkel szándékoznak megkötni, hanem Izrael állammal is, „ami oly sok hazátlanná vált menekültet fogadott be”. A német nép nevében „elmondhatatlan bűnöket követtek el, amelyek erkölcsi és anyagi jóvátételt igényelnek”. De addig hosszú tárgyalásokon át vezetett az út; és néha igen dühödt ellenállást kellett legyőzni, nemcsak a német szövetségi kormányban és a német közvéleményben, hanem Izraelben is.

A Knesszet néhány képviselője attól félt, hogy aki németekkel ül le egy asztalhoz, azt ismételten csak át fogják verni. Sokakban felkorbácsolódtak az érzelmek, amiért a holokauszttal összefüggésben egyáltalán pénzről tárgyalnak. Amint Ben meséli, egy csapatnyi fiatal zsidó, a kipa alatt „lobogó pajesszal” megzavarta a WJC ülését New Yorkban, amikor a Claims Conference megalapításáról határoztak. Lerohanták az üléstermet és el akarták kergetni a küldötteket. Aki „vérdíjat” fogad el a gyilkosoktól, bemocskolja a zsidó becsületet. A konferencia egyik résztvevője, egy idős rabbi, félelmében az asztal alá bújt. De a behatolókat a rendőrség segítségével kivezették a teremből.

Goldmann és Adenauer nem hagyta, hogy a nehézségek letérítsék őket az útról. A tárgyalások zsidó vezetője maga mögött tudhatta az izraeli kormányt és a miniszterelnököt. „Ben Gurion a labdát továbbpasszolta Goldmann-nak.” A Claims Conference elnöke és a német kancellár 1951. december 6-án találkozott titokban Londonban, hogy kidolgozzák a további tárgyalások agendáját. Ben Goldmann tanácsadójaként a találkozó résztvevői között volt. Egy teljes hétig fáradoztak az előkelő Grosvenor House szállodában a javaslatok és vázlatok kidolgozásával, emlékszik vissza. „A beszélgetések nehezek, fájdalmasak voltak.” Súlyos kérdések vetődtek fel: Kérjenek kártérítést hatmillió meggyilkolt zsidóért? Mennyit ér egy emberi élet? Hogy mérik vagy vizsgálják a rettegés, a szenvedés, a fájdalom fokát? Ilyen kérdésekkel nem találkozott a Harvardon, sem a könyveiben. „Egyikünk sem volt felkészülve arra, hogy árcédulát akasszon ki egy emberi életre.” Rettenetes volt azt mérlegelni, hogy „a papa többet ér a nagymamánál vagy a kishúgnál”.

Végül csak megállapodtak annak körvonalaiban, amit jogi alapvetésként bemutathattak. A Claims Conference delegációja három követeléshez ragaszkodott: első helyen azok igényeit kell kielégíteni, akik személyes sérüléseket szenvedtek. Másodszor Izrael állam részére követeltek egy bizonyos összeget, hogy legalább egy részét fedezze azoknak a költségeknek, amelyek a holokauszt túlélőinek befogadásából és beillesztéséből eredtek. Harmadszor a Conference kapjon egy összeget, amivel a holokauszt túlélőinek Izrael határain kívül segíthet. A londoni titkos találkozón Goldmann kicsikarta Adenauerből az ígéretet, hogy tárgyalási alapként fogadja el az egymilliárd dollárt. „Szép, kerek összeg."

A tulajdonképpeni tárgyalások 1962. március 21-én kezdődtek Hága mellett, Wassenaarban. Egyes zsidók Németországgal szembeni fenntartásai, valamint bizonyos militáns csoportok keltette feszültség miatt kellett a tárgyalásokat semleges területen folytatni, a legszigorúbb biztonsági intézkedések mellett. A résztvevőket holland, német és izraeli rendőrök és titkosszolgálati emberek védték. A lelkükre kötötték, hogy ne nyissanak ki semmilyen gyanús csomagot vagy borítékot. Zsidó terroristák levélbombát küldtek Franz Böhmnek, a német főtárgyalónak és a helyettesének, Otto Küsternek. Március 27-én merényletet kíséreltek meg Münchenben Adenauer kancellár ellen. A rendőrkapitányság pincéjében egy neki címzett csomagban robbant fel egy bomba. Egy robbantómester meghalt, három rendőr megsebesült. Ben úgy emlékszik, hogy hamarosan szárnyra kelt a pletyka, hogy a merénylet mögött az izraeli ellenzék vezetője, a későbbi miniszterelnök és Nobel-békedíjas Menáhém Begín állt. A két tettes egyike, Elieser Sudit évtizedekkel később megjelentetett egy könyvet *(A lelkiismeret megbízásából)*, amelyben felbujtóként valóban Begínt nevezte meg.

A helyzet feszültsége folyamatosan érezhető volt. Egyszer Bent kihívták a tárgyalások kellős közepéről. Egy izraeli ügynök lépett hátulról hozzá, és a fülébe súgta, hogy odakint várnak rá. Elnézést kért, és követte a titkosszolgálat ügynökét. Egy másik biztonsági ember óvatosan egy borítékot nyújtott át neki, és megkérdezte, ismeri-e a kézírást. „Természetesen", felelte, és feltépte a borítékot. A két biztonsági ember hátraugrott. A levél a feleségétől érkezett Nürnbergből. Savlekötő volt benne, hogy csillapítsa idegeskedésének a következményeit, valamint fényképek a két akkoriban született gyermekről. A por formájú gyógyszer és a fényképek celluloidja riasztotta a biztonságiakat. Akár egy levélbomba is lehetett volna, vélték. „Ahelyett, hogy a levegőbe repültünk volna, mindanynyian nevetni kezdtünk."

Egy ponton a diplomáciai tárgyalások hajszál híján megszakadtak. A kártalanítási tárgyalásokkal egy időben a német kormány Londonban is tárgyalt azokról a külföldi tartozásokról, amelyeket a Német Birodalom hagyott hátra. Ennek eredménye lett az 1953. februári „Londoni Adósságegyezmény". Miközben Izrael és a Claims Conference képviselői Wassenaarban arra törekedtek, hogy az ő követeléseik elsőbbséget élvezzenek, a németek ezt a kérdést is a teljes adósság kontextusában akarták kezelni. Mindazonáltal az Adenauer-kormány és a hollandiai tárgyalódelegáció két különféle álláspontot képviselt. Ebből botrány lett. A bonni instrukciók elleni tiltakozásul Böhm és Küster elhagyta a delegációt. „Azt mondták, a kormány nem őszinte, és ők lemondanak." Ez akkora nyomást helyezett Adenauerre, hogy megváltoztatta a véleményét, és visszakozott. A kancellár elsősorban a negatív külföldi reakcióktól tartott. Böhm és Küster visszatért. Bátor fellépésük mély benyomást tett Benre, összebarátkoztak.

Amikor a súlyos tárgyalások hat hónap után véget értek, és a szerződés aláírása maradt már csak hátra, Ben a sofőrjével elment Böhmért Frankfurtba, és magával vitte Hágába. Onnan éjszaka utaztak tovább Luxemburgba, ahol Adenauer, Goldmann és az izraeli külügyminiszter, Móse Sárett aláírja majd a szerződést. Útközben áthaladtak a belgiumi Bastogne városkán, amit Ben utoljára az ardenneki offenzíva idején látott. Egy kávéháznál megálltak, hogy kis erősítőt vegyenek magukhoz. Ő azon amerikai katonák egyike, akik Bastogne-t a németek alól felszabadították, mesélte a belga tulajdonosnak. A társa német, aki a nácik áldozataival és Izraellel való megbékélésen dolgozik. A belga olyannyira örült, amikor ezt hallotta, hogy a frissítőt ajándékba adta. Időben érkeztek meg Luxemburgba.

A jóvátételi egyezmény ünnepélyes aláírására 1952. szeptember 10-én reggel került sor a luxemburgi városházán. Történelmi felvételeken látható, ahogyan a német és a zsidó-izraeli küldöttség helyet foglal egy virágcsokorral díszített, kristály hamutartókkal megterített pompás asztal mellett. Ben Goldmann mellett ül, srégen szembe vele Adenauer. Először a német kancellárnak kellett aláírnia, de megállapította, hogy töltőtollából kifogyott a tinta. „Rossz előjel?", gondolta Ben. Lélekjelenlétét megőrizve adta oda Goldmann-nak a saját töltőtollát, aki az asztalon átnyúlva továbbította a kancellárnak. Megtiszteltetés, ha Adenauer az „ő" tollával írja alá a szerződést, mondta. A kancellár az úttörő dokumentumot valóban Ben írószerszámával írta alá.

Ennek különös háttere volt. A Waterman törlőtollat 1943-ban kapta Gertrude-tól, amikor végzett a Harvardon, „életfogytiglani garanciával". Úgy gondolta, amulettként vigye magával a háborúba, ahová éppen akkor indult. Az ajándékhoz azt ígérte, hogy épségben hozza majd vissza. „Mindegyik csatában velem volt." És most, mindazon szörnyűségek után, amiket a németek által kirobbantott világháborúval és a holokauszttal kapcsolatban megtapasztalt, a német kormányfő az ő talizmánjával írta alá a zsidókkal való megbékélés dokumentumát. Olyan történet ez, amit tényleg csak „a szélsőségek kora" (Eric Hobsbawm) produkálhatott.

Az egyezményben a Német Szövetségi Köztársaság kötelezettséget vállalt, hogy hárommilliárd német márkát fizet Izraelnek. De mivel a fiatal német államnak meglehetősen üres volt a kasszája, abban állapodtak meg, hogy az elkövetkezendő tizenkét évben a német ipar termékeit szállítják Izraelbe. „Ironikus fordulata a történelemnek, hogy mozdonyok, taxik és egyéb használati tárgyak, javak abból az országból érkeztek az első zsidó államba, amelyik ki akarta irtani a zsidókat", jegyezte meg Ben a *Stories*-ban.

Adenauer és Goldmann még két további egyezményt is aláírt, amelyek a tárgyalások színhelyéről a „Hágai Protokollok" elnevezést kapták. Az elsőben „a Német Szövetségi Köztársaság érvényben lévő jóvátételi törvénykezésének a javítását célzó alaptételek" lefektetése volt a cél. A második a Claims Conference-nek „a nemzetiszocialista üldözés zsidó áldozatainak támogatását, beilleszkedését és letelepedését különféle országokban támogató" programjához való 450 millió márkás „általános fizetés" szabályozta. Ez volt az első nagyobb efféle egyezmény, miután Ben már megkötötte a kisebb szerződéseket az egyes tartományokkal.

Az aláírók egyikének sem volt épkézláb elképzelése azoknak az elköteleződéseknek a nagyságrendjéről, amit éppen meghatároztak, vélte. „A szerződés politikai megfontolások terméke volt, morális köntösbe öltöztetve. Mélyreható emberi és jogi problémák megoldásaként tüntették fel, amiket valójában soha nem lehet megoldani." A súlyos veszteségeket és sérüléseket, ideértve a lelkieket is, nem lehet „jóvátenni". Zsidó oldalról soha senki nem követelt pénzt a hatmillió meggyilkolt zsidóért.

A diplomáciai ceremónia és néhány órás alvás után Bennek még privát elintéznivalója is akadt Luxemburgban. Meg akart látogatni egy családot, akiket még a háború alatt ismert meg. Őrjáraton volt, amikor egy nő megkérte, hogy az elsötétítés miatt kísérje haza. Amikor a nő kinyitotta lakása ajtaját, Ben meglepődött, mert a férjét és a kisfiát is bemutatta. Összebarátkoztak, és később, amikor szolgálati helyét kis időre elhagyhatta, gyakran meglátogatta a Schneider családot – így hívták őket –, és mindenféle amerikai „finomságokat" vitt nekik. Most eszébe jutott, hogy meglepi őket egy be nem jelentett látogatással. Amikor kopogott a bejárati ajtón, az felpattant, és több szólamban felhangzott a „hurrá!" A lakást léggömbökkel és kis táblákkal dekorálták ki, mindegyiken az állt: „Benny Welcome!" Az újságok közölték a luxemburgi egyezmény aláírásának hírét, Ben is látható volt a fényképen. Erre Schneiderék meghívták az összes szomszédjukat. Biztosak voltak benne, hogy a GI, aki egykor náluk a szőnyegen aludt, meg fogja látogatni őket. Nem is okozott csalódást. Így ahelyett, hogy Ben lepte volna meg őket, ők lepték meg Bent. „Megható és elgondolkodtató lezárása volt ez egy történelmi eseménynek."

Németországban az egyezményt inkább hűvösen fogadták. Fritz Schäffer pénzügyminiszter (CSU), aki már előzetesen tiltakozott, tovább küzdött ellene. Mivel saját kormánykoalíciójában nagyon sokan ellenezték, az 1953. március 28-ai szavazáson Adenauernek szüksége volt az ellenzéki szociáldemokraták szavazataira. Közvélemény-kutatási adatok szerint a lakosságnak is csak elenyésző hányada támogatta.

A mai történészek már teljesen másképp látják. A pozitív gazdasági mellékhatás mellett Izraelben is, Németországban is hangsúlyozzák, hogy a két állam közeledése a luxemburgi egyezmény nélkül így nem lett volna lehetséges. Ezen túlmenően az egyezmény „a nemzetközi jog új normáinak a fejlődésében a kiindulópont", foglalja össze Constantin Goschler. A jóvátételi fizetések „moralizálásának" első világháború utáni elve (Jörg Fisch) így továbbfejlődött, és kiterjed most már az individuumokra is. „Luxemburg" bizonyos szempontból „Nürnberg" mellé kerül: „Ahogyan 1948-ban az állami bűncselekmények kezelésére új mércéket állítottak fel, úgy történt ez meg 1952-ben az áldozatokra figyelve." Ebből a szempontból az egyezmény a „történelmi igazságosság" olyan dokumentumaként olvasható, amelynek a hatása mind a mai napig tart. A jogi fejlemények pedig Ben Ferencz személyében fűződnek sajátos módon össze.

Felkelés Stockholmban, ellenállás Bonnban

A tárgyalások végeztével 1953-tól immár a jóvátételi kérdésben született törvények és szerződések megvalósításáról volt szó. Ben ebben komoly szerepet vállalt, ami további vezető pozíciók betöltésével járt együtt. A Claims Conference végrehajtó bizottsága 1953 elején őt nevezte ki németországi képviselőjének. Emellett tagja volt a Claims Conference Legal Committeenek, ami a németekkel a szövetség jóvátételi törvény részleteiről tárgyalt. De nem ragadt le ennyinél.

Moses A. Leavitt, az American Jewish Joint Distribution Committee ügyvezetője, a wassenaari megbeszélések befolyásos résztvevője egy új szervezet létrehozását javasolta a kérvényezők jogi megsegítésére. „Moe" Leavitt ismertebb volt „No" Leavitt néven, mondja Ben. Gúnynevét rigorózus pénzügyi politikájának köszönhette. Mivel Ben már úgyis a JRSO és a Claims Conference németországi vezetője volt, Leavitt úgy gondolta, Ferencz lenne a legalkalmasabb a United Restitution Organization (URO) vezetésére is. Így minden szál egy kézben maradna. Ben elfogadta az ajánlatot, még úgy is, hogy a fizetését Leavitt nem tartotta szükségesnek felemelni.

A URO igen gyorsan létrehozott egy széles körű tanácsadói hálózatot. Ahol nagyobb számban voltak a nácik üldözöttei, akiknek a kérvényeiknél segítségre volt szükségük, a jogsegélyszolgálat nyitott egy fiókot. Így minden nagyobb német városban jelen volt, ezenkívül még tizennyolc másik országban is. Ezer munkatárs, köztük gondosan kiválasztott német ügyvéd foglalkozott a kérvényezőkkel szerény, sikerfüggő javadalmazás ellenében. Beadványok százezreit nézték át. A kérvényezők gyakran kétségbeesett helyzetben voltak. Sok esetben gyakorlatilag lehetetlen volt direkt okozati összefüggést igazolni az üldözés és az érvényesítendő hátrányos hatások között. Szinte mindegyiküknek volt egy közös érzése: „túl későn kapnak túl keveset". A URO-t elárasztották a reklamációk. Sokan nem értették meg, hogy „kompetens és alulfizetett stáb dolgozik nagyon keményen, hogy a lehető legtöbbet hozza ki az érintetteknek".

Azt, hogy Ben fő felelősként miként kezelte az ilyen problémákat, jól mutatja az alábbi epizód:

Egy szép napon a stockholmi irodavezetőtől „pánikszerű hívást" kapott. Az „ügyfelek" lázadoznak az irodában. Szervezzen egy találkozót a zsinagógába az elégedetlenekkel, ő is ott lesz, mondta Ben. A következő gépek egyikével Svédországba repült. Figyelmesen hallgatta az angolul, németül, franciául, magyarul és jiddisül rázúdított panaszáradatot. Miután mindenki kipanaszkodta magát, az elégedetlenkedő tömeghez fordult. Levette a zakóját, feltűrte az ingujját, és azt mondta, hogy mindenkit, aki úgy véli, másutt jobb kiszolgálásban részesülne, másnap reggel vár a URO helyi irodájában. „Boldogok lennénk, ha aktáikat a legjobb kívánságaink kifejezése mellett visszaadhatnánk önöknek." Ez ült. Egyetlen morgolódó sem jelent meg. A helyzet egy pillanat alatt lenyugodott.

A károsultak speciális ügyfélkörét jelentették a zsidó hitközségek munkatársai, akiket a nemzetiszocialisták először elbocsátottak, majd üldöztek, végül elüldöztek. Az 1938 márciusában hozott „Törvény a zsidó hitközségek jogviszonyáról" megfosztotta a zsidó vallási közösségeket jogi személyiségüktől. Az alkalmazottak ezzel elvesztették a nyugdíjukat is, a megtakarított vagyonuk a nemzetiszocialista államra szállt. A luxemburgi egyezményt megelőző hágai tárgyalásokon felvetődött a kérdés, hogy ezt, illetve egyéb jövedelemkieséseket kinek kell kifizetnie. Claims Conference-es kalapját hordva Ben azt javasolta, hogy a nyugdíjakért kifizetendő összeg plafonját harmincmillió márkában állapítsák meg. De a németek ebbe nem egyeztek bele. Erre azt javasolta, hozzanak létre egy zsidó szakértői bizottságot, ami minden egyes igényt egyenként megvizsgál. Ha a német hatóságok ezzel egyetértenek, akkor fizetnek. Ha nem, akkor nem.

„Ez annyira észszerű volt, hogy nem is emeltek kifogásokat ellene.” Így a JRSO, a URO és a Claims Conference embereiből Ben elnökségével létrehoztak egy tanácsadó testületet. Az egyetlen alkalmazott, az emigrációból visszatért Ernst G. Lowenthal („egy nagyon alapos német zsidó”) Bonnban nyitott egy kis irodát. Ő vizsgálta meg a zsidó hivatalosságok kérvényeit, majd véleményezte. „A dokumentumok általában világosak és átfogóak voltak, így a kérvényeket nagyobb vita nélkül lehetett elfogadni vagy elutasítani.” Ha a bizottság tagjai egyenlő számban szavaztak egy kérvény elfogadása és elutasítása mellett, akkor Ben elnöki szava döntött. Kételyek esetén minden esetben a kérvényező javára döntött.

Később elégtétellel állapította meg, hogy a német kormánynak a nyugdíjprogram végül az eredetileg javasolt harmincmillió márkának a többszörösébe került.

„A javaslatomnál csak az volt nagyobb hülyeség, hogy a németek nem fogadták el.”

Elrabolt szent kincsek

A JRSO vezérigazgatójaként különösen nagy kihívást jelentettek Bennek a nemzetiszocialisták által ellopott szakrális tárgyak. Tóratekercsek, imakönyvek és más szent szövegek, valamint gyertyatartók, ezüsttálak és borosserlegek. Az efféle tárgyak eltulajdonítása állami feladat volt a nemzetiszocializmus idején. Elsősorban az Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg felelt érte, ami a nevét a főnökéről, Hitler udvari ideológusáról, Alfred Rosenbergről kapta. Az 1942. március 1-jei Führer-parancsban ez áll: „Zsidók, szabadkőművesek és a nemzetiszocializmus velük szövetséges világnézeti ellenségei az értelmi szerzői a Birodalom ellen jelenleg folytatott háborúnak. E hatalmak tervszerű, szellemi legyőzése a háború szempontjából elengedhetetlen feladat. Ezért megbíztam Rosenberg birodalmi vezetőt, hogy az OKW főnökével együttműködve végezze el e feladatot. A törzse a megszállt területeken jogosult a könyvtárakat, levéltárakat, páholyokat és egyéb világnézeti és kulturális intézményeket mindenféle, ennek megfelelő anyagot keresve átkutatni, és azokat az NSDAP világnézeti feladatai, valamint a Hohe Schule későbbi tudományos kutatásai számára lefoglalni.” Hitler elképzelései – és Giesler építész tervei – alapján a Hohe Schule hivatott „a nemzetiszocialista kutatás, oktatás és nevelés központi helyévé válni” (1940. január 21-ei Führer-parancs).

A zsákmány nagy része a háború végén Wiesbadenben volt egy raktárcsarnokban, az amerikai katonai kormányzat ellenőrzése alatt. Bent bízták meg a visszaszolgáltatásával. De a korábbi tulajdonosok többségét a nemzetiszocialisták kivégezték, a zsidó hitközségek pedig már nem léteztek. Néhány tekercs Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország, Ukrajna komoly hagyományokkal rendelkező zsinagógáiból, valamint a zsidó tudományosság más központjaiból származott. Abban a ritka esetben, ha valahol volt még működő templom, akkor visszaküldték. A többi Izraelbe került, ahol a túlélő zsidók többsége új hazára lelt. Az izraeli vallásügyi miniszter hálás volt, és a tulajdonos nélküli tárgyakat szétosztogatta. Súlyosabb volt a helyzet, ha egy tóra megsérült. Nem volt szabad addig használni, amíg ortodox írástudók nem renoválták. De ha a pergamenre nyomott írásban Isten neve is szerepelt, akkor renoválni sem volt szabad. A felújítható tekercsek helyreállítására izraeli szakértők érkeztek, akik az American Jewish Joint Distribution Committee felügyelete alatt dolgoztak Párizsban. Rendszeres látogatásai egyikén Ben megállapította, hogy néhány szent tárgy hiányzik. A felelős rabbihoz fordult, aki maga sem állt minden gyanú felett, hogy egyik vagy másik értékes tórát esetleg eltette. Úgy tűnik, hogy néhány tekercs eltűnt, mondta Ben, és nem igazán tudja, hogy ez az eltűnés egy áldott cselekedet, vagy egy bűncselekmény következménye. „Föl kell néznem az égre, hogy a bűnöst megtaláljam, vagy le, az ördögre?", kérdezte.

„Ne nézzen se fel, se le, forduljon el!", válaszolta a rabbi. Ben az emlékezetébe véste, „hogy a legjobb, amit néha az ember tehet, ha nem tesz semmit".

Nem sokkal később New Yorkban történt egy közjáték, amikor Ben a JRSO felügyelőbizottságának tett jelentést. Büszkén mesélt azokról a javakról, amelyeket átadhattak jogos tulajdonosaiknak, az örököseiknek, vagy szegény zsidó hitközségeknek. Megemlítette azt is, hogy tulajdonos nélküli, javíthatatlan ezüsttárgyakat Angliába szállítottak, ahol a zsidó Goldsmith család tekintélyes cége beolvasztotta azokat. A befolyt összeg a The Jointhoz és a Jewish Agency for Israelhez került, akik a pénzt különösen rászoruló holokauszt-túlélők javára fordították. Még be sem fejezte a beszámolót, amikor Isaac Lewin rabbi, az ortodox Union of American Hebrew Congregations tekintélyes feje félbeszakította. Felemelkedett a székéről, megnézte magának Bent, és dühösen üvölteni kezdett vele: „Jól értettem? Tényleg azt mondta, hogy ezeket a szent tárgyakat, meggyilkolt elődeink utolsó maradványait egy krematóriumba küldte?" Halotti csend támadt. „A legjobbat tettük, amit adott körülmények között tehettünk", mondta végül Ben halkan. Csak évekkel később érezte, hogy a rabbi megértette az indokait, és megbocsátott neki.

A temetők ura

Speciális ismeretekre és nem szokványos megoldásokra volt szükség annál a kérdésnél is, hogy mi történjék az NSZK területén azokkal a zsidó temetőkkel, amelyeket a nemzetiszocializmus idején meggyaláztak, megrongáltak, elhanyagoltak, de mégsem szüntettek meg. A jogokat kezelő JRSO elnökeként Ben mintegy az ország legfőbb héber temetőgondnoka lett, de később, ügyvédként is foglalkozott a kérdéssel. Mivel keveset tudott a problémáról, egy háromtagú, tudós tanácsadó testületet hozott létre, akik között volt egy izraeli főrabbi is. Ők világosították fel, hogy szigorúak a szabályok. A legfontosabbik így hangzik: „Ami egyszer temető, az mindig temető." A katolikus vagy evangélikus síroktól eltérően, amelyeket húsz év elteltével felszámolnak, hogy helyet csináljanak az újaknak, a zsidó sírok az örökkévalóság igényével bírnak. Semmin nem szabad változtatni. Ha egy sírkő eldől, úgy kell hagyni, ahogyan éppen dőlt. Ez nem tette könnyebbé a dolgát.

Különösen bonyolult eset történt Fuldában. Egészen a náci időkig volt egy régi és egy új zsidó temető. Az egyiket a város megszüntette, és a föld színével tette egyenlővé, a halottak csontjait pedig átvitték az új temetőbe. Ez utóbbit a nemzetiszocialisták lerombolták az 1938. november 9-ei kristályéjszakán. Ledöntötték a sírköveket, megrongálták a halottasházat. 1940 októberében zárták be végleg, egészen addig temettek itt. A nemzetiszocializmus bukása után új hitközség alakult, főleg kelet-európai menekültekből. Kiderült, hogy a régi temető nagyobbik részét soha nem használták. Mivel valószínűtlennek tűnt, hogy a kevés újonnan idetelepült zsidó a területet valaha is ki fogja használni, felvetődött az ötlet, hogy adják el. Ezzel feltölthetnék a holokauszt túlélői számára létrehozott alapot. Ben az ügyet az általa létrehozott rabbitanács elé terjesztette. Ők úgy vélték, hogy egy területet, ahová soha egyetlen holttestet sem temettek el, nem lehet temetőnek tekinteni. Ha felépítenének egy falat, ami a soha nem használt részt leválasztaná, akkor semmi akadálya nem lenne a falon kívüli rész eladásának. Mindenki elégedett volt, amikor Fulda városa jelezte, hogy érdekli az eladásra kínált terület. A környéken akarták felépíteni a vámhivatal épületét. A hatóságot könnyű volt meggyőzni arról, hogy egy kis parkot telepítsen és emléktáblát állítson arra a helyre, ahol a temető volt, emlékszik vissza Ben. Úgy tűnt, minden a tervek szerint zajlik, amikor egy riasztó táviratot kapott. Éppen New Yorkban volt egy találkozón. A helyi sajtó megírta, hogy a vámhivatal melletti parkolóház munkálatainál csontokat találtak, amelyek esetleg zsidó holttestek maradványai. Azonnal intézzenek egy ideiglenes felfüggesztési végzést, minden építési munkát állíttassanak le, utasította a munkatársait Ben. A következő repülőgéppel már utazott is, és Fuldában találkozott a város és a zsidó hitközség képviselőivel. Dühös volt. Az adásvételi szerződés feltételeit egyértelműen megsértették. Egykori nürnbergi főügyészként, aki SS-tábornokokat állított bíróság elé egymilliónál is több zsidó meggyilkolásának vádjával, nincs olyan hangulatban, „hogy tolerálja zsidó sírok megszentségtelenítését valamilyen németek által". A már majdnem kész épületet le kell bontani, és a terület eredeti állapotát helyre kell állítani, követelte dühében. Nemcsak a város, de a hitközség képviselői is teljesen megdöbbentek. A város vezetői, a nácik ellenségei, akik örömmel fogadták őt, egyébként is egy kis darab földről van szó, és még az sem biztos, hogy a kiásott csontok emberi maradványok, vetették ellen. Az életük elviselhetetlenné válik Fuldában, ha tényleg az épület lebontására kényszeríti őket. Ben kelletlenül fogadta el, hogy az ügyet még egyszer a jeruzsálemi rabbik elé terjessze.

A tudósok a *Talmud* megfelelő helyeire utalva megerősítették, hogy az elhunytak emlékét és holttestét tisztelni kell; és hangsúlyozták, hogy egy zsidó temető fölé semmiképpen sem lehet házat építeni. Ugyanakkor van egy egérút: ha egy kicsit megemelik a házat, és az így nem érinti a szent földet, akkor az összeegyeztethető a vallási szabályokkal. De azt már nem árulták el, hogyan hajtsák végre ezt a technikai csodát. Ben kényszerítve érezte magát, hogy még egy véleményt beszerezzen. Ki találta meg végül is a megoldást, arra már nem emlékszik. De nagyszerű elme volt. Azt mondta, hogy zsidó temetőben csak egyféle épület engedélyezett: egy olyan tér, ahol a hívők imádkozhatnak az elhunytakért. Tehát ha sikerülne az épületnek abba a sarkába, amelyik belelóg a zsidó temetőbe, egy kicsi zsinagógát beleépíteni, akkor nem lehet ellene semmiféle kifogás. „Pontosan ezt csináltuk." Így épült fel ezen a szokatlan helyen egy kis imaszoba. A homlokzatán még ma is olvasható a tábla: „Ezt a termet ajánljuk Izrael minden szentjének, jámbor és nagy lelkének, a tiszteletre méltó fuldai hitközség minden férfijának és asszonyának, akik itt leltek végső nyugalomra, míg a rémuralom idején a temetőt erőszakkal fel nem számolták."

Amikor Ben ezt a történetet idézi fel, vastag szemüvege mögött még mindig kópésan csillogó szemekkel, szórakozva mesél arról a „kreativitásról, ami a világ e legkisebb, legismeretlenebb, és legkevésbé látogatott zsidó templomának a megépítését eredményezte".

A kis csontok órája

Ki fizesse a gazdátlanul maradt zsidó temetők gondozását és fenntartását? E kérdésről az ötvenes években heves politikai, jogi és államjogi viták robbantak ki. Ben és az általa irányított zsidó utódszervezetek számára egyértelmű volt, hogy ez a német hatóságok dolga. Elképzelhetetlen, hogy az áldozatok, miután megkárosították őket, még fizessenek is. A helyhatóságok, tartományok és a szövetség azon vitáztak, hogy ki miben illetékes. Mindegyik közigazgatási egység hajlott arra, hogy a felelősséget – és így a költségeket – másra hárítsa. Kulturális és vallási kérdésekben ne lenne érvényes a tartományok illetékessége? Fritz Schäffer szövetségi pénzügyminiszter ezen a vonalon haladva érvelt úgy, hogy a tartományoknak kell fizetniük. A tartományok képviselői viszont a maguk részéről éppen ugyanilyen jogosan érveltek azzal, hogy a vitás kérdés a német jóvátételi politika szerves részét képezi, így szövetségi szintű ügy. De még Bonnban sem volt egyetértés a kérdésben. Gerhard Schröder belügyminiszter (CDU) felismerte a viszályban rejlő veszélyt, és szövetségi államhoz méltó megoldást igyekezett találni.

Ebben a feszült helyzetben találkozott Ben az érintett minisztériumok képviselőivel Bonnban. A megbeszélés barátságosan kezdődött. A német tárgyalók elismerték, hogy a nemzetiszocializmus idején jogtalanság érte a zsidó állampolgárokat, és megígérték, hogy a zsidó temetőkre pontosan ugyanolyan törvények lesznek érvényesek, mint a keresztényekre. De azt nem várhatja el, hogy a német adófizetők a zsidók javára meghatározatlan terhet viseljenek. A keresztény államegyházak tagjai számára is korlátozottak a támogatások. Bennél elszakadt a cérna. „Nem emlékszem, hogy életemben valaha is lett volna még egy ilyen dühkitörésem.” Ha a németek nem üldözték volna el és nem gyilkolják meg a zsidókat, akkor most nem is lenne gond a zsidó temetőkkel. A témáról csakis a náci idők iszonyatos bűnei miatt kell egyáltalán beszélni. Ezután kivett a zsebéből egy borítékot, amiben egy nagyon speciális emléktárgyat őrzött; apró csontokat, amelyeket az auschwitz-birkenaui megsemmisítőtábor meglátogatásakor talált, és eltett. Úgy vélte, hogy egy nemzetiszocialisták által meggyilkolt kisgyermek kézcsontjai lehetnek. A tárgyalóasztalra dobta, majd a dühtől remegve mondta: „Ki fizessen? Talán ez itt?” Az elképedt tárgyalópartnereinek az asztalon heverő földi maradványokra mutatott. „Menjenek el oda, kérdezzék meg, hogy akarnak-e fizetni!” Az elnök szünetet rendelt el, és megrendülve kiment. A tárgyalást jó húsz perc múlva folytatták. A német tárgyaló felek kijelentették, hogy kötelezettséget vállalnak a zsidó hagyományok ápolására. Ezzel jelezték, hogy készen állnak az egykori zsidó temetők szövetségi szintű ápolására. Ben később sajnálkozott: „Nem a tárgyalópartnereink voltak a tettesek, és nem emlékszem, hogy egyáltalán bocsánatot kértem volna.”

A *Benny Stories*-ban leírt eset a hivatalos dokumentumokban természetesen nem szerepel. Mindenesetre tény, hogy Schröder érvényesíteni tudta pragmatikus irányvonalát. Andreas Wirsching történész azt írja, hogy a belügyminiszter mutatta meg a kiutat a zsákutcából, amelybe a zsidó temetők gondozásának a kérdése jutott az ötvenes évek közepén. A szövetségi kormány 1956. augusztus 31-én Schröder szándékai szerinti nyilatkozatot adott ki, eszerint a kormányon belüli hatalmi vetélkedésben győzelmet aratott Schäffer pénzügyminiszter felett. A szövetségi kormány kötelezettséget vállalt, hogy évi meghatározott összeggel részt vesz a zsidó temetők finanszírozásában, még ha a jogi részleteket nem is tisztázták a tartományokkal. Schröder a tartományi miniszterelnököknek 1956. szeptember 28-ai levelében írta: „A zsidó vallási felfogás szerint egy zsidó sírhelyet soha nem szabad megszüntetni, még ha a gondozás és a díszítés jóval egyszerűbb is, mint a keresztény síroknál.” Ezért tehát „az egész világ zsidósága számára nagyon fontos ügy, hogy biztosak lehessenek abban, a zsidó temetőket a Német Szövetségi Köztársaságban is gondozni fogják”. Az ügy „hatalmas morális és kulturális jelentőségéhez komoly politikai súly is társul”. A nemzetiszocialista jogsértés jóvátételét figyelembe véve „a megsemmisített zsidó hitközségek helyett a német népnek kell ezt a fontos feladatot magára vállalnia”. Tehát a jövőben a szövetség és a tartományok felefele részben vállalják a fenntartási költségeket. Erre az érvelésre a tartományok nem tudtak mit mondani.

A csontocskákat, amelyek ebben az ügyben, ki tudja, talán nagyobb hatást értek el az összes retorikai fordulatnál, Ben 1994-ben más archív anyagokkal együtt a washingtoni United States Memorial Museumnak ajándékozta. Rövid magyarázatot is fűzött hozzá, amelyben kitért a megtalálásuk rendkívüli körülményeire és az általuk elért, váratlan hatásra. Jól tudja, hogy egy „derék zsidó fiúnak” nem illik zsidó csontokat gyűjtenie, és bocsánatot kér a megfelelő helyektől. Kis idő elteltével levelet kapott Washingtonból: a Holokauszt Múzeum az engedélyét kérte, hogy rendelkezhessen az ujjcsontokkal. Minden jogáról lemond, azt csinálnak, amit akarnak, válaszolta.

A múzeum illetékesei azt tartották helyénvalónak, ha a csontokat visszaküldik Auschwitzba.

Az oroszlán barlangjában

Miközben a jóvátétel Nyugat-Németországban már javában zajlott, a belnémet határ túloldalán egészen a hetvenes évek elejéig néma csend honolt. Izrael, a Claims Conference és az NSZK számára a kezdetektől fogva világos volt, hogy a maga részét az NDK-nak is ki kell vennie. A Bonn által fizetett pénzt mindig is hangsúlyosan a teljes összeg kétharmadának tekintették. A maradék egyharmadot Kelet-Berlinnek kell magára vállalnia.

Csakhogy a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) kormánya erről hallani sem akart. Azt az álláspontot képviselték, hogy az 1945-ös potsdami határozatok teljesítésével minden számlát kiegyenlítettek. A határozatok a háború utáni Németország új politikai rendje mellett rendelkeztek a háborús károk jóvátételéről, de az egyes áldozatok kártalanításáról nem. A kommunista párt- és állami vezetők – a náci időkben közülük néhányan maguk is börtönben ültek – sem politikailag, sem morálisan nem érezték magukat felelősnek a nemzetiszocialista állam örökségéért. Annak ellenére, hogy a nemzetiszocialisták által ellopott vagyon milliárdos nagyságrendben került az NDK-ba.

Mindazonáltal 1973-ban megváltozott a helyzet. A Claims Conference igyekezett kihasználni a Nyugat és a Kelet közötti olvadást, és tárgyalásokba kezdett Kelet-Berlinben. Zsidó oldalról Ben Ferencz volt a kezdeményező. Ugyan ekkor már főleg Amerikában tevékenykedett, de a Claims Conference, mint speciális tanácsadóra, rá bízta az „NDK-misszió" stratégiai és operatív vezetését. Az elkövetkezendő tizenhét évben rendszeresen írt memorandumokat, jelentéseket, személyesen tárgyalt a kommunistákkal és koordinálta a lobbitevékenységet Washingtonban. Állandó kapcsolatban állt a State Departmenttel és befolyásos kongresszusi személyiségekkel. A Claims Conference-nek az NDK-val szemben követendő politikáját 1973 júliusában egy emlékiratban („Issues and problems Regarding Compensation Claims Against [East] German Democratic Republic" – A [Kelet]német Demokratikus Köztársasággal szembeni kártérítési igényekkel kapcsolatos kérdések és problémák) fogalmazta meg. Tudta jól, hogy a kártalanítás kérdéséről nem légüres térben döntenek, az a nagypolitika légköri viszonyaitól függ. A haladás oka az NDK és a nyugati világ közötti enyhülés volt. Az egykori birodalom két német államra való felosztása ekkor már *fait accompli* volt. Nyolcvannál is több állam ismerte már el az NDK-t. A tárgyalások kontextusa teljességgel megváltozott. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió leszerelési egyezményeket írt alá, Willy Brandt kancellár (SPD) „új keleti politikájával" nyitni akart „a másik német állam" irányába. „A Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság normális jószomszédi viszony ápolására törekszik", áll a két Németország viszonyát normalizáló, 1972. december 21-ei szerződés első cikkében. Ezzel az NSZK elismerte az NDK államiságát. Nyugat-Németország mindaddig az „egyedüli képviselet" elvét vallotta. A Brandt-korszak előtt a „Hallstein-doktrína" volt érvényben, amely szerint Bonn „barátságtalan gesztusnak" tekintette, ha egy harmadik állam diplomáciai viszonyt létesített Kelet-Berlinnel. Ez ért véget.

Ben felismerte az esélyt, ami ebben az új konstellációban rejlett. Az egyedüli képviselet elvének feladásával az NSZK immár nem volt az 1945-ig létezett Német Birodalom legitim jogutódja, és az NDK-val szemben is könnyebben lehetett érvényesíteni az igényeket. A morális érv többet nyomott a latban, mint a jogi. A keletnémet állam a saját területén bezsebelte a birodalom értéktárgyait. A németek kötelessége, hogy jóvátegyék a múlt bűneit, egyforma módon érvényes Frankfurt am Mainban és Frankfurt an der Oderben. Annyival nem lehet elintézni, „hogy az ember egyszerűen leveszi a barna inget, és vöröset vesz fel helyette".

Az NDK-val szemben támasztott igények nagyságát Ben a memorandumban az NSZK-hoz viszonyítva állapította meg. A nemzetiszocialisták által elrabolt zsidó hitközségi vagyon értéke Nyugaton legalább néhány száz millió német márka volt. Erre alapozva az NDK-nak „tisztességes kompenzációként" százmillió márkát biztosan fizetnie kellene. A gazdátlan vagyon értékét, ami az NDK államkasszájába folyt be, Ben „konzervatív" módon több száz millió német márkára becsülte.

A személyes kártérítésre vonatkozóan elmondta, hogy az NSZK-ban két évtizedig tartott, amíg felülvizsgálták több mint négymillió ember igényeit. Nincs rá idő, de nem is kívánatos „ezt a fajta tapasztalatot megismételni". A legjobb lenne tehát egy „globális összeget" kérni. Ezzel a kifizetésre vonatkozó nyugatnémet törvények bizonyos hézagait be lehetne tömni. Lehetséges szempontként felvetette a koncentrációs táborok túlélőinek fizetendő személyes kárpótlást is. „A legbrutálisabb körülmények között" töltött fogságért napi egy dollárt kapnak. Ez nem elegendő. A valamivel több, mint félmillió egykori fogolyra két és fél milliárd márka lenne esedékes.

A Luxemburgi Egyezmény mintájára, a nagyságát és lakosságának számát figyelembe véve az NDK-nak másfél milliárd márkányi értéket kell több éven keresztül zajló áruszállítás formájában Izrael számára teljesíteni. De a közel-keleti politikai viszonyokat figyelembe véve ez nem túl reális, ugyanis az arab–izraeli konfliktusban Kelet-Berlin határozottan az arabok oldalára állt. Ugyanebből a kalkulációból kiindulva – a teljes összeg egyharmada – a Claims Conference-nek 225 millió márka jár.

A zsidó szándék politikai hátteréről szólva azt írja az emlékiratban, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányai a kártérítési problémákkal kapcsolatban a múltban „együttérzően segítőkésznek" mutatkoztak. Az Egyesült Államok megígérte további támogatását is. Kétségtelenül az lenne a legegyszerűbb, ha az NDK közvetlenül a zsidó szervezetekkel állapodna meg „globális alapon". A siker semmiképpen sem garantált, de egy biztos: ha a zsidó szervezetek nem lépnek fel egységesen, makacsul és kitartóan, akkor „semmit nem kapnak”. A memorandum azzal a megjegyzéssel zárul, hogy az NSZK elindult a helyes úton, ami segít abban, hogy a zsidók és a németek között enyhüljön a bizalmatlanság. Ezt a példát az NDK-nak követnie kell, máskülönben nem lehetséges a megbékélés.

A Claims Conference 1973. júliusi találkozóján Genfben Ben stratégiája alapján úgy döntött, hogy a keletnémet államnak viselnie kell a kompenzációs terhek egy részét. A terv szerzőjét azonnal meg is választották a tárgyalások vezetőjének. Kelet-Berlinben titkos tárgyalásokat kell kezdeményeznie a rezsim vezetőivel. A politikai fejlemények kedvezőnek tűntek. Az NDK-t – az NSZK-val egy időben – 1973 szeptemberében felvették az ENSZ-be. Az amerikai ENSZ-nagykövet azt javasolta, hogy az új tag a jóvátétel ügyében kövesse Nyugat-Németország példáját. De Otto Winzer keletnémet külügyminiszter csak a régi álláspontot ismételgette, miszerint a Lengyelországnak és a Szovjetuniónak történt kifizetések lezárultával teljesítették a második világháborúból eredő jóvátételi kötelezettségeiket. A Claims Conference fáradozásai, hogy találkozhassanak az NDK külügyminiszterével és ENSZ-nagykövetével, hiábavalók voltak. Nahum Goldmann erre megpróbált a legmagasabb szinten kapcsolatot keresni Erich Honecker államfővel, de kudarcot vallott. Világossá vált, hogy „az NDK keményvonalas politikát folytat”, írta Ben 1975 májusában, az éves jelentésében. Inkább áldozatként tekint saját magára, mintsem Németország részére, és úgy vélik lemoshatónak a

múlt szégyenfoltját, „hogy kiemelik magukat a német történelemből”.

Mindeközben a Claims Conference erőteljes nyomást gyakorolt az Egyesült Államok kormányára. Meggyőzte Jacob Javits New York-i szenátort, hogy keresse fel Henry Kissinger külügyminisztert. Az Egyesült Államok mindaddig halassza el az NDK diplomáciai elismerését, amíg nem teljesítik kielégítően a zsidók igényeit. De a State Department elkötelezte magát az enyhülés politikája mellett, és Javits kérését elutasította, mondván, túl messzire megy. Ugyanakkor az Egyesült Államok hangsúlyozta, a diplomáciai kapcsolatok felvételének áraként – ami végül 1974. szeptember 4-én történt meg – meg kell vitatni a követelések teljes problematikáját. Ez a feltétel még be is került a megfelelő szerződés hivatalos jegyzőkönyvébe. A tizedik pontban az áll, hogy a washingtoni, illetve kelet-berlini nagykövetségek megnyitása után tárgyalásokat kell kezdeni a tisztázatlan tulajdoni kérdésekről, amelyek során mindkét kormány olyan kérdéseket vethet fel, amilyeneket akar. Kifejezetten ideértve az 1945 előtti eseményeket és „a nemzetiszocializmus áldozatainak veszteségeit”.

Az NDK e megegyezés ellenére továbbra is makacs maradt. A kísérletek, hogy a csúcsdiplomácia szintjén érjenek el eredményeket, nem értek semmit. A Claims Conference ezért visszafogott stratégiára tért át – inkább szülessen csendben megegyezés, mint sehogyan. Kissinger a teljes támogatásáról biztosította őket.

A következő probléma akkor adódott, amikor Ben találkozni akart a keletnémet rezsim képviselőivel. Privát szervezettel nem tárgyalnak, közölték. Az amerikai külügyminisztérium nyomására az NDK kormánya végül beleegyezett egy kompromisszumba.

A Claims Conference a nyitott kérdéseket megtárgyalhatja az Antifasiszta Ellenállók Bizottságával (KdAW). Ez a szervezet szorosan kapcsolódott a NSZEP-hez, és további feltételeket szabott: csakis amerikai állampolgárral állnak szóba, és kizárólag a nácik amerikai áldozatainak a követeléseiről hajlandóak beszélni.

Az első találkozóra 1974 decemberében került sor Kelet-Berlinben. Ben a Checkpoint Charlie-nál lépte át a határt. A kockázatot kerülendő nem szállt be a fal túloldalán várakozó taxik egyikébe se, gyalog ment. A biztonság kedvéért az úton ment, ügyelve a szembejövő forgalomra, kerülte, hogy egy kapualj közelébe kerüljön, ahol „valaki ólálkodhatott volna". Eszébe jutott a barátja, Charles Jordan, az American Jewish Joint Distribution Committee ügyvezetője, akit 1967. augusztus 26-án meggyilkoltak Prágában. A holttestét három nappal később találták meg a Moldvában. Erőszakos halálának körülményeit mind a mai napig nem tárták fel.

Az egyik tárgyalópartnere egy kommunista volt, aki a mauthauseni koncentrációs táborban volt fogoly. Ben azt mondta neki, hogy a megbeszélés során mindketten a saját oldalukat képviselik, de mivel egykor ő az életét tette kockára érte, legalább annyit remél, hogy őszinték tudnak majd lenni. Az ellenállás harcosa egyetértően bólintott. Ő és a bizottság többi vezetője büszkén utalt arra az igyekezetre, amivel a szocialista állam fáradozik azon, hogy az NDK-ban kiirtsa a nácizmust és az antiszemitizmust. A nácik rászoruló áldozatai nyugdíjat is kaptak. A háború után született generációk ezért nem tudják megérteni, hogyan beszélhet valaki Nyugaton élő személyek kártalanításának „morális kötelességéről". Ennek ellenére készen állnak tárgyalni a további lépésekről egy semleges helyen, Németországon kívül.

Erre a Claims Conference felújította politikai erőfeszítéseit. Az amerikai külügyminisztériummal közösen megpróbálta meggyőzni az NDK-t egy „szélesebb látókörű megközelítésről". A kelet-berlini amerikai nagykövet találkozott Honeckerrel, és azt jelentette, hogy kedvező jelzéseket kapott az államfőtől. De postafordultával jött a kijózanodás: a washingtoni keletnémet kiküldött vonakodott még csak tárgyalni is az ügyről. Az 1976. június 4-ei éves jelentésében Ben azt írta az NDK-val való tárgyalások állásáról, hogy a zsidó-amerikai érvek szemlátomást nem tudják megváltoztatni a rezsim álláspontját. A megjegyzése, hogy a Nyugathoz fűződő viszony normalizálása a jóakarat kinyilvánítását is magában foglalja, éppúgy hidegen hagyta a rezsim képviselőit, mint az Adenauer-idézet megemlítése is, miszerint a német nép nevében kimondhatatlan bűnöket követtek el a zsidók ellen. A gazdasági fejtegetések sem értek el semmiféle hatást. Ben megpróbálta a megegyezést az NDK számára azzal vonzóvá tenni, hogy hangsúlyozta, az áruszállítás formájában történő kompenzáció új piacokat nyithat meg előttük. Az amerikaiak mindenben támogatták. Amikor 1975 decemberében egy kelet-berlini kereskedelmi delegáció érkezett Washingtonba, az amerikai kormányzat világossá tette, hogy addig szó sem lehet kedvezőbb árucseréről, amíg különböző humanitárius kérdések – beleértve a zsidó követeléseket is – nincsenek megoldva. „Ha az efféle megfontolások esetleg bármilyen módon is hatottak az NDK gondolkodásmódjára, akkor az jelenleg még nem látható."

Nem voltak illúziói. Az ország szubsztanciális hitelt kap amerikai bankoktól amerikai gabonaimportra, és könnyen lehetséges, hogy a hatalom kommunista birtokosai arra jutottak, hogy a zsidó tiltakozások „csupán apró bosszúságok, amit meg lehet emészteni". Immár aligha lehet kétséges, hogy az állami és a pártvezetés a közigazgatás minden szintjén kiadta az utasítást, „tetessék magukat süketnek, ahányszor csak előbukkan a nácik zsidó áldozatainak a kárpótlására vonatkozó követelés". Ennek ellenére a tárgyalásokat továbbra is folytatni kell az ellenállókkal. Ezt a State Department is „erőteljesen javasolja".

Ha addig minden fáradságos küzdelemnek, sőt kilátástalannak tűnt is, 1976 nyarán mégis mozdult valami az ügyben: Ben 1977-es évi jelentése „drámai fejleményről" ad hírt. Mi történt? A lökést Washington adta. A kongresszus az 1949-es „International Claims Settlement Act" (Nemzetközi jóvátételi törvény) új kiterjesztéséről folytatott vitát. Eszerint az illetékes parlamenti bizottságokat kell felhatalmazni, hogy döntsenek az olyan amerikai magánszemélyek és vállalkozások NDK-val szembeni követeléseiről, akiknek a tulajdonát a háború után államosították. A törvény első változatában, ami a szenátus elé került, a zsidó igények még nem szerepeltek. Felvetődött a kérdés, hogy német kölcsönök birtokosai és a cégek esetleg elsőbbséget élveznek a nácik áldozataival szemben. Riadóztatták a Claims Conference-t, és ők azzal fenyegetőztek, hogy az új törvények egy részét megvétózzák. Minden befolyásukat bevetették. A State Departmenttel egyetértésben Ben megfogalmazott egy jelentésvázlatot Jonathan Bingham képviselő, a képviselőházi nemzetközi kereskedelmi albizottság elnöke számára. Bingham volt hivatott azt bemutatni a törvény vitáján. Az állt benne, hogy amíg az NDK nem teljesíti a nácik áldozatainak a követelését is, addig az súlyos akadálya az Egyesült Államokhoz fűződő normális viszony kialakításának. Ben mint a Claims Conference ügyvédje és a külügyminisztérium között „intenzív tárgyalások" zajlottak, melyeknek eredményeként utasították a kelet-berlini amerikai követet, hogy azonnal követelje az NDK-tól az álláspontjának tisztázását, és hangsúlyozza a zsidó igények teljesítéséről szóló szerződés fontosságát. Ezúttal nagy meglepetésre pozitív válasz érkezett. Az Antifasiszta Ellenállók Bizottsága először küldött hivatalos meghívót a Claims Conference-nek. Küldjenek minél előbb egy képviselőt Berlinbe. Ben vállalta a feladatot.

1976 novemberében észlelte, hogy az NDK valamit tenni szándékozik. A KdAW elkérte tőle a Claims Conference számlaszámát. Egy kis haladékot kért, és informálta a központot. Goldmann utasította, hogy tárgyaljon tovább, és azonnal hívja fel, ha valami történik. November 22-én történt is valami. Amikor Ben belépett a kelet-berlini tárgyalóterembe, érezte, hogy megszületett a döntés. Az asztalon poharak és whiskysüvegek álltak. Operatőrök álltak készenlétben kameráikkal. A kormány közvetítői felolvastak egy nyilatkozatot, miszerint a bizottság egyszeri egymillió dollárt fizet a Claims Conference-nek. A pénzt a nácik rászoruló amerikai áldozatainak szánják. Ugyanakkor világossá tették, hogy nem jogosultak semmiféle zsidó követelést elismerni. Miután a nyilatkozatot felolvasták, az ellenállók Bent méltatták. Ő azt felelte, hogy a hírt közli az elnökséggel, elbúcsúzott, és gyalog elment az amerikai nagykövetségre. Onnan felhívta Goldmannt Párizsban. Azt javasolta, köszönjék meg ezt az „első részletet", és folytassák a tárgyalásokat. „Áh – válaszolta Goldmann –, odavetik nekünk ezt a milliót, mint a kutyáknak a csontot." A hivatalos válasz ennél azért diplomatikusabb volt. Jelentkeznek majd, ha a végrehajtó bizottság döntött. Az adományozókat megkérték, várjanak még a pénz átutalásával. De minden másképp történt.

Az ígéretek ellenére, hogy az ügy nem kerül nyilvánosságra, másnap reggel a *Neues Deutschland*, a NSZEP hivatalos lapja „Támogatás a náci rezsim amerikai áldozatainak" címen hírül adta, hogy az Antifasiszta Ellenállók Bizottsága Központi Elnökségének az elnöke, Otto Funke november 22-én találkozott Benjamin B. Ferenczcel, „a nácik zsidó vallású áldozatait képviselő egyik amerikai szervezet teljhatalmú megbízottjával". „Ferencz urat" tájékoztatták arról, hogy a KdAW „a nácik által üldözött zsidó vallású, rászoruló amerikai polgárok részére humanitárius okokból egyszeri pénzügyi támogatást nyújt". Ferencz úr kifejezte „szervezete köszönetét". A nemzetközi hírügynökségek világszerte közhírré tették a jelentést. „Történelmi áttörésként" értékelték, ugyanis az NDK először volt hajlandó bármilyen összeget is adni egy zsidó szervezetnek.

Mindazonáltal Ben számára az esemény veszélyes fordulatot vett. Goldmann-nal egyeztetve arra jutott, hogy az NDK ajánlatát visszautasítja. Nem maradt más választása, mint hogy visszatérjen az oroszlán barlangjába, és közölje Funkéval, hogy a Claims Conference nem fogadja el az ajándékot. Azért, hogy a tűzvonalból kissé hátrébb lépjen, hangsúlyozta, hogy ő csak a hír közvetítője. A visszautasítást azzal indokolta, hogy az ajándék elfogadása azt a benyomást keltené, hogy a fizetés összefüggésben áll a zsidó követelésekkel, de az összeg a zsidó sérelmekkel és veszteségekkel összemérve „teljességgel aránytalan". De reméli, hogy újrakezdhetik a tárgyalásokat, „amelyek során jobban figyelembe veszik a történelmi és szociális tényeket, amelyekre a zsidó igények alapozódnak".

Miközben Goldmann biztonságos távolságban, Párizsban kijelenthette, hogy az NDK akcióját egyáltalán nem veszik komolyan, és a „szimbolikus összeget" semmiképpen sem fogadhatják el, Bennek igyekeznie kellett, hogy amilyen gyorsan csak lehet, eltűnjön Kelet-Berlinből. Jordan prágai sorsát észben tartva, féltette az életét. A Checkpoint Charlie-n gond nélkül kelt át. A keletnémet ügynökök esetleges beavatkozását elkerülendő, a határ másik oldalán több napra az olimpiai uszodában húzta meg magát. 1936-ban Hitler gigantikus propagandaműsorával Berlinben rendezték a nyári olimpiai játékokat. Ben ismerte az úszómestert, mert gyakran járt ide úszni, és számíthatott a diszkrét segítségére. Amikor már úgy érezte, hogy tiszta a levegő, a lehető leggyorsabban elhagyta Nyugat-Berlint.

A turbulens eseményeket figyelembe véve tanácsosnak tűnt egy kis szünetet tartani, hogy a felkorbácsolt érzelmek kissé lenyugodhassanak. Az Antifasiszta Ellenállók az egymillió dollár visszautasítását „sértésnek” vették. De az amerikai kormány sürgette a tárgyalások folytatását, még akkor is, ha a közeli megoldás egyáltalán nem látszott. Ezen az sem változtatott, hogy 1977-ben a republikánus Gerald Fordot a demokrata Jimmy Carter követte az elnöki székben. Az új kelet-berlini amerikai nagykövet, David Bolen az év végén újabb nekifutással próbálkozott. Honeckerrel találkozva felvetette az ötletet, hogy a zsidó igényeket áruszállítással is ki lehetne elégíteni, amint abban Luxemburgban az NSZK és Izrael megegyezett. Még a legnagyobb kedvezmény elvének kereskedelempolitikai eszköze is felvetődött, vagyis vámügyi és egyéb kedvezmények, a diszkrimináció tilalmával párosulva. Ennek következtében különféle keletnémet minisztériumok tanulmányozták az ügyet. A Honeckerrel való találkozás egyik eredményeként a Claims Conference és a KdAW tárgyalásai újrakezdődtek.

De a legújabb politikai események lehűtötték a várakozásokat, kedvezőtlenül hatottak az áldozatok kifizetésére. Időközben beindult az amerikaiak programja, a tulajdonok visszaigénylésére. Ennek „szubsztanciálisan negatív következményei” lettek bizonyos nyugatnémet kifizetésekre, mégpedig azokra az amerikai zsidókra nézve, akiknek tulajdonuk volt. Kelet-Németországban, állapította meg Ben. Ugyanis Bonn befagyasztotta az összes kifizetést, meg akarta várni, mit lép Kelet-Berlin. Az érintettek számára ez „no win” helyzetet teremtett. Ha a keletnémet kormány tényleg fizetne, abból a nyugatnémet hasznot húzna, és „a zsidók, akik a legtöbbet szenvedtek a nemzetiszocializmus idején”, nem kapnának semmit.

Ez az „abszurditás” csak kiemeli, hogy az összes zsidó igényt külön szerződésben kell szabályozni, vonta le a következtetést. (Az NSZK később folytatta a kifizetéseket, a zsidó nyomásnak és bírósági döntéseknek köszönhetően.)

Némi remény felcsillant, amikor Israel Miller rabbi, a Claims Conference elnökhelyettese 1978 júniusában Washingtonban találkozott Oskar Fischer keletnémet külügyminiszterrel. Ez volt az első alkalom, hogy a kommunista kormány funkcionáriusa beleegyezett abba, hogy hivatalosan találkozzon egy zsidó szervezet képviselőjével. Miller az összes zsidó igény kielégítésének „szimbolikus megoldásaként” százmillió dollárt javasolt. A fizetést áruszállítással is meg lehet oldani. Később, Horst Grunert keletnémet nagykövettel találkozva bemutatott egy tanulmányt, ami felvázolta, hogy az NDK, ha megkapná a legnagyobb kedvezmény elvét, akkor a devizabevételeit azonnal évi legalább huszonötmillió dollárral tudná növelni, és ez a jövőben még fokozódna. A tervet, hogy az NDK-t kereskedelmi előnyök felvillantásával csábítgassák, amihez a kulcs a Claims Conference-szel kötendő szerződés lenne, eltörölte a világpolitika. A Szovjetunió 1979-ben bevonult Afganisztánba. A lengyel kormány Wojciech Jaruzelski tábornok alatt 1981-ben hadiállapotot vezetett be, hogy szétverje a Szolidaritás szakszervezet és karizmatikus vezetője, a későbbi államelnök Lech Wałęsa demokratikus mozgalmát. Ezeknek az eseményeknek a következményeként a Kelet és a Nyugat közötti viszonyban markáns elhidegülés állt be. Az enyhülés, ami az előző években tapasztalható volt a két szuperhatalom között, veszélybe került. Az NDK-val kötendő bármiféle szerződés beláthatatlan távolságba került. Addig ugyanis, amíg az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonya nem javul, nem lehetett haladást várni a Kelet-Berlinnel folytatott tárgyalások ügyében. Igaz, Ronald Reagan 1981-ben hatalomra került új republikánus adminisztrációja a zsidó fáradozásokhoz minden támogatását megígérte. Lawrence S. Eagleburger, akkoriban az amerikai külügyminisztérium Európa-felelőse 1981. július 31-én levélben ígért Miller rabbinak különféle segítségeket. Így utasította a kelet-berlini amerikai nagykövetséget, hogy közöljék, „Mr. Ferencz" hamarosan az NDK-ba látogat. Az amerikai kormány azt követelte, hogy az NDK tegyen lehetővé a számára egy találkozót „egy megfelelő rangú és autoritású" hivatalos személyiséggel, hogy a látogatásának legyen értelme, és „megnyissa a valódi előrelépés lehetőségét". De a fáradozások nem jártak eredménnyel. Ben megint csak hiába utazott Kelet-Berlinbe.

Következő jelentését „NDK-ügyben" 1982 júliusában Párizsban, az éves találkozón terjesztette a Claims Conference elé. A szokásos több oldal helyett most csak egyet írt. Azt írja, hogy az 1976 decemberében visszautasított egymillió dollár kivételével a hamarosan tíz éve folyó párbeszédben semmilyen szignifikáns eredményt nem értek el. Igaz, a washingtoni keletnémet nagykövet nemrégiben „komoly érdeklődést" mutatott a kereskedelmi szerződés ötlete iránt. Az NDK arra is késznek mutatkozott, hogy a zsidó követeléseket magas, kormányzati szinten tárgyalja meg a Claims Conference-szel. Ez búcsút jelent az eddigi gyakorlattól. Mindazonáltal még korai lenne azt mondani, hogy lehetséges egy elfogadható megegyezés. Előtte még számos „politikai és ügymeneti akadályt" kell átugrani. Noha az optimizmusnak még nem jött el az ideje, azért „némi ok van a reménykedésre".

De még ez a halovány reménysugár is kihunyt. „Nem lesz jelentés a következő, 1984. júliusi jeruzsálemi találkozóra", jegyezte fel kézzel Ben a jelentése egyik nyomtatott példányának margójára. Szimptomatikus kijelentés volt, a jelek nem hazudtak. Az NDK, amíg csak létezett, vonakodott megegyezni. A NSZEP-állam „antifasiszta szeplőtlen fogantatásként" értelmezte magát (Constantin Goschler), és a mérgezett német történelem miatt bármiféle nemzetközi felelősséget elutasított. Saját határain belül csak negyvenezer személyről ismerte el, hogy nácik üldözték. Az 1965-ös „rendelet a tiszteletbeli nyugdíjról" különbséget tesz a „fasizmus ellen harcolók" és az egyszerű „áldozatok" között. A zsidók az igényre jogosultak tíz százalékát sem tették ki. Ugyanez volt a helyzet a visszaszolgáltatásokkal. A törvényhozás a zsidó hitközségi tulajdont csak részben vette figyelembe, a magántulajdont egyáltalán nem. Az NDK kártérítést sem fizetett. Ennél is nehezebb volt a külföldi igényekkel a helyzet.

Csak az 1989–90-es német újraegyesítés eredményezett egyfajta kései *happy end*-et. A kommunista blokk összeomlott, a Kelet–Nyugat konfliktus véget ért. A jóvátétel területén is a nyugatnémet gyakorlat jutott érvényre. Helmut Kohl kancellár (CDU) idején az egyesült Németország átvállalta az NDK állandóan visszautasított kötelezettségeit. Az 1990. augusztus 31-i „egyesülési szerződés" egyik egyezményének 2. cikkében a két német állam kijelentette, hogy „vállalja a náci rezsim áldozatait ért anyagi veszteségek igazságos kártérítését". Ez két évvel később a Claims Conference-szel megkötött szerződéshez vezetett. Ezt aztán további intézkedések követték, például az egykori Varsói Szerződés több tagországával kötött egyezmény. Ben mindezt elégtétellel figyelte, még akkor is, ha az érdeklődése időközben másfelé fordult: a holokauszt kompenzációjától a hasonló katasztrófák megelőzése felé.

HOGYAN NYERÜNK MEG „REMÉNYTELEN" ÜGYEKET

Hidak egy új korba

Ben és Gertrude Ferencz németországi kalandjai 1956 márciusában véget értek. Majdnem tíz évet töltöttek együtt az országban, ahol Bennek csodálatos feladatai voltak, de „rengeteg rémálmot" is átélt. Azt akarták, hogy négy, Nürnbergben született gyermekük, Carol-Anne (1949), Robin-Eve (1950), Donald Martin (1952) és Nina Dale (1953) az Egyesült Államokban járjon iskolába, egy vidámabb környezetben, távol a fenyegető múlt árnyékától. A család Frankfurtból, a Liliencronstraße 14.-ből, ahol utoljára laktak, a New York állambeli New Rochelle-be, a Bayberry Lane 14. szám alatti házba költözött.

Német politikusok, akikkel a jóvátételi politika kapcsán találkozott, szövetségi vagy tartományi szinten, sorra mondtak köszönetet neki.

„Ön a legnehezebb években nagy és komoly munkát végzett", mondta neki Jakob Altmeier, egykori ellenálló és parlamenti képviselő (SPD). De a megbecsülése nem kötődött pártokhoz. „Amennyire sajnálom, hogy elhagyja Németországot, annyira megértem a vágyát és az örömét, hogy visszatérhet a hazájába, és ügyvédi munkáját folytathatja", írta Franz Amrehn berlini polgármester, a CDU tartományi elnöke. De már akkor világos volt, hogy Ben nem örök időkre vesz búcsút addigi állomáshelyétől. „Mostani elhatározása, hogy időnként el fog látogatni Európába, azt bizonyítja, mennyire őszintén kötődik a kontinensünkhöz." Peter Paul Nahm, az üldözöttekért, menekültekért és háborús károsultakért felelős szövetségi minisztérium államtitkára az NSZK és a Ben által irányított zsidó szervezetek jó kapcsolatait úgy értékelte mint annak „vigaszt nyújtó bizonyítékát", hogy „őszinteségből és emberségből még a szörnyen szégyenletes és dühítő múltból is lehet az új időkbe és új világba vezető hidat építeni".

„Nagyon kellemes tapasztalat volt számomra önt ismerni, és egy kicsit részt venni abban a nagy és fontos munkában, amelynek ön volt a vezetője", írta a kölni szenátus egykori elnöke, Siegfried Ikenberg, aki a zsidó hitközségi alkalmazottak kártérítésére alakult bizottság tanácsadó testületében ült együtt Bennel. Fritz Koppe, a szövetségi pénzügyminisztérium igazgatója is kifejezte a tiszteletét: „Még ha a múltban tárgyalópartnerekként gyakran ellentétes oldalon is álltunk, akkor is összekötött a nemzetiszocialista jogtiprás jóvátételének érdekében végzett közös munka." Sajnálatos, „hogy az utódszervezetek és a Német Szövetségi Köztársaság globális megegyezésének lezárásánál már nem működik közre, mintegy lezárva eddigi tevékenységét". De nyugodtan elmehet, a szövetségi kárpótlási törvény, amire Koppe utalt, már az elfogadása felé járt.

New Yorkban Ben ügyvédként akart új karrierbe kezdeni. Amint a levelezéséből kiderül, tanácsot kért John J. McCloytól és egykori elöljárójától, Telford Taylortól. A Harvardon

szerzett tudása kissé már „berozsdásodott". McCloy ekkor a Chase Manhattan Bank igazgatótanácsának az elnöke volt, Taylor pedig egy ügyvédi iroda társtulajdonosa. De Ben hiába szerzett tapasztalatot főügyészként a huszadik század egyik legfontosabb perében, hiába volt innovatív kártalanítási megoldások menedzsere, hiába volt „a világ talán legnagyobb jogsegélyező szervezetének igazgatója", nehéznek bizonyult számára, hogy megvesse a lábát Amerikában. E tevékenységek egyike sem kvalifikálta őt arra a jól jövedelmező pályára, melyet a legtöbb egykori harvardi társa járt be. A nevesebb ügyvédi irodákat elsősorban az érdekelte, hogy egy munkatárs hány jómódú ügyfelet hoz magával. Ő ezzel nem szolgálhatott: az ő ügyfélköre holokauszt-túlélőkből állt, akik csak szörnyű sorsukat hozták volna magukkal, de amellett egy centet se.

Egy ideig egy kisebb irodának intézett hétköznapi jogi ügyeket, de nem igazán felelt meg az ízlésének, hogy veszekedő házaspárokkal foglalkozzon. Szerencsére a Claims Conference és a URO tanácsadói mandátumát továbbra is megtartotta. Hamarosan az is kiderült, hogy Németországból való második hazatérése után sem szabadul meg az országtól, és annak felkavaró történelmétől.

Néhány év elteltével esélye nyílt, hogy partnerként belépjen Taylor irodájába. A Harvard Law School egykori dékánjának, James M. Landisnek a helyére került. Ő tette neki lehetővé egykor, hogy folytathassa a tanulmányait. A „reménytelen esetek ügyvédjeként" szerzett magának hírnevet, amelyeket sikerdíj ellenében vállalt. Ha veszített, nem keresett semmit. Ha nyert, akkor a megnyert összeg néhány százalékát kapta.

A holokauszttal kapcsolatos események, ha „morálisan igazolhatók" voltak is, jogilag gyakran gyenge lábakon álltak. Ezek az ügyek különös módszert igényeltek, amelyet az évek során tökélyre fejlesztett. Tanulságos példa erre a B'nai B'rith-eset.

„Put the heat on"

A zsidó jótékonysági szervezetnek Németországban számos páholya volt, amelyeket a nemzetiszocialista időkben szétvertek. A JRSO vezérigazgatójaként Bennek már akadt dolga a B'nai B'rith vagyonának a visszaszolgáltatásával. Most egy új ötletet fejlesztett ki. Szokás volt ugyanis, hogy az amerikai kormány – miként más országok kormányai is – háborúban kisajátította az ellenséges polgárok és szervezetek tulajdonát. Ezt az eszközt aztán arra használta, hogy kiegyenlítse a külföldön vagyonuktól megfosztott amerikaiak veszteségeit. A B'nai B'rith központi székhelye New Yorkban volt. Ha most sikerülne igazolni, hogy a nácik által kisajátított pénz és tárgyi vagyon a központ tulajdonában volt, akkor az amerikai pénzügyminisztérium kompenzációs alapjához lehetne fordulni. Philip Klutznick, a szervezet elnöke és későbbi amerikai kereskedelmi miniszter felismerte a szándékban rejlő lehetőséget, és meghatalmazta Bent, hogy jelentse be az igényt az illetékes Foreign Claims Settlement Commissionnél. Ben meg is tette, és a grémium bíráira – az igazságügyi minisztériumon belüli független egységként – „nagy hatással volt a kreatív jogi érvelés", amivel az igényt alátámasztotta. „Valószínűleg fogékonyak voltak az amerikai elnökök mellékelt fényképeire is, akik a szervezet éves gyűlésein főszónokként rendszeresen felléptek." Kemény tárgyalások után a bizottság a B'nai B'rith számára kilátásba helyezett egy több mint egymillió dolláros kártérítést.

De ekkor bukkant fel a következő akadály. Ravasz lobbistáknak sikerült egy törvényi határozatot keresztülvinniük, amely szerint az alap pénzét néhány privilegizált szervezet kapja. Így előállt annak a veszélye, hogy a B'nai B'rith és mások számára semmi nem marad. Ben felismerte, hogy szükség van egy új kiegészítésre – vagyis a törvényen belül egy kiegészítő szabályozásra –, hogy a diszkriminatív klauzulát kiiktassák. Kitalált egy haditervet, amelyik a közvélemény és a politika nyomását volt hivatott előidézni. Először is kiépített egy ellenlobbit. „Mivel az ellenfeleim jelentős befolyással rendelkeztek a Capitoliumban, nekem még magasabb autoritásokhoz kellett fordulnom." Az egyházakra és jótékonysági szervezetekre gondolt, amelyek szintén igényeket jelenthettek be. Összetrombitálta őket a New York-i Riverside Churchbe, és meggyőzte őket arról, hogy a saját érdekükben áll védekezni. Ebből a célból egy koordinációs bizottságot alapítottak, amelynek ő lett az ügyvédje. Jó két tucat szervezetet foglalt magában, többek között a katolikus és a protestáns egyházat, és más keresztény vallási közösségeket. Különlegesen épületes volt az együttműködés a katolikusokkal. Celestine nővér képviselte őket, „a legbájosabb és legszelídebb apáca, aki valaha is rózsafüzért fogott a kezébe". A segítség „inspiráló volt, és ingyenes". Ezzel egy időben Ben az ellenfeleit is vizsgálni kezdte. „Háborús bűnösök után kutató egykori nyomozóként könnyű volt rájönnöm, ki kit veszteget meg." Az ember, aki elérte, hogy a bekezdést beletegyék a törvénybe, Roman L. Hruska, egy nebraskai konzervatív szenátor volt. Amikor 1994-ben kilencvenkilenc éves korában meghalt, a *New York Times* kiemelte, hogy milyen nagy befolyása volt a törvény-előkészítő bizottságban. Ben ebből a pontból indult ki. Kapcsolatba lépett Edward „Teddy" Kennedyvel, aki szintén a bizottság tagja volt. Mivel a Kennedyk hithű katolikusok voltak – Teddy fivére, John F. lett az első katolikus amerikai elnök, az egyik húga pedig kolostorba vonult –, úgy vélte, nem árthat, ha a jámbor Celestine-t is magával viszi a megbeszélésre. Kennedy szimpátiával fogadta a szándékukat, de a kormányrudat nem tudta csak úgy, egy rántással átállítani. „Eljött az idő, hogy lehúzzam a selyemkesztyűimet." Ben találkozót beszélt meg Hruskával. Az exkluzív Senate Dining Roomban találkoztak, Washington D. C.-ben. A szenátor fehérbablevest kanalazott és egy pohár aludttejet kortyolgatott hozzá. Ben megegyezést javasolt: az alapból származó pénz harminc százaléka menjen a törvény által kedvezményezettekhez, a maradék pedig a többi igényre jogosulthoz. Hruska azt mondta, ezt tisztáznia kell. Másnap telefonált, és az ajánlatot elutasította. Most Benen volt a sor. „Először egy sajtóközleményt adtunk ki, ami Hruskát mint az állam példaszerű szolgáját magasztalja. Ő annak a bizottságnak az elnöke, amelyik ezzel a nagyon fontos üggyel foglalkozik, és reméljük, hogy a törvényben megfogalmazott egyenlőtlenségeket magától értetődően korrigálni fogja." Ugyanakkor felkereste az asszisztensét, „egy vallásos, becsületes embert". Őt megfenyegette, ha nem teljesülnek a kérései, akkor jön majd egy második sajtóközlemény is. „Kinyomoztam, hogy a Washington Avenue-n Hruska birtokában van egy ingatlan, amely bordélyházként működik." A szenátorról köztudomású, mennyire ellenezte, hogy a filmeken és a televízióban erőszakos vagy pornográf jeleneteket mutassanak be. „Jeleztem: ne kezdj ki velem!".

A szemben álló felek nem sokkal később találkoztak a Capitoliumban, Hruska éppen egy megbeszélésről jött. „Ki helyezi rám ezt a nyomást?", kérdezte vörös fejjel. „Szenátor, tudja, hogy ki – felelte Ben. – Önnek is vannak kötelezettségei, nekem is." Amikor a törvény-előkészítő bizottságban a döntő szavazásra került sor, Celestine nővérrel várakozott az ajtó előtt. Kisvártatva kirohant Teddy Kennedy.

– Ben, mit csináltál te Hruskával?

– Csak elbeszélgettem vele.

Kennedy elmondta, hogy ekkora „szélkakast" ő még nem látott. A végén a Ben által képviselt szervezetek megkapták a törvényt és a nekik járó pénzt.

Szolgálataiért a megszerzett pénz tíz százaléka járt neki. A hetednapi adventista egyház azonban csak hét százalékot volt hajlandó fizetni. Mivel nem akart „különbségeket tenni", mindenki számára az alacsonyabb értéken szabta meg a részesedését. „Még így is bőven elég maradt." Külön esetet jelentettek a protestánsok: „Ők semmit nem adtak, csak a hasznot zsebelték be." Ennek ellenére annyira elégedett volt az eredménnyel, hogy mindenkit, aki a tárgyalásokon segített neki, meghívott Greenwich Village-ben egy kis ünnepségre egy olasz étterembe.

Ez a példa megismétlődött – általában sikerrel – más esetekben is. Az volt az alapelve, ami a cselekvését vezérelte: „Ha egy követelésnek van morális alapja, de nincs rá törvény, akkor változtasd meg a törvényt! Ha pedig nem akarják megváltoztatni a törvényt, akkor »put the heat on«." Vagyis fűts be az ellenfelednek, gyakorolj rá nyomást, fordulj a közvéleményhez! Azt tapasztalta, hogy egy jó ügyet az ellenállás ellenére is keresztül lehet vinni, ha a belátásra képteleneket nyilvánosság előtt állítják pellengérre.

Az elkötelezettségének másik példája egy csoport fiatal lengyel nő ügye, akik Ravensbrück koncentrációs táborában váltak orvosi kísérletezgetések áldozataivá. A döntő pillanatban ebben az esetben is keletkezett némi „hőség".

A ravensbrücki nyulak

Egy szép napon, immár 1957-ben megjelent egy „nagyon csinos lady" a New York-i irodájában, egy új üggyel fordult hozzá. Caroline Ferriday vagyonos hölgy volt. Kapcsolatban állt különféle szervezetekkel, amelyek a nácik áldozatait támogatták, így szerzett tudomást azokról a lengyel nőkről, akiket Ravensbrückben kínoztak és elcsúfítottak. A német orvosok – köztük egy nő, Herta Oberheuser – homokot és üvegszilánkokat

szórtak a friss sebeikbe, „csak azért, hogy lássák, mi történik". Az állatkísérleteknél is kegyetlenebbül megkínzott áldozatok – kínzóik cinikus nyelvén – a „ravensbrücki nyulak" néven váltak ismertté. A probléma az volt, hogy kizárták őket a nyugatnémet kompenzációból. Az NSZK ugyanis politikai okokból megtagadta a segítségnyújtást az olyan személyektől, akik a vasfüggöny másik oldalán éltek. „Az efféle diszkriminációt mindig is igazságtalannak tartottam, de nem sikerült változtatnom a gyakorlaton. A németek ebben az esetben nagyon megmakacsolták magukat." Tehát más tervet kellett kieszelni.

De nem volt az az eset a japán lányokkal, akiket a Hirosima és Nagaszaki elleni atomtámadások után az Egyesült Államokba hívtak, hogy plasztikai sebészeti beavatkozást végezzenek rajtuk? Ferriday emlékezett erre a nagy figyelmet keltő akcióra. Norman Cousins, a *Saturday Review of Literature* kiadója kezdeményezte. Az operációkat a New York-i Mount Sinai Hospitalban az amerikai és a japán közvélemény nagy figyelmétől kísérve a zsidó orvos, William M. Hitzig végezte. Ferriday elment Cousinshoz, azt kérve, hogy ugyanezt csinálják meg a lengyel nőkkel is. A vállalkozás *pro bono* ügyvédje Ben lett. Miután Hitzig 1958 októberében Varsóba utazott, hogy előzetesen megvizsgálja a lengyel nőket, hamarosan megérkeztek New Yorkba a Pan American Airways által rendelkezésre bocsátott különgéppel.

Eközben Ben Cousinsszel együtt kampányba kezdett. A repülőtéren a nőket a sajtó várta, majd a Szent Patrik-katedrális lépcsőjén katolikus ünnepélyességgel köszöntötték őket. A rendezvény ünnepi beszédét Ben írta. „Ha valamely igazságtalanság jóvátételéről van szó, akkor nem tartom magam a vallási korlátozásokhoz." Összehozta őket a kongresszus tagjaival, elmentek az összes olyan választókerületbe, ahol szignifikáns volt a lengyel gyökerekkel rendelkező emberek létszáma.

„Amerika-turnéra vittük őket."

A washingtoni nyugatnémet nagykövet az ügyben mindenféle indítványt elutasított. Most megváltoztatta a véleményét. Megmutatta Bennek egy jelentése másolatát, amit Bonnba küldött. Azt írta, hogy itt nem jogi, hanem politikai problémáról van szó, amit amilyen gyorsan csak lehet, meg kellene oldani. Sürgősen össze kell hívni a kormányülést. A szövetségi kormány megfogadta a tanácsát, és foglalkozni kezdett a „kényes politikai témával". Ben odarepült, hogy a helyszínen vesse latba befolyását. A német ellenállást egy meghatározott költségkeret javaslatával próbálta megtörni. „Tudtam, hogy nem én vagyok a legnépszerűbb ember a városban, de a kabinet előszobájában várakoztam Bonnban, ha a tárgyalásokon szükség lenne a jelenlétemre." Kiszivárgott a hír, hogy a kormány kész fizetni, de nem rajta keresztül. Német bizalmi embere, aki részt vett a tárgyaláson, kijött, és elmesélte, hogy néhány kormánytag azt állította, ő csak a saját meggazdagodása érdekében csinálja ezt, és egyébként is kommunista. „Azt kérdeztem magamtól, miért gyűlölnek ennyire." Az akadozó tárgyalásokat fellendítendő Ben azt javasolta, hogy vonják be a Nemzetközi Vöröskeresztet. A németek egyetértettek, ő pedig Genfbe repült.

Rózsák Varsóban

A Vöröskereszt készen állt bekapcsolódni a tárgyalásokba. A javaslata a sérülések súlyosságától függő, személyre szabott kifizetés volt. A német kormány 1960. június 22-ei rendeletében ennek megfelelően a ravensbrücki koncentrációs táborban kísérleti nyúlként használt hetvenöt lengyel nőnek egyszeri segélyként hatezer-ötszáz és tízezer dollár közötti összeget hagyott jóvá. Fontos lépés volt ez a jóvátételi politikában: először kaptak kárpótlást olyan üldözöttek, akik a vasfüggöny mögött éltek. Cousins és Ferencz terve bejött.

„A váratlan eredmény ismét igazolta, soha nem lehetsz biztos abban, hogy a végén nem lesz szerencséd. Próbáld meg újra és újra, tedd meg, ami tőled telik", foglalja össze a *Benny Stories*.

A sikeres kampány után Bent néhány munkatársával meghívták Varsóba. A nemzeti Vöröskeresztnek, „a kormány egyik fedőszervezetének" a vendége volt. „A kommunisták mindig tudták, mit csinálunk." Amikor leszállt Varsóban, megható jelenetet élt át. Esett az eső, a repülőgép sokat késett. Ennek ellenére ott állt „mintegy tizenöt nő virágokkal, amelyeknek már lógott a feje. Órákon át vártak rám. Ez többet ért minden fizetségnél." Az amerikai látogatók egy autót kaptak sofőrrel, aki egy héten át mindenhová elvitte őket. Ben elvitette magát Auschwitzba, ahol információkat gyűjtött a következő nagy ügyhöz: a zsidó foglyok német koncentrációs táborokban kényszermunkásként való kizsákmányolásának jogi feldolgozásához.

A NÉMET IPAR RABSZOLGÁI

Megsemmisítés a munka által: I. G. Farben, a precedens

A nemzetiszocializmus egyik jellegzetessége volt az állam és a gazdaság szoros összefonódása. Drasztikus módon mutatkozott ez meg a sok tízezernyi kényszermunkás foglalkoztatása révén a német ipari konszernekben. A nácik áldozatainak szenvedéseit enyhíteni szándékozó politikai felelősség mellett, amit az NSZK a birodalom jogutódjaként magára vállalt, felvetődött az a kérdés is, mire állnak készen azok a cégek, amelyek a jogtipró rendszerből hasznot húztak. Vállalják ezt a felelősséget?

A kérdéssel Ben az ötvenes évektől a hetvenes évekig intenzíven foglalkozott. A Claims Conference ügyvédjeként és tárgyalójaként a tárgyalások mértékadó alakja volt. Írt is a témában egy könyvet, amit az Egyesült Államokban több díjjal is kitüntettek: A *Less Than Slaves* 1979-ben jelent meg a Harvard University Pressnél; ezt követte a német kiadás *Lohn des Grauens* címen. A bennfentes perspektívájából ismerteti a zsidó kényszermunkások szerény kárpótlásáért vívott küzdelmet. Telford Taylor, maga is több jelenkortörténeti tanulmány szerzője, ezt írja az előszóban: „Benjamin Ferencz megható, érzékeny és egyedülálló írása fényt vet Nürnberg utóéletére. Annak a fáradhatatlan igyekezetnek a történetét meséli el, amelyben mások mellett ő maga is vezető szerepet vállalt, nevezetesen hogy valamilyen szerény anyagi jóvátételt érjen el a német ipari menedzsereknél, akiknek üzemeiben és gyáraiban munkások seregei dolgoztak és szenvedtek, gyakran meg is haltak, miután elhurcolták őket hazájukból."

Ben a maga szándékait így írja le: „Remélem, hogy ennek a jelentésnek az összeállításával egy lábjegyzetnél többet tudok hozzátenni az újabb korok zsidó történelmének megírásához. A tárgy mélyebben gyökerezik, itt ugyanis a legújabb kor embertelensége, az embernek emberhez való viszonya nyilvánul meg igen látványosan."

Az első cég, amivel Ben foglalkozott, az I. G. Farben konszern volt. A céghez tartozó Buna-Werken – az ott előállított szintetikus gumiról kapta a nevét – üzeme közvetlenül az auschwitzi koncentrációs tábor területén működött. Az „Auschwitz III", más néven „Auschwitz Monowitz" tábor közvetlenül csatlakozott a gyár területéhez, hogy az olcsó kényszermunkások utánpótlása mindig biztosítva legyen. 1943 végén hétezren éltek a táborban, 1944 júliusára elérték a tizenegyezres csúcsot. Szinte mindenki zsidó volt. Ugyanakkor a „munkatábor" elnevezés eufemizmus volt, amint azt már a nürnbergi bírák is megállapították az I. G. Farben-perben. Ítéletük szerint „a foglyok a megsemmisítés árnyékában éltek és dolgoztak". „A megsemmisítés a munka által" volt egyike annak a sok halálnemnek, amit a nemzetiszocialisták a zsidóknak kitaláltak. A koncentrációs táborok zsidó foglyai „a rabszolgáknál is alacsonyabb státuszban" voltak, írja Ben. „A rabszolgatartók gondoskodnak emberi tulajdonukról, igyekeznek életben tartani őket. A nácik terve azonban az volt, hogy elhasználják és elégessék őket." Ennek ellenére Nürnbergben enyhe ítélet született. A huszonhárom vád alá helyezett igazgatóból kilencet találtak bűnösnek a csoportosan elkövetett fosztogatásért a megszállt területeken. „Csak ötöt találtak felelősnek a rabszolgamunka kihasználásában." Az ítélettel az egykori kényszermunkás, Norbert Wollheim sem volt elégedett, aki a perben tanúskodott. Elhatározta, hogy a vállalkozással kifizetteti azt, amit vele és társaival művelt. Ben segítette ebben.

Wollheim az ügyet a német bíróság elé terjesztette. A Tartományi Bíróság Frankfurt am Mainban 1950-től 1953-ig tárgyalta. A panaszosnak tízezer márka kártérítést ítélt meg. Az I. G. Farben fellebbezett. A fellebbviteli tárgyalásban felszólították a feleket, hogy egyezzenek meg. Többéves „alkudozás kezdődött Auschwitzról", ami csak 1957-ben ért véget. Azért is volt ennek különleges jelentősége, mert mintaper volt. Az elsőfokú ítélet megteremtette a lehetőséget, hogy a német cégeket fizetésre kötelezzék előre nem látható nagyságrendben. Ezért az I. G. Farben mindent megtett, hogy ez ellen a kötelezettség ellen védekezzen. Az álláspontjukat Ben a következőképpen írta le: Minden jogi kötelezettséget elutasítottak, „és minden kifizetést, amit a vállalkozás teljesítene, a jóakarat gesztusaként, nem pedig egy kötelezettség teljesítéseként akartak feltüntetni". A konszern vezetői egy meghatározott összegre gondoltak, amit a Claims Conference-nek fizetnének, ami majd elosztja a pénzt a túlélők között. De a tízmillió márkát nem szabad meghaladni. Ben egészen más elképzelésekből indult ki. „Ha az igényre jogosultak száma eléri a tízezret, ahogy számoltam, és mindegyiküknek járna tízezer márka, akkor az százmillió márkás összköltség lenne, ami leírható költségként egy ilyen nagyságú vállalkozásnál – nekem nem tűnt kifizethetetlennek."

A két fél elvárásai tehát igen távol álltak egymástól. Sok tárgyalási forduló során lépésről lépésre közeledtek egy kompromisszum felé. Az I. G. Farben utolsó ajánlata úgy hangzott, hogy maximum harmincmillió márkát tesznek le az asztalra, aminek a tizedét a nem zsidó igények számára tartalékolják. A Claims Conference ebbe belement. Ennek alapján huszonhétmillió márkát kaptak. Az 1957. február 6-án megkötött egyezményben leszögezték, hogy ezzel minden igényt teljesítettek. Az igények elbírálására a Claims Conference külön ügynökséget alapított Kompensations-Treuhandgesellschaft mbH. néven. A megegyezés különös jelentőséggel bírt: „A történelem során ez volt az első megállapodás egy világméretű zsidó szervezet és egy német cég között, amit a koncentrációs táborok kényszermunkásai ügyében kötöttek." A *Benny Stories*-ban az Auschwitz-megállapodás jogtörténeti perspektívát nyer: „nem kétséges, hogy a megállapodás történelmi precedenst jelent. Mindenki, aki hatalmánál fogva másokat erőszakkal kizsákmányol, köteles a jóvátételre. Ez a morális elv a hágai Nemzetközi Büntetőbíróság statútuma alapján törvényerőre emelkedett."

A német és az amerikai sajtó áttörésként ünnepelte a megegyezést. A *Milwaukee Sentinel* úgy jellemezte, hogy „egyike a legjelentősebb, nagyon bátorító és fontos eseményeknek a második világháború vége óta". De Ben azokat a problémákat is felismerte, amelyekről a közvélemény nem értesült. A szerződés aláírásával még messze nem szűntek meg a nehézségek. A jogosultak egyre nyugtalanabbakká váltak, amikor évek teltek el, és még mindig nem fizették ki az összes pénzt. „Nem tudhatták, hogy az I. G. Farben azt követelte a Claims Conference-től, hogy hárommilliót tartson tartalékban."

A végén az egykori zsidó kényszermunkások még valamivel többet is kaptak, mint huszonhétmillió márkát; a többlet a kezelési költségek levonása utáni kamatokból keletkezett. Negyvenkét ország jogosultjai kaptak támogatást. A legnagyobb összegek Izraelbe, az Egyesült Államokba, Franciaországba, Kanadába, Nyugat-Németországba, Magyarországra és Csehszlovákiába kerültek. Ugyanakkor voltak olyanok is, akik visszautasították a kártérítést. Egy jámbor zsidó 1963. december 23-án írta a Kompensations-Treuhandgesellschaftnak, hogy az összes rokonát, mind az ötvenhat embert meggyilkolták Auschwitzban. Ő egyedül élte túl valamilyen „isteni csoda" folytán. A nehéz cementes zsákok cipelése közben eltörtek a bordái, a német felügyelők kiverték a szájából az aranykoronákat. Nagyon tiszteli azt a fáradságos munkát, amit az ő érdekében is végeztek, de ragaszkodik ahhoz, „hogy szadistáktól ne fogadjon el pénzt".

Leszámolás a Krupp-pal

A Krupp dinasztiával Ben már Nürnbergben is foglalkozott, majd Alfried korai szabadon bocsátása – és vagyonának visszaszolgáltatása – kapcsán 1951 elején is. Azóta a kegyúr ismét mintegy uralkodóként trónolt Essenben, a kastélyszerű Villa Hügelben. Berthold Beitz személyében volt egy teljhatalommal megbízott menedzsere, aki a birodalmát hamarosan visszavezette abba a gazdasági hatalmi pozícióba, amit a „Német Birodalom fegyverkovácsaként" betöltött. De most újabb kellemetlenségek fenyegették.

Mordechai S. lengyel zsidó keresetet adott be Krupp ellen az esseni Tartományi Bíróságon. Azt követelte, hogy fizessék meg a Krupp számára kényszerből végzett munkáját. 1941-ben feleségével és három gyermekével Auschwitzba deportálták. Mind a négyüket meggyilkolták. Mordechai karjára rátetoválták a 135 936-os számot, „és ezzel a bélyeggel küldték rabszolgaként munkába a német ipar szolgálatában". Sorstársaival egyetemben a sziléziai Fünfteichen táborban szállásolták el, a foglyok minden reggel kora hajnalban onnan masíroztak a négy kilométerre lévő Markstädt (ma: Laskowice Oławskie) lőszergyárába. Munka közben a Krupp cég mesterei felügyelték őket, és „veréssel vagy még rosszabbal fenyegetve a végkimerülésig szipolyozták ki őket". Mordechai egy esztergapadnál elvesztette a mutató- és a hüvelykujját. Amikor a szovjet csapatok 1945 tavaszán közeledtek a helységhez, sikerült megszöknie. Eleinte negyvenezer márkát követelt Krupptól, de amikor az ellenérdekelt fél felszólította, hogy a perköltségek fedezésére tegyen letétbe készpénzt, a követelését anyagi okokból kétezer márkára kellett csökkenteni. Koldusszegény volt. Ezzel szemben Alfried Krupp 1957 augusztusában az alábbi felirattal jelent meg a *Time* magazin címlapján: „Európa leggazdagabb embere – de lehetséges, hogy az egész világon a leggazdagabb". Hogy az egykori kényszermunkásnak egyáltalán bármi esélye is legyen ebben az egyenlőtlen jogi küzdelemben, zsidó szervezetek siettek a segítségére. Jacob Blaustein amerikai olajmágnás és a Claims Conference elnökhelyettese felhívta barátját, John J. McCloyt, és megkérte, vesse már latba a befolyását Kruppnál, hogy fizesse ki a követelést.

Ezzel párhuzamosan a Claims Conference egy másik eljárással próbálkozott: összeállítottak egy történelmi dokumentációt, ami bemutatta Kruppnak és a világnak, hogy a kényszermunkások mi mindenen mentek keresztül a gyáraiban. Különösen hatásosan írta le a markstädti kínzásokat a fiatal fogoly, Theodore Lehman, születési nevén Tadeusz Goldsztajn. 1943 szeptemberében egy Krupp-igazgató érkezett Auschwitz-Birkenau karanténlágerbe, hogy erős foglyokat keressen az üzemébe. „A foglyoknak teljesen meztelenül kellett előtte parádézniuk, a kiválasztottakat egy speciális barakkba küldték." Tadeusz közéjük tartozott. Elválasztották az apjától. Akkoriban tizenhat éves volt. Jól emlékszik, „ahogyan a Krupp-képviselő intésére a közelben álló SS-ember apámnak olyan erősen vágott az arcába, hogy eltört a szemüvege". Soha többé nem látta az apját; akárcsak az anyját, őt is meggyilkolták Auschwitzban. A fiatal Goldsztajn számára tizenöt hónapos mártírium kezdődött rabszolgaként. „Folyamatosan éhes voltam, álmos, koszos, mérhetetlenül fáradt, és normális mércével mérve általában komolyan beteg voltam." „A mestereinktől való állandó halálfélelemtől hajtva" neki és fogolytársainak nem maradt más, mint hogy „minden energiánkat összeszedve ágyúkat gyártsunk az elnyomóinknak. Dolgoztunk, amíg össze nem estünk."

Goldsztajn, alias Lehman jelentését McCloynak is megmutatták. Erre fel 1958 őszén találkozott Beitzcal New Yorkban. Blaustein adott neki egy tervezetet, ami lényegében az I. G. Farbennel kötött szerződés mintájára egy átfogó megállapodást vázolt fel Kruppnak. Krupp érdeklődést mutatott a javaslat iránt, de hangsúlyozta, hogy ha már fizet, akkor azt saját kezdeményezésére akarja megtenni, külső nyomás nélkül. Eltelt több hónap, nem történt semmi. 1959 elején a médiában a Krupp több száz millió dolláros megrendeléseiről jelentek meg híradások, amelyeket a Szovjetuniótól Kanadán át Pakisztánig több országtól kapott. E nagy üzletek fényében „a kényszermunkások problémája olybá tűnt, mint egy légy, amelyik megcsípett egy elefántot – elhanyagolható mértékű zavaró tényezőnek, amit jobb minél előbb megoldani". A cég ügyvédeivel folytatott megbeszéléseken a Claims Conference megígérte, hogy a kártérítés nem fogja meghaladni a húszmillió márkát. A konszern vezetése ennek ellenére elutasította a megegyezést. Beitz 1959. június 10-én írt egy levelet Ernst Katzensteinnak, aki Ben utóda volt a Claims Conference németországi igazgatójaként, miszerint noha „Mr. Ferencz" a legutóbbi tárgyalásokon „különös hangsúlyt helyezett arra a megállapításra, hogy a Conference szándékai szerint a megegyezés elsősorban nem jogi ügylet, hanem sokkal inkább egy humanitárius gesztus lenne", a Krupp cég arra az eredményre jutott, hogy az ő pozitív állásfoglalásuk „jogilag is prejudikális jelentéssel bírhat más vállalkozások számára". Vagyis Beitz a tárgyalások megszakítása ürügyeként a többi, szintén kényszermunkásokat kizsákmányoló német iparmágnással való szolidaritást hozta fel. Bent ez nem győzte meg: „Krupp humanitárius gesztusának jogi kötelezettség nélkül nem lehet prejudikáló hatása". Az ellenérdekelt fél elutasító magatartására a Claims Conference kettős stratégiával válaszolt: a puha módszer szerint Alfried Kruppot hozzá közel álló személyek próbálták meggyőzni, például Blaustein, vagy a hamburgi zsidó bankár, Eric Warburg. Nahum Goldmann Bonnban, a kormánytól kért segítséget. A kemény módszer egyrészt abból állt, hogy a kényszermunkáról a teljes igazságot nyilvánosságra hozzák. Másrészt meg akarták zavarni Krupp üzleti terjeszkedését is. „Tudtuk, hogy Krupp nagyon rossz néven vette a szövetségesektől azt a feltételt, hogy a rheinhauseni acélműveit el kell adnia. Ezért megpróbáltuk az Egyesült Államok kormányánál elérni, hogy emlékeztessék Kruppot az egykori beleegyezésére, és kényszerítsék ki a feltétel teljesítését." McCloy is megígérte, hogy továbbra is megpróbálja érvényesíteni a befolyását. Adenauer kancellárral és másokkal akart beszélni. Előtte részletes állásfoglalást kért a történelmi tényekről, mivel Krupp eljátszadozott azzal a gondolattal, hogy akarata ellenére kényszerítették őt koncentrációs táborok foglyainak alkalmazására, ezért Nürnbergben jogtalanul találták őt bűnösnek. Ben egy 1959. június 23-ai levélben szállította a kért tényeket. Hangsúlyozta, bírósági dokumentumok tanúsítják, „hogy Alfried Krupp valóban ellenőrzést gyakorolt a vállalkozása és az összes üzeme fölött, amelyek önként igényeltek munkaerőt a koncentrációs táborokból; hogy egyáltalán nem volt kötelező kényszermunkásokat alkalmazni; hogy a foglyokat rabszolgaként kezelték, és fizetség nélkül, a legembertelenebb körülmények között dolgoztatták; és hogy Alfried Krupp személyesen minderről tudott, és támogatta".

Az ügy időközben diplomáciai szintre emelkedett. David Bruce, az Egyesült Államok nyugat-németországi nagykövete is bekapcsolódott. Megszervezett egy találkozót Krupp és McCloy között a Villa Hügelbe. Bruce baráti viszonyban állt az iparkirállyal. A *Der Spiegel*-ben 1959 májusának végén megjelent egy fénykép, ami a mosolygó nagykövetet, Kruppot és Beitzot ábrázolta fácánvadászat közben. „Igazán vidám jelenet volt, ha belegondolunk, hogy a csoport sztárja egy egykori landsbergi rab."

De Krupp még mindig nem adta be a derekát. A Claims Conference ismét lendületbe jött. Ben előadást tartott a bonni amerikai nagykövetségen, kérve, hogy az amerikaiak végre sürgessék meg, hogy Krupp adja el rheinhauseni érdekeltségét. Amikor Krupp egy október elejére megbeszélt találkozót röviddel azelőtt lemondott, Ben és Katzenstein egy német ügyvédet informált négy tesztügyről, hogy terjessze be az esseni bíróság elé. Egy per-emlékiratot kapott, jó kétszáz bizonyítékkal és mintegy kétezer tanú nevével. A jogi fenyegetést erősítendő Ben azt is tervezte, hogy a New York-i Legfelsőbb Bíróságon minden ismert Krupp-kényszermunkás nyújtson be százezer dolláros kártérítési igényt. De ebből már nem lett semmi. Beitz zöld jelzést kapott, hogy állapodjon meg a Claims Conference-szel. Ellenszolgáltatásként Krupp azt várta el, hogy a zsidó szervezetek garantálják, nem indítanak ellene pert.

Ezzel a tárgyalások döntő szakaszba léptek. Beitz november végén huszonnégy órára New Yorkba repült. Magával vitte a

kancellár Nahum Goldmann-nak, a Claims Conference elnökének írt levelét. A találkozóra a Chase Manhattan Bank termében került sor, amit McCloy bocsátott a rendelkezésükre. Krupp ajánlata az volt, hogy öt-hatmillió német márkát tesz le az asztalra. Minden jogosult ötezer márkát kap. Ha ez az öszszeg nem lenne elég, Krupp maximum tízmilliót fizetne.

Néhány nappal később a felek Essenben megállapodtak a szerződés szövegében. A bevezető paragrafusokban az állt, hogy Krupp anélkül, hogy elismerné bármiféle törvényi kötelezettségét, és „prejudikálná más német cégek pozícióját", pénzt kínál fel, hogy enyhítse azoknak a szenvedéseknek a következményeit, amelyeket a koncentrációs táborok zsidó foglyaira „a nemzetiszocialista politika mért ki, miközben Krupp-üzemekben és azok alegységeiben foglalkoztatták őket". Ha a tízmillió márkás felső határ nem bizonyulna elegendőnek, akkor Krupp nem emeli az összeget, hanem csökkenti az egyes tételeket, amelyek a kényszermunkásoknak kifizethetők. A szerződést még karácsony előtt ratifikálták, és a világ közvéleményét informálták. „Krupp fizetni akar a rabszolgamunkásoknak", állította a *New York Times* címe a lap első oldalán 1959. december 24-én. De kritikus hangok is megszólaltak. A londoni *Sunday Dispatch* a rabszolgamunkások történelmi szenvedéseit és Krupp hatalmas vagyonát figyelembe véve a megegyezést „szégyenletesnek, pimasznak, elkeserítőnek" nevezte. Ez a jelenkor történetének „legfukarabb, legkicsinyesebb és legnevetségesebb adománya".

A Kompensations-Treuhand mbH könyveléséből kiderül, hogy végül harminchárom országban 3090 kérvényező kapott összesen 10 050 900 márkát. A legmagasabb összeg, ami az egyes túlélőknek jutott, háromezer-háromszáz márka volt. Négyezer kérvényt vissza kellett utasítani. A kárpótlás, amit Kruppból, a „leggazdagabb európaiból" ki lehetett csikarni, csak az általa foglalkoztatott rabszolgamunkások töredékéhez jutott el. Becslések szerint több mint nyolcvan üzemében majdnem hetvenezer külföldi civil és több mint huszonháromezer hadifogoly dolgozott. Alfried Krupp felelősségéről összefoglalóan Ben ezt írta: „Senki nem állítja, hogy Krupp elsősorban a koncentrációs táborokból érkező munkaerőre számított. De a döntést, hogy foglyokat dolgoztasson, ő hozta meg. Az egyetlen kötelezettsége, ha szabad ezt a kifejezést használni, a saját vágya volt, hogy szolgálja a Birodalmat."

Titkos egyezmény az AEG-vel

A nemzetiszocializmus idején a kényszermunkából hasznot hajtó német vállalkozások közé tartozott a három elektronikai konszern, az AEG, a Telefunken és a Siemens is. A megegyezéshez vezető út ezekben az esetekben is hasonlított a megelőzőekhez: miután egyes károsultak bizonytalan kimenetelű perekre törekedtek, a zsidó szervezetek a Claims Conference vezetésével tárgyalásokba kezdtek a cégek vezetőivel. Mivel a Telefunkent az AEG 1941-ben megvette, az igazgatótanács elnöke, Hans C. Boden mindkét cég nevében beszélhetett.

Az első találkozóra 1960. március 25-én került sor Frankfurt am Mainban, az AEG székhelyén. Boden, aki már 1929-től dolgozott a cégben, Oxfordban tanult, diplomata volt, és a nácik ellenfelének számított. Már a kezdetektől fogva késznek mutatkozott fizetni, bonyodalmak nélkül, de ezt titokban akarta tartani – attól félt, ha közhírré válna, akkor azáltal az AEG elismerné, hogy bűnt követett el, és ez nemcsak az ő hírnevükre nézvést okozna kárt, hanem az egész német iparnak is.

A megegyezés, amit végül kidolgoztak, egy egyszerű levélváltásból állt. Az AEG és a Telefunken kötelezettséget vállal négymillió márka kifizetésére, hogy „enyhítsen a károkon", amik a koncentrációs táborok zsidó foglyait a két cég szolgálatában érték. A Claims Conference a maga részéről azt garantálja, hogy ezzel teljesítik a zsidó foglyok és örököseik iránti összes kötelezettségüket. Amint aláírták a szerződést, az AEG átutalta az összeget a Claims Conference számlájára a Warburg Bankba, „általános költségek" megjegyzéssel. A lehetséges ügyfeleket anélkül értesítendő, hogy megnevezzék az AEG-t, a Conference hirdetésben tett közzé általános felhívást azok számára, akik kényszermunkásként dolgoztak valamilyen német cég számára. Az AEG/Telefunken cégekkel szemben 2223 igényt ismertek el, mindenki ötszáz dollárt kapott. Aki az igényét későn nyújtotta be, háromszázhetvenötöt. Ez „igazán nem volt sok, de legalább jelezte, van valahol valaki, aki a szétszóratott zsidók maradéka számára – akik fizetség nélkül dolgoztak az AEG és a Telefunken üzemeiben – keresztülvitte, hogy pénzt kapjanak".

A Siemens és a morális megfontolás

Az AEG-nél sokkal súlyosabb eset volt a Siemens, a világ egyik legnagyobb elektronikai konszernje. A két anyavállalat, a Siemens & Halske, valamint a Siemens Schuckertwerke felügyelőbizottsági elnöke 1941-től 1946-ig, majd 1948-tól ismét Hermann von Siemens, a „ház főnöke" volt. 1946 januárjában elismerte, hogy a cégei alkalmaztak kényszermunkásokat. De a foglyokkal való rossz bánásmódról, alultápláltságról hallani sem akart. A háború után publikált hivatalos „Geschichte des Hauses Siemens" (A Siemens-ház története) is megszépített képet festett a cégről. Azt a benyomást keltette, mintha a Siemensnek semmi köze nem lett volna a német koncentrációs táborokhoz. A történelmi valóság más volt. A Siemens elsősorban női foglyokat alkalmazott, mert ők különösen alkalmasnak tűntek a finom kezeket igénylő munkákhoz. Auschwitz parancsnoka, Höß 1943-ban és 1944-ben 2700 nőt küldött az egyik Siemens-gyárba repülőgépek elektromos kapcsolóinak a gyártására. De a konszern a többségében férfiakat fogva tartó Flossenbürg, Sachsenhausen, Buchenwald, Oranienburg vagy Groß-Rosen táborokból is szerzett munkaerőt. A Siemens-Bauunion azok közé a cégek közé tartozott, amelyek föld alatti gyárakat építettek a hadiipar számára, és erre a célra az Ebensee külső tábor nyolcezer foglyát vetette be.

Amikor a Claims Conference tárgyalói 1961 júliusában először ültek le tárgyalni Walther Bottermann-nal, a konszern főjogászával a müncheni Wittelsbacher Platzon, a Siemens székházában, két teljesen ellentétes felfogás ütközött egymással. A Conference addigra körülbelül kétezer túlélő károsult nevét, valamint a Siemens által foglalkoztatott lágerfoglyokról szóló dokumentumok tucatjait gyűjtötte össze. Bottermann meglepettnek tűnt. Úgy vélte, a Siemens csak nagyon kevés lágerfoglyot alkalmazott, és az akkori körülmények között helyesen viselkedett. A tények ellentmondtak ennek, Bottermann pedig halasztást kért.

A következő találkozón, 1961 októberének végén Ben Saul Kagan és Katzenstein társaságában vett részt. Bottermann ragaszkodott hozzá, hogy a Siemenst nem lehet az I. G. Farbenhez vagy a Krupphoz hasonlítani. A konszernt kényszerítették arra, hogy lágerfoglyokat dolgoztasson. Végül a Siemens ügyvédei hajlandónak mutatkoztak kétmillió márkát fizetni. „Mindazonáltal azt a javaslatot azonnal visszautasítottuk."

Még mielőtt a következő találkozóra sor került volna, a zsidó tárgyalók kezébe igazi „aduász" került. A kezükbe került egy 1945. október 31-ei, negyvenhárom oldalas belső jelentés „Külföldi civil munkások, hadifoglyok, zsidók és lágerfoglyok alkalmazása a Siemens-házban" címmel, amit a konszern levéltárosa eltitkolt előlük. Ennek nagy hatása volt a további tárgyalásokra. Bár a jelentés a vállalkozás tisztára mosásának célját szolgálta, és fontos tényeket elhallgatott, mégis megcáfolta a Siemens ügyvédeinek legfőbb érvét. Kiderült belőle, hogy a két fő gyár 3900 foglyot dolgoztatott, majdnem a dupláját annak, amennyit Bottermann maximumként elismert.

Az új kiinduló helyzetnek és további anyagoknak köszönhetően, amelyeket a Claims Conference bizonyítékként felhalmozott, a Siemens megháromszorozta az ajánlatát.

Az utolsó tárgyalási fordulóra 1952. május 8-án került sor. Négy órán át tartott, „rendkívül kellemetlen" volt. A vállalkozása nagyvonalú támogatást ad önként, mondta Bottermann. Az általa bemutatott szerződéstervezetben az állt, hogy a Siemens „bármiféle jogi vagy morális kötelezettség nélkül" vállalja a fizetést. Ezen Ben feldühödött: „megértettem a jogi felelősség tagadását, de a morális felelősség elutasítása nyugtalanított. Úgy tűnt, mintha mindazért, ami a zsidókkal történt, a legcsekélyebb felelősségérzetet is el akarnák hárítani maguktól." A Siemens főjogásza azonban ragaszkodott ehhez a kitételhez. „Felháborodottan kérdeztem, hogy a cég akkor egyáltalán miért köt egyezséget, ha se jogi, se morális felelősséget nem érez. Nem kaptam választ a kérdésemre." Ben ezért azt javasolta, írják bele a szerződésbe, hogy a Siemens a zsidó szervezetek nyomására cselekszik, „így legalább a közvélemény megtudja, miért is fizetnek". De ezt megint csak nem akarták. Még mindig azt állították, hogy a vállalkozás nem tudta megakadályozni a foglyok dolgoztatását, és mindent, ami a hatalmában állt, megtett azért, hogy enyhítse a rabszolgamunkások szenvedéseit. Végül a szavakkal bűvészkedve megegyeztek abban, hogy a kifizetés „morális megfontolásokon", de nem „morális kötelezettségeken" alapul.

A megegyezés dátuma: május 24. Nagyjából megegyezik azzal, amit Krupp-pal kötöttek. A Siemens ötmillió márka előzetes kifizetését vállalta. Ha az összeg nem lenne elegendő, hogy minden igénylő ötezer márkát kaphasson, akkor hozzátesznek még kétmillió márkát. Végül a kamatokkal együtt 7 184 000 márkát fizettek. Körülbelül hatezer egykori lágerfogoly nyújtott be igénylést, de „a szerződés restriktív feltételei" miatt csak az egyharmaduk igényeit vehették figyelembe. Senki nem kapott háromezer-háromszáz márkánál többet azért, hogy a legnehezebb körülmények között dolgozott fizetség nélkül a konszernnek.

A Rheinmetall ágyúi

Még ennél is viharosabban zajlott az alkudozás a Rheinmetall Berlinnel, a nemzetiszocialista Német Birodalom második legnagyobb fegyvergyárával. Egy fúzió után egy ideig Rheinmetall-Borsig AG néven működött, majd egy tulajdonosváltást követően 1956 után újból az eredeti nevét használta.

Az ügyben minden volt, ami egy első osztályú politikai thrillerhez kell: jogi viták, amelyek egészen a szövetségi alkotmánybíróságig jutottak, a legmagasabb német és amerikai körök beavatkozása, egy vitatott fegyverüzlet, felháborodott közvélemény, és olyan főszereplők, akik különfélébbek már nem is lehettek volna. Az egyik oldalon két zsidó lány állt, akiket a Rheinmetall-Borsig rabszolgamunkásként dolgoztatott, a másikon egy fegyvergyár hatalmas főnökei, akik közül többen aktív nácik voltak. A zsidó tárgyalóküldöttség *spiritus rector*-a Ben volt, az ellenfél táborában Otto Kranbühler ügyvéd, a felügyelőbizottság elnökhelyettese vitte a szót. Neki is volt egyfajta múltja: afféle nehézsúlyúnak számított a nürnbergi ügyvédek között, védencei közé tartozott Dönitz főtengernagy, Alfried Krupp, Odilo Burkart, Friedrich Flick teljhatalmú megbízott, és Hermann Schmitz, az I. G. Farben igazgatótanácsának elnöke. Nos, a küzdelem más előjelekkel újrakezdődött.

A kezdeteket Irene Reinharcz és Judith Buls 1957 végén benyújtott panasza jelentette, miszerint 1944 júliusa és 1945 márciusa között kislányokként akaratuk ellenére, fizetség nélkül kellett dolgozniuk Sömmerdában, Buchenwald mellett a Rheinmetall üzemében. Csehszlovákiából származó családjaikat meggyilkolták Auschwitzban. Beadványukat a berlin-charlottenburgi kerületi bíróság 1959. november 15-én azzal az indokkal utasította el, hogy túl későn nyújtották be. Mivel más esetekben a következő instancia ezzel ellentétes ítéleteket hozott, a Claims Conference elhatározta, hogy az összeegyeztethetetlen ítéleteket a karlsruhei szövetségi törvényszék elé terjeszti. Ez a panaszokat 1963 februárjában és 1964 márciusában, mint indokolatlanokat, elutasította. A német bírák a lágerfoglyok dolgoztatását úgy értelmezték, hogy az része volt a birodalom háborús erőfeszítéseinek. Az ő felfogásuk szerint idegen nemzetek tagjainak igényeit, akiket kényszermunkásként dolgoztattak, csak egy végleges békeszerződés szabályozhatja. De hogy ez a szerződés hol marad, azt nem vették figyelembe. „A bírák az ítéletüknek csupán az alábbi hatását felejtették el: az elhalasztott igazságosság az megszüntetett igazságosság.”

Jókor jött, hogy nem sokkal azelőtt egy stuttgarti fellebbviteli bíróság megállapította egy német állampolgárról, akit egy koncentrációs tábor foglyaként a Heinkel repülőgépgyár kizsákmányolt, hogy joga van a kereset benyújtására. „A német panaszos javára hozott döntés világos diszkriminációt jelentett minden nem német kérvényezővel szemben, akiket a legfelsőbb bíróság egy végleges békeszerződéssel hitegetett.” Ez lehetővé tette, hogy a két nő esetét a szövetségi alkotmánybíróság elé terjesszék, mert megsértették az egyenlőség alaptörvényben lefektetett elvét. De még mielőtt az akció elkezdődhetett volna, egy drámai amerikai fejlemény miatt megváltozott a forgatókönyv.

Az amerikai sajtóban 1964 novemberében hírek jelentek meg a Rheinmetall és az Egyesült Államok között kötendő fegyverüzletről. A Pentagon húsz milliméteres gépágyúkat akar Németországból vásárolni. Ez lenne az NSZK fennállása óta az első fegyverszállítmány Amerikába. Ugyanakkor az is nyilvánosságra került, hogy be akarnak zárni egy régi hagyományokkal rendelkező fegyvergyárat Springfieldben, Massachusettsben. A helyi lakosságot ez a washingtoni kormány ellen hangolta. Nem sokkal később Ben New York-i irodájában megjelent Charles V. Ryan, Springfield polgármestere. Információkat kért a Rheinmetall tevékenységéről a náci időkben. „A legjobb helyre jött.” Ben elmondta neki, hogy a konszern több mint ötezer lágerfoglyot dolgoztatott.

„Ryan polgármester Washingtonba ment, hogy az ügyről tárgyaljon, és azt mondta, örömmel vesz minden segítséget. Elhatároztam, hogy bemutatom a tényeket a védelmi minisztérium második emberének, Cyrus Vance-nek.”

Jimmy Carter későbbi külügyminiszterével „szívélyes légkörben” zajlott a találkozó 1965. február 24-én. Beszélgetés közben Ben utalt arra, hogy segítségükre lehetne, ha a Pentagon a Rheinmetall lehetséges ügyfeleként szorgalmazná a konszern és az egykori rabszolgamunkásai közötti megegyezést.

„Vance fogékonynak mutatkozott a kérésemre, de azt mondta, erről előbb tárgyalnia kell a külügyminisztériumban." Az eladók bizonyára értesültek arról, hogy az amerikai kormányzaton belül kérdések vetődtek fel az ágyúüzlettel kapcsolatosan. Nem sokkal később ugyanis Julius Klein, a cég PR-vezetője ellenoffenzívát indított. Az amerikai külügyminisztériumnak írt levelében „zsidó kérelmezők meg nem vizsgált és nem bizonyított igényéről" beszél, és – Ben nevének említése nélkül – megbélyegezte „azt az ügyvédet", aki hamis adatokkal akar nyomást gyakorolni a kormányra. Ezt Ben nem hagyta annyiban: „Amikor megtudtam, hogy Klein a Rheinmetallt képviseli, de a cég múltjával nyilvánvalóan nincs tisztában, küldtem neki egy levelet, amiben leírtam, hogy a Rheinmetall Sömmerdában 1200 fiatal zsidó nőt foglalkoztatott Buchenwaldból brutális körülmények között, és a Rheinmetall menedzsmentjében ülő egykori nácik minden kompenzációtól elzárkóznak." A Rheinmetallnak érdekében áll, hogy kövesse az I. G. Farben, a Krupp, a Siemens és más cégek példáját, és az igényeket jóindulattal kezelje. A levél másolatát eljuttatta a State Departmentbe, ahonnan közölték vele, az Egyesült Államok értésére adta Kai-Uwe von Hassel német külügyminiszternek, hogy „kívánatos" lenne, ha a Rheinmetall megoldaná az egykori kényszermunkások kompenzációjának problémáját. Az ügy véglegesen elért a nagypolitika szintjére, és úgy tűnt, ez nem marad hatás nélkül.

1965. április végén, május elején a megmerevedett vonalak hirtelen mozgásba jöttek. Az amerikai nagykövet tanácsára Ben és Katzenstein találkozott Günter Bode minisztériumi

igazgatóval, a bonni hadügyminisztérium hadigazdálkodási osztályának vezetőjével. Ő késznek mutatkozott arra, hogy elmagyarázza Otto Paul Caesar Rheinmetall-főnöknek, itt többről van szó, mint néhány ágyú eladásáról. Megegyeztek abban, hogy kapcsolatban maradnak egymással, és kizárják a nyilvánosságot, amíg a helyzet nem tisztázódik. Másnap Ben és Katzenstein Düsseldorfban találkozott Caesarral. A Rheinmetall menedzsere elmondta, hogy a kérdést meg kell beszélnie az új tulajdonossal, a Röchling családdal, akik a vállalkozást az ötvenes években vették meg. Tíz héttel később a Claims Conference „formális, nagyon rövid levelet" kapott Düsseldorfból: A döntő mondat így hangzott: „Az összes körülmény beható mérlegelése után a felügyelőbizottságunk arra a következtetésre jutott, hogy társaságunknak nem áll módjában elismerni az Önök követeléseinek jogosságát." Erről Ben ezt írja a könyvében: „A nyugodt diplomácia, amire a Claims Conference törekedett, nem érte el a célját. Már csak egyetlen lehetőség maradt: kimenni a fényre, az amerikai közvélemény elé."

Mivel a Conference nem akart előtérbe kerülni, ezért az egyik legfontosabb tagszervezete, a B'nai B'rith lépett előre. Az elnök, William Wexler 1966. február 3-án éles hangvételű táviratot küldött Dean Rusk külügyminiszternek és Robert McNamara védelmi miniszternek. Tiltakozott a Rheinmetall-lal, „vagy bármely másik, rabszolgamunkásokat kizsákmányoló, de a cselekedetéért felelősséget nem vállaló" céggel tervezett üzlet ellen. Rövid idő elteltével a sajtó megkapta az összes információt.

„Fegyvervásárlás miatt össztűz alatt a Pentagon", állt a *New York Times* 1966. február 6-ai, vasárnapi kiadásának a címlapján. Az egyik springfieldi helyi újság azt írta, hogy a helybéli fegyvergyár riválisa egy egykori „náci üzem", a polgármester pedig kritizálta a német cégnek adott megbízást. A nemzetközi hírügynökségek is felkapták a sztorit. Ezektől a híradásoktól megijedve, több kongresszusi képviselő is előállt olyan törvénytervezettel, amelyik megtiltaná a fegyvervásárlást olyan külföldi cégektől, amelyek kényszermunkásokat dolgoztattak, és késlekednek a kompenzációval. McNamara védelmi minisztert is elkezdték puhítgatni.

A sajtóban megjelent történetek és az ezáltal kiváltott politikai tiltakozások első hatásai éppen mutatkozni kezdtek, amikor Ben New York-i irodájába váratlan látogató érkezett.

„Nagydarab, elegáns hölgy, nercbundában és a hozzá illő kalappal, karján krokodilbőr táska lógott, és azt mondta, a Rheinmetall-ágyúkról akar velem beszélni." Bemutatkozott, Mrs. John R. Hecht Vancouverből, British Columbiából, és azt mondta, van néhány információja, ami Bent érdekelheti. A férje a Hispano-Suiza Company főrészvényese volt, ami a húsz milliméteres ágyúk szabadalmával rendelkezik. Jelenleg Genfben van, hogy az eladást a Pentagon számára elintézze, a Hispano-Suiza új, svájci tulajdonosának a megbízásából. Mindez kissé bonyolultnak tűnt, de a részletes ismeretei igazolták, hogy jó információkkal rendelkezik.

A beszélgetés során Mrs. Hecht közölte Bennel, hogy megbízása van a Rheinmetalltól, adjon át egy ajánlatot. A vállalkozás készen áll arra, hogy minden fogolynak kártérítést fizessen, aki a valamelyik nyugat-németországi üzemében dolgozott. Másnap a hölgy telefonált. A férje beszélt Düsseldorfban

Kranzbühlerrel, aki azt javasolta, „a Rheinmetall az Egyesült Államok követsége megbízható embereinek fizet hárommillió német márkát". Ben azt felelte, hogy a Claims Conference ötmillióból indul ki, de bizonyára el lehet jutni egy kompromisszumhoz. „Néhány nappal később Mrs. Hecht azt mondta, hogy Kranzbühler komolyan törekedik a megállapodásra, mivel a német védelmi miniszter nagyon szorongatja." De megegyezés helyett visszaesés következett.

„Nincs megegyezés!", üzenték Düsseldorfból. Az igazgatótanács felháborodott a vállalkozás és a képviselői elleni „szisztematikus és szervezett sajtóhadjáraton". Miközben Amerikában egyre hangosabb kritikával illették a fegyverüzletet, a *Der Spiegel* 1966. március 7-ei cikkében a Rheinmetall oldalára állt. A kampány szervezője „a New York-i jóvátételi ügyvéd, Benjamin (Ben) Ferencz". Miután a tárgyalóteremben alulmaradt, „ágyúdalra hangol a Rajna menti rabszolgahajcsárok ellen". Az egykori zsidó kényszermunkások követelései „se jogilag, se morálisan nem megalapozottak", vélte a német hírmagazin. A megtámadott erre ismét a történelmi tények publikálásával válaszolt. De azt nem akarta, hogy a helyzet tovább eszkalálódjon.

A háttérben az amerikai és a német védelmi miniszterek azon dolgoztak, hogy kiutat találjanak a zsákutcából. „A Rheinmetall ágyúja a napirend egyik legfontosabb pontja volt." Közben a washingtoni német követ meghívta teázni Jay Kaufman rabbit, a B'nai B'rith helyettes ügyvezetőjét. Mintegy mellékesen megjegyezte, „hogy egy vagyonkezelő alap létrehozását fontolgatják kétmillió márkával, amit a zsidó igények kielégítésére lehetne felhasználni". Az ötlet konkrétabbá vált, amikor hamarosan azt közölték, hogy a Rheinmetall, a State Department, a német védelmi minisztérium és a washingtoni nagykövet tárgyalásainak eredményeként megegyeztek, „hogy a fegyvereladásban érintett három partner összesen ötszázezer dollárt fizet". A Rheinmetall és a Hispano-Siuza mellett érintett harmadik cég Heinrich Diehl nürnbergi tölténygyára volt. A javaslat tartalmazta azt a kikötést, hogy a pénzt vissza kell fizetni, ha a fegyverüzlet meghiúsul. Ben számára ez elfogadhatatlan volt: „A Claims Conference semmilyen körülmények között nem köthet megállapodást a rabszolgamunkáról, ha az az amerikai kormány és egy német vállalkozás közötti fegyverkereskedelemtől függ." Ráadásul a felajánlott összeg nem elegendő, és a Conference „nem fogad el pénzt olyan cégtől, amelyik nem érintett, amelyikkel szemben a kényszermunkásoknak nincsenek követeléseik". (Akkoriban még nem lehetett tudni, hogy Diehl ugyancsak alkalmazott lágerfoglyokat.) A tárgyalások végén az ajánlat összegét sikerült 2,5 millió márkára feltornázni.

A károsultak ügyvédeinek most várniuk kellett, amíg a két védelmi miniszter döntést hoz. McNamara és von Hassel 1966. május 13-án, pénteken találkozott Washingtonban. Ben ekkor éppen Bonnban volt. Hogy elkerülje a kíváncsi riportereket, Maria Laach faluban bújt el, egyórányi autóútra a szövetségi fővárostól, egy erdőben. Amikor szombat reggel a rádiót bekapcsolta, az amerikai katonai adó éppen akkor közölte, hogy az amerikai hadsereg megszerezte „a vitatott fegyvereket". „Ez az első alkalom, hogy az Egyesült Államok nagyobb fegyverüzletet köt a Német Szövetségi Köztársasággal", méltatta az eseményt a *Die Welt* című napilap. A *New York Times* május 20-ai nemzetközi kiadásának címlapján ez állt: „A zsidóknak fizetni kell a rabszolgamunkáért – Washington és Bonn kompenzációra kényszerített egy céget". A Rheinmetall valójában nagyon kelletlenül fizetett, és a közvélemény előtt következetesen vitatta, hogy bármiféle kártalanítási követeléseket elismert volna. A vállalkozás még évtizedekig tagadott minden történelmi felelősséget. A Claims Conference csak „egy kilátásba helyezett megbízásra való tekintettel" kapott pénzt, hangsúlyozta később az igazgatótanács egyik tagja.

A Claims Conference-nek átutalt 625 000 dollár (ez megfelel a kialkudott 2,5 millió márkának) csak igen korlátozottan tette lehetővé az áldozatok kártalanítását. Kizárólag a sömmerdai, unterlüßi és hundsfeldi Rheinmetall-üzemekben rabszolgamunkát végzett zsidó nőket tudták figyelembe venni. A többiek semmit nem kaptak. A számarányokról Ben ezt írta: „Az 1214 nőből, akik 1944. november 26-án Sömmerdában dolgoztak, a Kompensations-Treuhand 992-t talált meg és kárpótolt. Unterlüßből a megközelítőleg kilencszázból csak kétszázhatvanegyen kaphatták meg a részüket az alapból. Az ezer körülire becsült hundsfeldi zsidó fogolyból kétszázhatvankettőt találtak meg." Kelet-Németországból vagy a Szovjetunióból egyáltalán nem érkezett követelés. Kézenfekvő a feltételezés, hogy ezekben az országokban a zsidókat politikai okokból akadályozták meg, hogy az NSZK-ban kérvényt nyújtsanak be. De hogy közülük is legalább néhányan kapjanak valami csekély kártérítést, a Kompenstations-Treuhand az egykori sömmerdai fogoly, Bimbi Grosz segítségével egy szokatlan módszert eszelt ki. Sálakat, anyagokat, kabátokat, pulóvereket, golyóstollakat és más tárgyakat tartalmazó ajándékcsomagokat küldtek a Szovjetunióba, amelyek állítólagosan Bimbitől származtak, az Egyesült Államokból. „A meglepett címzettek igencsak elcsodálkozhattak a nemrégiben emigrált barátnőjük hirtelen támadt gazdagságán."

Csupa csalódás

A Rheinmetall viselkedése jellemző volt a német iparra – és kóstolót nyújtott azokból a csalódásokból, amelyek ezután következtek. Ez volt az utolsó történelmi terhet cipelő német cég, amelynél Ben legalább az „elismerés gesztusát" felfedezte. Friedrich Flick, Nürnbergben elítélt háborús bűnös, „a jelenkor legjelentősebb iparmágnása" *(FAZ)* évekig tartó tárgyalások után megúszta, hogy az üzemeiben dolgoztatott kényszermunkásainak akár egy fillért is fizessen. Amikor 1972-ben meghalt, a Dynamit Nobel AG ügyét is vele temették. A vállalkozás a második világháború alatt lágerfoglyokat dolgoztatott a lőszergyáraiban. Az igazgatótanácsának az elnöke Flick volt, ő birtokolta a részvények többségét is.

A repülőgépgyártás is megtagadta, hogy rabszolgamunkásainak kompenzációt fizessen. A Junkers, a Messerschmitt és a Heinkel is lágerfoglyok ezreit foglalkoztatta. „Nem tudom elfelejteni, amit akkor láttam, amikor Mauthausen és a külső táborai, többek között Gusen is felszabadult", írja Ben. „Emberi csontokból épült fal vette körül a kőbányát, amelyben elrejtették a Messerschmitt repülőgépgyárát."

Ugyancsak eredmény nélkül zajlottak a tárgyalások a Braunkohle-Benzin AG-val, ami jelentős szerepet töltött be a Német Birodalom hadigazdálkodásában – az általa előállított szintetikus üzemanyag volt hivatott Németországot lehetőleg függetleníteni a külföldi olajtól. De nem volt jobb a helyzet az építőiparral sem: „Szinte az összes nagyobb német cég dolgoztatott foglyokat, számos koncentrációs táborból. Ezek a cégek a háború után ismét virágzásnak indultak, hiszen a lerombolt német városokat újjá kellett építeni, de egyikük sem ismert el semmiféle felelősséget a táborok túlélői iránt."

Végül Bennek az a terve is kudarcba fulladt, hogy átfogó szabályozást érjen el a Német Iparszövetséggel (BDI). A terv az volt, hogy a szövetség tagjai, a lágerfoglyok egykori kizsákmányolói bocsássanak rendelkezésre egy bizonyos összeget, „amit bizonyos, mindkét fél által elfogadható formalitások betartásával szétoszthatnak a kényszermunkások között". Egy ideig Adenauer államtitkára, Hans Globke is részt vett a tárgyalásokon. A problémáról 1962 tavaszán tárgyalt a BDI elnökével, Fritz Berggel, és azt tanácsolta neki, ne kössön általános megegyezést. Ezt a bűn beismerésének tekintenék, és csak arra lenne jó, hogy egy ellenzéki front alakuljon ki a vállalkozások között.

Néhány látványos siker ellenére, amelyek az óceán mindkét partján feltűnést keltettek, Ben a tanulmányában kritikus mérleget von: „A német cégek százai közül, amelyek kizsákmányolták a táborok foglyait, egy kézen megszámolhatók azok, akik valamennyit fizettek a túlélőknek." Az összesen tizenhárommillió dollárból, amit német cégek adtak, mintegy tizenötezer zsidó részesült, személyenként néhány száz dollártól (Rheinmetall, AEG) maximum ezerhétszáz dollárig (I. G. Farben) terjedő összegben. A legtöbben nem is igazán értették a kártérítés értelmét: „Nem tudták megérteni, hogy az egyik vállalkozás miért fizet, miközben a másik meg nem." Számukra úgy tűnt, „a kevés pénz része a rejtélyes és átfogó jóvátételi programnak". A német iparmágnások ezt egészen másként látták. A kizsákmányolást háborús szükségszerűségként mentegették. Még évtizedekkel a háború vége után sem látták be az általuk elkövetett jogtalanságokat. A rabszolgamunkásokat foglalkoztató német cégek közül egyetlenegy sem akadt, amelyik önként fizetett volna akár csak szimbolikus jóvátételt. „Még az a kevés vállalkozás is, amelyik valamennyit fizetett, olyan körülmények között tette, amelyek jól mutatták, hogy a motivációjuk nem az egykori kényszermunkások megsegítése, hanem sokkal inkább valami számukra mutatkozó haszonszerzés lehetősége volt."

Ben találkozása Speerrel

A nemzetiszocialisták között is alig akadt valaki, aki többet tudott volna a rabszolgamunkásokról, mint Albert Speer, Hitler barátja és fegyverkezési minisztere. Amikor a spandaui börtönből kikerülve 1969-ben megjelentette az emlékiratait, figyelmes olvasóra talált Benben. Noha a könyvben „nagyon kevés

olvasható a zsidókról", és „gyakorlatilag semmi a koncentrációs táborokról", a szerző mégis megrendültnek tűnik „attól, amit tett". Ez Bent arra késztette, hogy találkozót beszéljen meg Speerrel, miután 1966-ban letöltötte büntetését és szabadon engedték.

A találkozóra egy szállodában került sor a frankfurti repülőtér közelében, „nagyon szívélyes légkörben zajlott. Kézfogással köszöntöttük egymást, Speer pedig kifejezte elégedettségét, hogy beszélgethet egy egykori nürnbergi ügyésszel, aki maga is zsidó." A kényszermunkásprogramról beszélgettek, és a náciknak arról a tervéről, hogy a zsidókat és más lágerfoglyokat a munka által gyilkoljanak meg. Speer ezzel nem akart egyetérteni. Nem a megsemmisítés volt a közvetlen cél, mondta, és kiemelte, „mennyire nem lett volna hatékony egy embert több hónapig képezni, majd halálra gyötörni". Erre Ben: „Bizonyára nem a bányákban, kőtörőkben, építkezéseken, hidak, alagutak építésénél dolgozó képzetlen munkásokra gondolt – és nem Auschwitzra." Speer a maga mentegetésére utalt a hivatalának azokra az erőfeszítéseire, amelyek a kényszermunkásokkal való jobb bánásmódra irányultak. Ben nem hitte el neki a „humanitárius hangvételt": számára sokkal inkább a hatékonyság és a hatalmi bürokrácia volt fontos, nem az érintettek jóléte. Speer bűnösnek érezte magát, de nem azért, mert felelős volt a foglyok dolgoztatásáért, „hanem azért, mert nem tudta keresztülvinni, hogy a táborokból még több jöhessen ki, és dolgozhasson a fegyvergyárakban, ahol a körülmények, és ezzel a túlélési kilátásaik is jobbak voltak". A végén Ben megkérdezte tőle, hogy véleménye szerint egykori nürnbergi fogolytársa, Friedrich Flick jogosan tagadta-e meg a zsidó kényszermunkások kártalanítását. „Nem, Flicknek nem volt igaza", válaszolta Speer.

A találkozás is hatással volt Ben *Less Than Slaves* című könyvének a befejezésére. A mű utolsó sorai – a szerző jól megfontolt szándékainak megfelelően – túlmutatnak a holokauszton: „A cselekményeket, amiket leírtam, németek követték el zsidók ellen. Noha a történelem évkönyveiben nem jegyeztek fel egy nép szisztematikus kiirtására tett nagyobb kísérletet, ez nem azt jelenti, hogy efféle kísérletek ne történhetnének meg másutt is, más áldozatokkal és más tettesekkel." Elég az amerikai indiánokra, a feketék kizsákmányolására, a Gulagra, vagy Ázsiában és Afrikában az „állam ellenségeinek" tömeges kivégzésére gondolnunk. A emberiség mindig készségesen „behunyta a szemét az erőszak előtt, amikor azt államérdekkel vagy a köz érdekével lehetett magyarázni". Ben meggyőződése volt – és az most is –, hogy „a bűnök, amelyekről itt szó esett, és oly sokak mulasztása, hogy azokat nem ismerte fel", nem annyira a gyűlöletből fakadt, mint inkább „a közömbösségből, ami miatt egyébként tisztességes emberek készen álltak elfogadni vagy ignorálni azt, ami történt".

„MAKE LAW, NOT WAR"

„A legfontosabb probléma a világon"

Ben Ferencz életútját – mint minden másik emberét is – befolyásolták a külső körülmények és a véletlenek. Teljesen más lett volna, ha a szülei nem vándorolnak ki Amerikába, ha a japánok nem bombázzák Pearl Harbort, ha Glueck professzor a döntő pillanatban nem avatkozik közbe. Ennek ellenére mély benyomást kelt ennek az életnek a következetessége és belső logikája. Miután Hitlert legyőzték, a tetteseket elítélték és az áldozatokat kártalanították, Ben minden szenvedélyét és kreativitását arra fordította, hogy a jövőben megakadályozza az olyan szenvedést, amilyet a második világháború hozott az emberiségnek. Életének második felét ez a cél határozta meg. Meg volt győződve róla, hogy az egyes ember szabhatja meg a különbséget („A man can make a difference").

A békésebb és emberibb világért folytatott küzdelem csatakiáltásává a „Law, Not War!" – „Törvénykezz, ne háborúzz!" jelszó vált. Ez fejezte ki tapasztalatainak és eszméinek kvintesszenciáját: miközben minden zsebtolvaj a törvény hatálya alatt áll, és az illetékes bíróságok ítélkeznek felette a vétke miatt, addig a politikai bűnözők esetében hiányoznak a megfelelő alapok és intézmények. A nürnbergi perek történelmi áttörést jelentettek, de a fejlődésnek tovább kell haladnia. Véget kell vetni a nemzetközi kapcsolatokban a véres anarchiának, ahol még mindig az erősebb ököljoga volt érvényben. A támadó háborúkat törvénytelennek kell nyilvánítani, és büntetni kell. A jog és a törvény „a béke fegyvere" – ez volt a jelszava, amit minden rendelkezésére álló eszközzel terjesztett. Missziójának gyors sikerére vonatkozóan nem voltak illúziói. Tudta, hogy a magasra állított mércét az ő életében aligha érhetjük el, „de már az is megéri, ha valamennyi haladást elérünk". És ez valóban meg is történt: Ben megélte, hogy a két ellenséges szuperhatalom Reagan és Gorbacsov alatt közeledni kezdett egymáshoz, majd véget ért a hidegháború. Megegyeztek abban, hogy atomarzenáljukat csökkentik, és számos fontos leszerelési folyamatot indítottak be. A jugoszláviai háború és a ruandai népirtás felelősei számára létrehozott, úgynevezett *ad hoc* törvényszékek, majd végül az állandó Nemzetközi Büntetőbíróság létrehozása Hágában fontos mérföldköveit jelentették ennek az útnak.

Ben számára mindez 1970-ben kezdődött el. Ötvenéves volt, és megint úgy döntött, hogy új pályafutásba kezd. Elég sokat foglalkozott már a második világháború és a holokauszt következményeivel, most „még fontosabb feladatokkal" akart foglalkozni, azzal, hogy szuverén államokat a jog uralma alá kényszerítsen. A vietnámi háború – amibe az Egyesült Államok egyre erőteljesebben belebonyolódott – kapcsán szerzett benyomásaitól hajtva elhatározta, hogy feladja ügyvédi tevékenységét, és a világbéke tanulmányozására szánta el magát. Tudományos tanulmányokban, mint a „War Crimes Law and

the Vietnam War" (Háborús büntetőjog és a vietnámi háború, 1968), számos újságcikkben és olvasói levélben már többször emlékeztetett a nürnbergi perek tanulságaira, és hangsúlyozta, hogy az amerikaiak Délkelet-Ázsiában illegális támadó háborút folytatnak, amiért személyesen az elnök és a főparancsnok viselik a felelősséget. Szükség lenne egy Nemzetközi Büntetőbíróság felállítására, ami üldözi az efféle agressziókat. Máskülönben az intézmény hiányát továbbra is „emberi vérrel fizetjük meg". Egykori főnöke és ügyvédkollégája, Telford Taylor is határozottan kiállt amellett, hogy a vietnámi háború esetében is alkalmazzák a „nürnbergi elveket". Nemzetközi elismertségük okán, amit a háborús bűnösökkel kapcsolatosan szereztek, ők ketten erőteljes publicisztikai párost képeztek, a hangjuk messzire elhallatszott.

A vietnámi események döntő hatással bírtak Ben új karrierjére – de a végső lökést egy váratlan egészségi probléma adta meg, ami úgy érte őt, mint derült égből a villámcsapás. Gertrude-dal és Nina lányával 1969 decemberében néhány napra Puerto Ricóba utaztak. Odaúton a Pan American Airways járatán szívinfarktust kapott. Leszállás után egy túlzsúfolt városi kórházba került, ahol senkinek nem volt ideje arra, hogy az életveszélyben lévő beteggel foglalkozzon. Ehelyett saját felelősségére a strandon kúrálta magát. „A Condado Beachen töltöttem az időmet, az élet és halál kérdésein gondolkodtam, és azon, hogy lejárt az időm, de esetleg kapok még egy esélyt." Az esélyt megkapta, meg is ragadta. Ez az élmény felgyorsította az elhatározását, hogy mivel is akar életének „maradékában" foglalkozni.

Először is tanácsokat kért az anyag elismert szakértőitől. Terveit megvitatta Jacob Robinsonnal, az ENSZ Jogi Bizottságának korábbi izraeli tagjával, a Nobel-békedíjas René Cassinnal, és Taylor barátjával. Utóbbi javasolta, hogy forduljon Myres S. McDougalhoz, a Yale professzorához. „Mac", ahogyan a munkatársai nevezték, az Egyesült Államok egyik kiemelkedő jogtudósa volt, a szakterülete ráadásul az emberi jogok; ez kötötte össze őt a szakterület további úttörőivel, például Louis B. Sohnnal a Harvardról, Thomas M. Franckkal New Yorkból, vagy Louis Henkinnel és Oscar Schachterrel a Columbia Universityről. Ben 1970 januárjában levélben fordult McDougalhoz, amelyben közölte, hogy életét ezentúl a világbéke szolgálatába szándékozik állítani. „Eléggé meglepődött a támadó háborúk megakadályozása és a Nemzetközi Büntetőbíróság megalapítása iránti hangsúlyos érdeklődésemtől." A professzor elmondta neki, hogy ő és szerzőtársa, Florentino P. Feliciano több mint egy évig írták *Law and Minimum Public World Order* (Jog és a minimális nyilványos világrend, 1961) című könyvüknek az agresszióról szóló fejezetét, ami a könyv legjobban átgondolt része, csak eddig senki nem vett tudomást róla. „Mivel már eljutottam arra a következtetésre, hogy a világon a legfontosabb feladat a háborúk megakadályozása, nem engedem, hogy az előre látható nehézségek és az emberek közömbössége eltántorítson engem."

Ezután együtt keresték a leghatékonyabb módszert. Ben arra gondolt, hogy visszatér az egyetemre, de McDougal úgy vélte, hogy a Harvardon elegendő jogi képzést kapott, tudományos karrierbe belekezdeni viszont már késő. „Azt javasolta, hogy ehelyett gondolkodjak a témán, olvassak és írjak róla." Megfogadta a tanácsot, és magántanulmányokba kezdett, majd igen gyorsan eljutott odáig, hogy rendkívül produktív publicista, szónok és a béke ügyének fizetés nélküli ügyvédje legyen.

„Mister Aggression" az ENSZ-nél

Az ENSZ jogi szakkönyvtára New Yorkban igazi kincsesbányának bizonyult. Ben bebocsátást nyert, mert az American Society of International Law képviselőjeként akkreditálták az ENSZ-hez. Elnyerte a könyvtárosok bizalmát, kapott tőlük egy kulcsot, így tetszése szerint tudott kutakodni a mélyen a föld alatt tárolt archív kincsek között. „Olyan volt, mint a Paradicsomban – csak az almák helyét könyvek foglalták el." Rövid idő elteltével rábukkant a Népszövetségnek, az ENSZ tragikusan-látványosan megbukott elődszervezetének az irataira. „Megtudtam, milyen terveket dolgoztak ki a béke megőrzésére, miután az első világháborúban megöltek húszmillió embert." Az intézkedések nem állták ki a realitások próbáját; alig két évtizeddel később bekövetkezett az újabb, még megsemmisítőbb katasztrófa, kétszer annyi halálos áldozattal. „Nem volt túlságosan felemelő megállapítás, hogy a világháborúkról listát lehet készíteni, növekvő sorrendben, római számokkal jelölve őket."

Az ENSZ-nél nem csupán saját magát képezte Ben a nemzetközi büntetőjog tekintélyes szakértőjévé, a javaslatait lendületes és állhatatos munkával sikerült beépíteni a politikai folyamatokba is. Az ENSZ New York-i székhelyén és Genfben szabadon járt ki-be. Noha soha nem volt semmilyen hivatalos mandátuma, mégis gyorsan hírnévre tett szert a világszervezetben; a mondandójára mindig tisztelettel figyeltek. Igyekezete miatt, hogy a támadó háborúkat megakadályozza, és megtegye az első lépéseket az agresszió definiálása felé, a „Mr. Aggression" becenevet kapta. Számos cikk révén vált egyre markánsabban azon hatalmak kritikusává, amelyek vonakodtak részt venni a megoldásban, még ha ennek az ellenkezőjét állították is.

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalapítása – ami az alapokmány aláírásával történt San Franciscóban, 1945. június 26-án – a békés együttműködés új korszakát volt hivatott útjára indítani. Amikor a közgyűlés egy évvel később először összeült New Yorkban, a genocídiumot üldözendő bűncselekménynek nyilvánította. Hangsúlyosan megerősíti a „nemzetközi jog elveit", amelyeket a nürnbergi perek révén ismertek el. Megfelelő büntetőjog kodifikálását és egy nemzetközi törvényszék megalapítását helyezte kilátásba. Különféle bizottságok, albizottságok, munka- és kontaktuscsoportok kezdték meg a munkát.

De a hidegháború megakadályozta a haladást. „És csak beszéltek. És csak beszéltek. Huszonöt évvel később még mindig csak beszéltek."

Annak, hogy a kezdeti évek jó szándékú szózatai eredménytelenül pufogtak el a levegőben, Ben kritikai észrevételei szerint elsősorban a Biztonsági Tanács öt állandó tagja – az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, a Szovjetunió és

Kína –, valamint az ő vétójoguk volt az oka. Ő maga is csodálkozott azon, hogy pont az Egyesült Államok volt a fő akadály, holott az ENSZ alapokmányának kidolgozásában vezető szerepet játszott, és a világméretű büntetőtörvényszék létrehozását is felvette az agendájába. A viták egy helyben toporogtak: „Megbeszélések százain vettem részt jogászok ezreinek társaságában. Csak ezt mondogatták: „Mivel az agressziónak nincs definíciója, nincs törvénykódex, és mivel nincs törvénykódex, nincs törvényszék."

A konstrukciós hibát ezekkel a szavakkal írja le a *Stories*-ban: „A jövendőbeli béke 1945-ös terve két fő komponensből állt. Az egyik az ENSZ alapokmánya. A másik a jog uralmának rendszerét igényelte, amint az Nürnbergben történt. Olyan volt ez, mint a szék, amelynek csak két lába van: az ENSZ struktúrája nem volt megfelelő, a nürnbergi perekből következő kötelezettségek pedig homályosak maradtak. Folyamatosan derült fény újabb és újabb hiányosságokra. A világszervezetnek nem volt saját jövedelme, a tagországok befizetéseire szorult. Nem létezett érvényesítő mechanizmus, nem volt független hadserege, amint azt kilátásba helyezték. Az ENSZ csak abban az esetben volt cselekvőképes, ha a saját maguk által kinevezett tagjai a maguk különféle társadalmi és politikai berendezkedéseikkel mindenben egyetértettek. Egy ilyen szervezet nem lehet hatékony abban, hogy az egymással vetélkedő nemzetek békéjét megőrizze."

A hidegháború amolyan ürügyként szolgált arra, hogy a három aspektus – definíció, kódex, törvényszék – kérdését jegeljék. Eközben a világban fegyveres konfliktusok robbantak ki,

„sorra haltak a fiatal katonák és civilek, akik a békésebb világra vártak, amit ígértek nekik".

Néhány küldöttet idegesítettek Ben fáradhatatlan intervenciói. Visszaemlékszik egy 1971-es genfi ENSZ-találkozóra, ahol ő nyugodtan ült az erkélyen a tárgyalást figyelve, amikor Egyiptom képviselője felállt, és azt követelte, hogy távolítsák el őt a teremből. Ez egy zárt tárgyalás. A Special Committee on the Question of Defining Aggression (Az agresszió meghatározásának kérdésével foglalkozó különbizottság) elnöke, a finn Bengt Broms ismerte és nagyra tartotta Bent. Meglepődött, és tanácstalannak tűnt. De váratlan segítséget kapott. Ciprus képviselője szót kért, és megkérte Bent, csatlakozzon az ő küldöttségéhez. Meg is tette – a tárgyalás idejére.

Amit egyszer a fejébe vett, azt el is akarta érni – ez a jellemvonása egész életén át végigkísérte. Az ENSZ kínzóan lassú ügyintézése nem bátortalanította el, sokkal inkább erősítette az igyekezetét. Számos cikket publikált elismert emberi jogi szakfolyóiratokban. Az agresszió definiálására létrehozott bizottság számára kompromisszumos javaslatokat dolgozott ki, amelyeket szétosztogatott a tagok között. Kiváltképp a kisebb országok fogadták ezt szívesen, amelyek természetüknél fogva ódzkodtak a hatalmi politikától. Lassacskán úgy tűnt, a megegyezés elérhető közelségbe került – többek között a szuperhatalmak közötti feszültség enyhülésének köszönhetően.

1973-ban a *Columbia Journal of Transnational Law* című folyóiratban jelent meg programadó tanulmánya, a „Defining Aggression – The Last Mile" (Az agresszió meghatározása – az utolsó mérföld), amelyben leírja, hogyan sikerült a különbizottság századik ülésén ugyanazon év áprilisában és májusában majdnem megalkotni a mindenki által elfogadható definíciót. A kilencpontos preambulumot hét cikk követte. Az első megállapította: „Az agresszió egy államnak egy másik állam szuverenitása, területi integritása vagy politikai függetlensége ellen alkalmazott fegyveres erőszak (akármilyen módon történik is)..." A vázlat a továbbiakban felsorolja az agresszív aktusokat, utal arra, hogy milyen esetekben legális a fegyveres erő alkalmazása, és javaslatokat tesz a tiltások megszegésének jogi következményeire.

Az egyik, mind a mai napig nem megoldott vitás kérdés az önrendelkezés joga. Ben ebben látta „a jelenlegi élet egyik legnagyobb dilemmáját". Egyrészt arról van szó, hogy korlátozzák a fegyveres erőszakot, másrészt néhány nép arra törekedett, hogy megszabaduljon olyan kényszerektől, amelyeket elnyomónak ítélt meg. Erről ez volt a véleménye: „Teljességgel független állam, amelyik szabadon dönthet a sorsáról, a mai világban nem létezik. Az összes ember kölcsönös összefonódása egyre nagyobb, és egyre inkább elismert tény. Ez nem jelenti azt, hogy a kulturális, nyelvi, vallási vagy világnézeti különbségeknek, amelyek az emberi szellemet olyannyira kielégítik, el kell tűnniük. Azt implikálja, hogy ezek az értékek viszonylagosak, és a világméretű interakció és szerveződés növekvő struktúrája részeiként kell őket tekintenünk." Mindenkinek, aki önrendelkezésre törekszik, el kell ismernie, hogy ennek a koncepciónak megvannak a maga korlátai, miközben azoknak, akik a hatalmat gyakorolják, be kell látniuk, hogy ők a felelősek azért, hogy a hatalmukkal ne éljenek vissza. Kiemelte a megegyezés jelentőségét, amennyiben ezt hangsúlyozta: „Ha nem élhetünk a masszív erőszaktól való félelemtől mentesen, az megterhel és lerombol minden más emberi értéket". Emlékeztette az államok közösségét, hogy mindenkinek érdekében áll önkéntesen alávetnie magát a törvénynek, ami az ő jogait is védi. „Az agresszió definíciójában a legfontosabb, hogy definiáljuk", fogalmazta meg az ENSZ-küldöttségek számára. Eljött a döntés és a cselekvés ideje. Hogy mi történhet akkor, ha az állami túlkapások büntetlenek maradnak, azt Abesszínia, a mai Etiópia példáján keresztül világította meg. Mussolini 1935-ben meghódította és olasz gyarmattá nyilvánította a kelet-afrikai országot. A „Júda oroszlánja"-ként ismert uralkodó, Hailé Szelasszié az ügyet a Népszövetség elé vitte. „Egy szép napon önök is valakinek az Abesszíniája lesznek", jelentette ki. Elsősorban a gyarmattartó birodalmaktól, Nagy-Britanniától és Franciaországtól várt segítséget. De ők félrenéztek. A szankciók elmaradtak. A Népszövetség vonakodásától és tehetetlenségétől, hogy Mussolinit felelősségre vonja, Hitler is vérszemet kapott. Hamarosan belekezdett az annektálások és hódítások sorozatába, amelyek egyenesen a második világháborúhoz vezettek.

Genfi és New York-i befolyásának növekedése mellett Ben akkoriban egy témába vágó könyvön dolgozott éppen. Először csak egy, a *Harvard Law Review* számára írandó cikken gondolkodott, de Sohn professzor azt javasolta, hozzon ki belőle többet. Végül tekintélyes terjedelmű, kétkötetes alapmű lett belőle, a *Defining International Aggression – The Search for World Peace* (Az államok közti agresszió meghatározása – a világbéke keresése). Az ezerkétszáz oldalas könyv 1975-ben jelent meg az

Oceana Publications kiadónál. Az alcím, *A Documentary History and Analysis* (Dokumentált történelmi áttekintés és kritikai elemzés) további, a témába illeszkedő tudományos műveinek a koncepcionális princípiumává vált, amelyeket a következő években jelentetett meg. A probléma történelmi ábrázolása és kritikai elemzése mellett az összes fontos forrásszöveget is megadja. A könyvei szakemberek, politikusok és diákok számára nélkülözhetetlen munkaeszközök lettek. De mivel tudta, hogy az ilyen nehéz olvasmányok nem bírnak nagy hatással széles körökben, újságcikkekkel, olvasói levelekkel, rádió- és tévéinterjúkkal egészítette ki őket.

Miközben a könyvén az utolsó simításokat végezte, arról értesült, hogy a különbizottság hosszú évek vitái után végre megtalálta azt a megfogalmazást, amit az összes érintett állam el tudott fogadni. Az utolsó ülésre 1974. április 12-én, nagypénteken került sor a New York-i East Riveren, az ENSZ székházában. Meghívta Gertrude-ot, hogy vele együtt vegyen részt az eseményen. A konferenciaterem látogatóknak fenntartott galériáján ők ketten voltak az egyedüli vendégek. És ahogy a feleségének odasúgta, az egyedüli jelenlévők, „akiket nem fizettek meg azért, hogy itt legyenek". De mégsem szorult a part szélére. Miután a küldöttek elfogadták a javaslatot, és a fotózáshoz gyülekeztek, az elnök magához intette. Az elismerés, sőt a tiszteletadás gesztusa volt ez, de ő azért nem táplált magában túl nagy reményeket. Tisztában volt a definíció korlátaival, amelyet egyébként az ENSZ 1974. decemberi közgyűlése ellenszavazat nélkül elfogadott. A Biztonsági Tanács öt állandó tagja fogja eldönteni, hogy adott esetben az erőszak alkalmazása bűncselekmény volt-e vagy sem, ők, akik a legnagyobb hatalommal bírnak ahhoz, hogy veszélyt jelentsenek a békére. „A rókák ragaszkodtak ahhoz, hogy ők legyenek a tyúkól őrei."

„Egy eszmét nem tudsz fegyverrel megölni"

Az 1974-es konszenzusos definíció jelentős eredményét Ben abban látta, hogy szabaddá tette az utat a törvénykódex kidolgozása és a nemzetközi büntetőtörvényszék megalapítása előtt. Ezek voltak a következő sürgető lépések, és az elkövetkező években minden erejével arra törekedett (kivéve azt az időt, amíg a *Less Than Slaves*-t írta), hogy meg is történjenek. A téma ismerőitől most új becenevet is kapott. Immár nem „Mister Aggression", hanem „The Man of La Mancha" néven emlegették őt. Írógépével felvette a harcot a világ túltelített fegyverarzenáljával. De valóban egy Don Quijote volt? Szélmalmok ellen harcolt? „Nem", válaszolta meg magának a kérdést. „A békét nem a kard veszélyezteti a legjobban, a háborúk, ahogy mondani szokás, az emberek fejében kezdődnek." Ha a probléma tehát elsősorban mentális – vagyis a mélyen gyökerező, évszázadokon keresztül ápolt tradíció, miszerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, ha nem egyenesen valami hősies és dicsőséges dolog –, akkor szellemi eszközökkel is lehet küzdeni ellene. Vagy másképpen: „Egy eszmét nem tudsz fegyverrel megölni. Csak egy még jobb eszme győzheti le." Tehát azon volt, hogy gondolatai legyenek, „amelyeknek több értelmük van, mint az értelmetlen ölésnek".

A következő tudományos építőköve – ismét egy kétkötetes mű, bőséges forrásanyaggal – az *An International Criminal Court – A Step Towards World Peace* (Egy nemzetközi büntetőbíróság – egy lépéssel a világbéke felé, 1980) címet viselte. Miután az Egyesült Nemzetek a támadó háborút „a nemzetközi béke elleni bűncselekményként" definiálta, a fókusz most azoknak a büntetésére irányult, akik ilyen bűncselekményeket elkövettek. Ez leginkább egy független nemzetközi bíróság létrehozása révén oldható meg. Amint Ben történelmi áttekintése kimutatta, az ebbe az irányba tett lépések eddig elégtelenek voltak. Ugyan már a középkorban is voltak arra kezdeményezések, hogy a kalózokat a szuverén politikai entitások határain kívül is üldözni lehessen. Az Egyesült Államok 1789-es alkotmánya is arról beszélt, hogy ők „az emberiség ellenségei", és megsértik a nemzetközi jogot („law of nations"). De a határokon átnyúló bűncselekményeket üldöző nemzetközi instancia nem létezett. És amíg nincs független törvényszék, addig a szándék befejezetlen.

Amíg az érintettek üldözése egyes államok vagy csoportok illetékességi körébe tartozott, addig elfogultsággal vagy az objektivitás hiányával lehetett vádolni őket, még akkor is, ha nem volt igaz. A vesztes agresszorok könnyűszerrel élhettek a „győztesek bírósága" szemrehányással, amint azt Németország példája mutatja a második világháború után. Ezen csak egy „független, valóban nemzetközi törvényszék" segíthet, amint azt Louis B. Sohn hangúlyozza a Ben könyvéhez írt előszavában. A szerző a gondolkodók „új csoportjába" tartozik, akik a két világháború között született eszméket továbbfejlesztik. „A kötetek részletesen ábrázolják azokat a kísérleteket, hogy nemzetközi törvényszékeket hozzanak létre különféle célokra, és az ehhez kapcsolódó erőfeszítéseket, hogy a béke és az emberiség biztonsága elleni bűncselekmények szabályait definiálják." Mint már az agresszióról írt könyve esetében, Ben most a legújabb tudományos munkájával is egy aktuális vita kellős közepén találta magát. Az Egyesült Nemzetek közgyűlése akkoriban próbálkozott ismét a nemzetközi ügyek kódexének létrehozásával. Ben feltárja a hátteret, és intellektuális munícióval látja el mindazokat, akik az ENSZ keretein belül vagy azon kívül e vitában részt vesznek, véli Sohn.

Úgy tűnt, az *An International Criminal Court* a célnak megfelelt – mindenesetre Ben azt közölte, hogy az ENSZ könyvtára rendelkezésére bocsátott példányok titokzatos módon hamar eltűntek. Ebből arra a következtetésre jutott, hogy a diplomaták és a küldöttek „szeretik a könyveket", és gondoskodott arról, hogy legyen utánpótlás a kelendő műből. De nem minden érdeklődő szerezte meg ilyen módszerrel a könyvet. Egyszer egy fiatal nő kereste fel, aki Virginia Morris néven mutatkozott be. Az ügyvédnő az ENSZ jogi osztályán dolgozott, és megkérdezte tőle, ő lenne-e a nemzetközi törvényszékről írt mű szerzője. Ben elismerte, mire a nő büszkén mesélte, hogy a két kötetet saját zsebből fizetve hetvenöt dollárért szerezte meg. Morris a világszervezeten belül igen gyorsan a terület egyik legtekintélyesebb szakértője lett. Amikor a Biztonsági Tanács 1993-ban elhatározta, hogy az egykori Jugoszlávia ügyében *ad hoc* törvényszéket hoz létre, ő volt az elsők egyike, akik előálltak egy szabályzattervezettel. Később Ben rávette,

hogy írjon erről egy könyvet. Michael P. Scharffal, egy másik felszálló ágban lévő jogászcsillaggal gyorsan neki is látott a munkának. Az *Insider's Guide to the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia* (Bennfentes útikalauz a volt Jugoszlávia Nemzetközi Büntetőtörvényszékéhez, 1995) terjedelemben semmiben nem maradt el Ben szép vastag könyvétől, de még az ára is jócskán meghaladta a hetvenöt dollárt, amit Ben művéért kiadott.

Abban az időben, amikor elhatározták a Jugoszlávia-törvényszék létrehozását, Ben éppen Genfben tartózkodott. A nemzetközi jogi bizottság is ott ülésezett. Az ENSZ Biztonsági Tanácsának szövege faxon érkezett. A bizottság titkárnője átadott neki belőle egy példányt. „Itt van, ez az ön műve", mondta. Ez persze némiképp túlzás volt, mások is küzdöttek az ügyért, de nagyon örült annak, hogy a munkáját elismerték, és az elültetett magok termékeny talajba kerültek. „Úgy éreztem, bőkezűen megjutalmaztak." Noha lassan abba a korba került, amikor mások már nyugdíjba mennek, de neki eszébe sem jutott, hogy visszavonuljon és pihenjen – az pedig végképp nem, hogy a múlt dicsőségében sütkérezzen. Alig fejezte be a könyvét a nemzetközi törvényszékről, már hozzá is kezdett a következő kétköteteshez. Az *Enforcing International Law – A Way to World Peace* (A nemzetközi jog érvényesítése – út a világbékéhez, 1983) egy „nagy trilógia lezárását" jelentette, ahogyan Sohn professzor a Harvardról jellemezte. Az első kötet mottóját Hugo Grotiustól idézte. A holland jogtudós, a „nemzetközi jog atyja" arra emlékeztetett, hogy az államok, amelyek megszegik a nemzetközi törvényeket, azok egyben a saját békéjük bástyáit is lerombolják. A mű alapjául az a gondolat szolgál, hogy a legszebb törvénygyűjtemények és a legfurfangosabb jogi intézmények sem érnek semmit, ha a jogot nem lehet érvényre juttatni. Az olyan vívmányok, mint a genfi egyezmények és a hágai egyezmények, vagy az Egyesült Nemzetek Alapokmánya mindaddig nem tudják a hatásukat kifejteni, amíg nincs olyan hatalom, amelyik a megsértésüket következetesen üldözné. A Népszövetség kudarcát, amelyik nem tudta a tengelyhatalmak abesszíniai, kínai és csehszlovákiai bevonulását megakadályozni, ebben a pontban követte az ENSZ notórius gyengesége.

Amint Ben oly szemléletesen ábrázolta, nem sikerült saját haderőt felállítania, és így már az első erőpróbánál, a koreai háborúnál improvizálnia kellett. Hogy a kommunista Észak-Korea támadásától Dél-Koreát megvédje, az Egyesült Államok vezetésével tizenhét állam önkéntes segítségére szorult. Más esetekben békefenntartói misszióknál, vagy gazdasági szankcióknál maradt. A kollektív biztonság rendszerét kifejlesztették, de nem ültették át a gyakorlatba. De mégis van remény. Ha azt nézzük, hogy az emberi szellem mi mindent ért el a tudomány és a technika terén, akkor az megengedi a következtetést, hogy hasonló képességekkel eltakaríthatóak az akadályok, amelyek a békéhez vezető utat zárják el. „Nem racionális azt gondolni, hogy az emberiség ki tud találni olyan eszközöket, amelyekkel lerombolhatja a világot, de nem képes arra, hogy ezt megakadályozza."

Küldemény Reagannek és Gorbacsovnak

A nemzetközi jogi állapot megteremtéséről szóló trilógia inkább az egyetemi könyvtárak és a szakértők számára íródott. Amikor 1983-ban elkészült a két kötet az érvényesítésről, Gertrude figyelmeztette a férjét, hogy hagyja már abba az ilyen vastag könyvek írását, és inkább „valami olyasmit írjon, amit normális emberi lények is megérthetnek". Hallgatott a feleségére, és piacra dobta az *A Common Sense Guide to World Peace* (Józan ésszel a világbékéig – útmutató, 1985) című művét. A német kiadás 1989-ben jelent meg *Wege zum Weltfrieden* címmel. Miközben a „józan ész" *(Common Sense)* fontosságát hangsúlyozza, kézre eső, könnyen olvasható könyve a legjobb angolszász tradíciókat követi. Már Thomas Paine, az Egyesült Államok egyik alapító atyja megírta 1776-ban, hogy csak „egyszerű tényeket, világos érveket és a józan ész belátásait" sorolja fel. Ehhez kapcsolódik Ben, amikor azt mondja:

„A feltételezés, hogy a komoly problémákat szakértőkre, esetleg kormányokra kell bízni, végzetesnek bizonyulhat. Hivatásos diplomatáktól vagy választott politikusoktól, akiket azért fizetnek, hogy szűk érdekeket képviseljenek, aligha lehet elvárni, hogy olyan újítások érdekében lépjenek fel, melyek a választóik számára esetleg áldozatokkal járnak. A gyakorlati ész, az utca emberének józan esze a közjó számára jobb védelmet jelenthet."

A könyv a megsemmisítő atomháború fenyegető árnyékában íródott – ugyanakkor regisztrálja az enyhülés félreérthetetlen jeleit, amelyeket a két szuperhatalom vezetője, Reagan és

Gorbacsov küldött a világnak. Thomas Hobbes pesszimista világszemléletével szemben, aki az embert az ember farkasának látja („homo homini lupus"), és a „mindenki mindenki ellen" háborújáról beszél, Ben pragmatikusan bízik az „evolúciós fejlődésben", ami racionális világrendhez vezethet. A mások gyilkolása nem az ember megváltoztathatatlan jellemvonása. Nem lehetnek hiábavalóak azok a fáradozások, amelyek a természetes destruktív vonások megzabolázására irányulnak. „Nem hiszem, hogy mindannyian arra legyünk ítélve, hogy a dinoszauruszok sorsában osztozzunk. Az emberi túlélési ösztön, az embert az állattól megkülönböztető értelemmel karöltve mindeddig abba az irányba hatott, hogy megvédje az emberiséget a kiradírozástól. A tévedések és a visszaesések ellenére tudunk tanulni a múlt hibáiból, és tanulunk is. Sem a háború, sem a béke nem elkerülhetetlen; a túlélésünk rajtunk múlik."

A világbékéhez vezető út keresése közben azt javasolja, hogy „arra koncentráljunk, amit minden békés társadalom szükségszerű előfeltételeként már általánosan elfogadtunk. Az ókor óta minden falu, minden város, és végül minden állam felismerte, hogy egy belső békéjét őrző társadalomnak a következőkre van szüksége: 1. törvényekre (hogy leszögezzék, mit szabad, illetve mit nem szabad csinálni; 2. bíróságokra (hogy vitás helyzeteket megoldjanak vagy döntést hozzanak); 3. a jog érvényesítésének hatásos rendszerére." A sokkal heterogénebb és bonyolultabb nemzetközi arénában „sajnos meg kell állapítani, hogy a törvények elégtelenek, hiányzik a bíróságok autoritása, és a törvények érvényesítésének rendszere gyakorlatilag nem létezik". Márpedig a tartós béke eléréséhez szükség van e központi, egymásba fonódó részekre. De a probléma még komolyabb, további előfeltételekre van szükség: jobb nemzetközi szervezetre, világméretű leszerelésre, a szankciók rendszerére és társadalmi igazságosságra. Ez utóbbi fontos, „hogy elérjük a békés egyetértést a nemzetközi joggal".

A békés világrend alapvonásainak vázlata mellett a könyv egy útmutatót is tartalmaz, hogy „mit kellene tenni", illetve „mit lehet megtenni most".

A lista a nevelési intézkedésektől („Meg kell tanítani a gyerekeknek, hogy az emberiség számára sokkal szebb dolog élni, mint valami uralkodó vagy szekta magasabb becsületéért meghalni") a közvélemény mozgósításán át a jelenlegi konfliktusok megoldására tett konkrét javaslatokig terjed.

Minden reménysége és bizakodása mellett Ben tisztában volt azzal, hogy a béke „nehezen megragadható zsákmány". Látta, hogy a „haladás fényei pislákolnak, időről időre elhomályosulnak". De azért nincs ok a kétségbeesésre, a második világháború óta – történelmileg nézve – rövid idő alatt olyan jelentős lépéseket tett az emberiség, mint a történetében korábban még soha. A nemzetközi konfliktusok békés eszközökkel történő megoldása nem idealizmus, hanem önérdek. A puszta túlélésről szól: „A békés, jog által uralt világ legkényszerítőbb szempontja ma az a tény, hogy nincs értelmes alternatívája."

Ez a belátás az eredeti kiadás és a német fordítás megjelenése közötti időben, 1985 és 1989 között, a berlini fal leomlásának előestéjéig, gyorsan érvényre jutott. Reagan és Gorbacsov beharangozták a hidegháború végét. Az 1987-es INF-szerződésben döntöttek az Európát fenyegető közép-hatótávolságú atomrakéták megsemmisítéséről. Közel-Keleten a PFSZ Palesztinát önálló állammá nyilvánította. Elismerte Izrael létjogosultságát, és késznek mutatkozott, hogy az ENSZ tervei alapján üljön le a tárgyalóasztalhoz. Az Irak és Irán közötti háború kifulladt. Dél-Afrikában az angolai és dél-afrikai csapatok kivonultak Namíbiából, az ország a függetlenség küszöbén állt. Közép-Amerikában, Nicaraguában befejeződtek a fegyveres harcok. Mindezen események megerősítették Bent, hogy tovább harcoljon az értelmes, békére alapuló nemzetközi rendért.

A *Common Sense Guide*-ot ebben az értelemben az Egyesült Államok és a Szovjetunió államfőinek ajánlotta, „akik bátorságot és bölcsességet tanúsítanak, félreteszik félelmeiket és ellentéteiket, hogy mindenki, aki ezen a bolygón lakik, rassztól és vallástól függetlenül békésen és méltóságban élhessen együtt."

Abból a célból, hogy erről tudomást is szerezzenek, a frissen kinyomtatott mű első két példányát 1985. október 25-én elküldte Reagan elnöknek és Gorbacsov főtitkárnak.

A „századik majom" – avagy hogyan éljük túl az őrült időket

Röviddel a *Common Sense Guide* megjelenése után Ben különös telefonhívást kapott. „Ken Keyes vagyok Coos Bayből, Oregonból, ön pedig a századik majom!", mondta a férfiú a vonal másik végén. Ben megkérdezte, hogy véletlenül nem rossz számot hívott-e. A hívó fél azt mondta, nem. Ő a *The Hundredth Monkey* (A századik majom, 1982) című könyv szerzője. Azt a nézetet vallja, hogy a gondolkodásban és cselekvésben akkor következnek be alapvető változások, amikor emberek kritikus tömege egy bizonyos célt követ. Ennek (a magatartás-kutatásban vitatott) fenoménnek az elnevezése onnan ered, hogy a majmok generációkon át próbálták a krumplit megtisztítani a kosztól, és ez végül egy bizonyos példánynak – „a századik majomnak" – sikerült. Ezzel egy időben a fajtársai egyfajta szellem és szellem közötti átvitellel az egész földkerekségen eljutottak ugyanide.

Keyes könyve ezt a populáris elméletet tárgyalja, de nem zoológiai tárgyú, hanem arról szól, miként lehet véget vetni a nukleáris versengésnek. Miután elolvasta a *Common Sense Guide*-ot, úgy érezte, Benben szövetségesre talált, aki segíteni tudna neki a kritikus tömeg elérésében, ami szükséges ahhoz, hogy a világbéke bekövetkezzen. Engedélyt kért Bentől, hogy egymillió példányt kinyomtathasson. A feltétele csupán annyi, hogy egyikük sem juthat anyagi haszonhoz belőle. „Azt gondoltam, ez az ember őrült." De tévedett. Némi kutatás után gyorsan kiderült, hogy Keyes számos sikeres könyvet írt már arról a kérdésről, hogy miként élvezheti az ember az életet, hogyan lehet boldog, és hogyan teremthet egy jobb világot maga körül. A szerző nagyszerű PR-stratéga, aki pontosan tudja, hogyan lehet megnyerni egy nagyobb közönséget. Azt javasolta Bennek, írjanak közösen egy könyvet, ami még populárisabb lenne, mint a békéhez vezető útmutatója. Miután Keyes beleegyezését adta, hogy a jóváhagyása nélkül nem történik semmi, Ben elfogadta az ajánlatot. Ő szállította a tartalmat, Keyes a marketing összes szabályát betartva gondoskodott a megvalósításról. A terméket 1988-ban dobta piacra, először Amerikában, majd más országokban is. Címként új szót alkottak: *Planethood,* ami a „planet" (bolygó) és a „nationhood" (nemzet) szavakból ered. A nemzetnél nagyobb egységre van szükség, olyanra, amelyik magába foglalja a Föld minden lakóját.

Az olvasókat már a címlapon közvetlenül megszólítják. „Elidegeníthetetlen emberi jogaid magyarázatát a következő oldalon találod", írják, majd egy sárga jelzés azt ígéri: „Ez a nyolc lépés megmentheti az életedet!" Az alcím így ajánlja a könyvet: „Kulcs a túlélésedhez és a jólétedhez". A borítón meghirdetett proklamáció így hangzik: „Jogom van egy békés világban élni, mentesen az atomháború halálos fenyegetésétől". Ben hatalmas jogi munkáival ellentétben, amelyek számtalan lábjegyzetet tartalmaznak, a Keyes által készített zsebkönyv változatos grafikai ábrázolással és félkövérrel szedett alaptézisekkel operál. Mindegyik oldalon megjelenik keretben egy idézet valami híres embertől, George Washingtontól kezdve Dwight D. Eisenhoweren át II. János Pál pápáig. Az impresszum is nagyon szokatlan: „A *Planethood*-ot szerzői jogok nem védik": A szerző és a kiadó kijelenti, hogy a könyvvel egy centet sem akarnak keresni. Minden nyereséget arra fordítanak, hogy újabb és újabb példányokat nyomtassanak. Felhívják az olvasókat, hogy vegyék vagy sokszorosítsák a könyvet, és terjesszék barátaik, ismerőseik körében.

Az árat degresszív módon szabták meg, hogy a tömeges terjesztésnek kedvezzen. Száz példány után hetven centbe, ezer után már csak ötvenbe került egy darab, beleértve a szállítási

költségeket is. Egy konferencián, amelyen különféle békeszervezetek vettek részt, egy idősebb hölgy odament Benhez. Büszkén mesélte, hogy ezer példányt vásárol a *Planethood*-ból. Ben megkérdezte, melyik szervezethez tartozik. „Egyikhez se", válaszolta a hölgy. Erre Ben tréfálkozva megkérdezte, hogy akkor vajon egymás után olvassa-e a példányokat. „Ó, dehogy – válaszolta nevetve a hölgy. – Vasárnaponként ki szoktam menni a Broadwayre, és darabját egy dollárért árulom." Az így keresett pénzből újabb példányokat vásárol.

Úgy tűnt, Keyes koncepciója beválik. Három évvel a megjelenés, és jó néhány utánnyomás után körülbelül egymillió példány forgott közkézen. Az őrült telefonálónak igaza lett. „A vékony könyvecske nagyobb hatással volt a közvéleményre, mint az összes jogi szakkönyvem együttvéve", jegyezte meg Ben.

Személyesen ennyi idő alatt sem ismerte meg Keyest. Kizárólag írásban és telefonon kommunikáltak. De egyszer Keyes elment New Yorkba egy előadásra. Felhívta Bent, és azt mondta, nagyon örülne, ha találkoznának. A szállodát nem engedheti meg magának, rokonoknál fog lakni, és megköszönné, ha oda tudna menni érte és a feleségéért, Pennyért. Ben odament, csöngetett. Penny, egy erős, mosolygós, fiatal nő nyitott ajtót. Várjon egy picit, hozza Kent. Néhány perc múlva visszajött, a karjaiban ragyogó, gondosan fésült, szakállas, csillogó szemű öregembert tartott. „Ken Keyes, a férfi, aki tele volt szeretettel, reménnyel és optimizmussal, tetraplégiás volt." Még egy kanalat sem tudott a szájához emelni. Penny ült Ben mellé az anyósülésre, Ken – aki alig nyomott többet harminc kilogrammnál – az ölébe.

„Meghitt, igazi tartós barátság kezdete volt ez."

Egyszer Ben a Grand Central Stationre, tolószékben tolta el New York utcáin az Egyesült Nemzetekhez. Ismerték és tisztelték a *The Hundredth Monkey* szerzőjét. A tiszteletére kis fogadást rendeztek. Ben tartotta neki a mikrofont, „Keyes megindultan beszélt a jobb ENSZ és a humánusabb társadalom szükségességéről. A közönségre nagyon inspirálóan hatott a kijelentése: „Mindannyiunknak olyannak kell lennie, mint Atlasz, aki a vállain hordozza a világot." Ben rövid állásfoglalásban válaszolt neki, majd megkérdezte: „Ha ez az ember készen áll arra, hogy Atlasz legyen, van-e jogunk, hogy ennél kevesebbet tegyünk?"

„Bóvliprofesszor" saját intézettel

Ezt a kérdést Ben saját magának már régen feltette – és meg is válaszolta. Soha nem múló lendülettel folytatta békeaktivitását, minden csatornán, népszerűsítő és tudományos szinten. Tévéfilmekben és rádióműsorokban lépett fel, amelyek részben milliós publikumot értek el. A Max Planck Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht által Heidelbergben kiadott *Encyclopedia of International Law* (A nemzetközi jog enciklopédiája) több cikkét közölte. Iskolák és egyetemek tucatjain tartott előadásokat Amerikában és Európában. 1985 és 1990 között a New York-i Pace Law Schoolon tanított nemzetközi békejogot. A kurzusai alapját a saját maga által írt, kisebb könyvtárnyi könyv képezte. Adjunktusi címet kapott, de ez nem különösebben érdekelte. Azt tapasztalta, hogy ezzel nem keres semmit, a hierarchiában pedig jóval az alatt van a helye, aki rendes tanszéket vezet. „Adjunct Professor" helyett tréfásan így nevezte magát: „Junky Professor" („bóvliprofesszor"). Ekkor is azon gondolkodott, hogyan tudná az üzenetét a leghatásosabban terjeszteni. Az egyetemi oktatás egy lehetőség, de ennél lehetnek jobb utak és jobb eszközök. Következő vállalkozása egy független, interdiszciplináris intézet alapítása volt, ami csak nagyon lazán kapcsolódott a Pace University School of Law-hoz. Pace Peace Centernek nevezte, utalva a helyszínre és a latin „pax"-ból eredő olasz „pace" kifejezésre, ami békét jelent, és így a fogalom, ami körül minden forgott, kétszeresen is megjelent a névben. Ben fizetés nélküli ügyvezető igazgatóként dolgozott, az asszisztense Gertrude volt, szintén fizetés nélkül.

Az irodáikat a magánlakásukon, New Rochelle-ben, a Bayberry Lane-en rendezték be. Kiváló nemzetközi kapcsolatrendszerének köszönhetően az egész világról rá tudott venni szakembereket és szervezeteket az együttműködésre. 1990-ben konferenciát szervezett szovjet szakértőkkel. A téma a hidegháború befejezésének Mihail Gorbacsov által több könyvben és előadásban kifejtett eszméje, illetve a leszerelés kiterjesztése volt. A beszélgetéseket hangszalagra vette, a felesége legépelte, majd kiadták könyv formájában (*World Security for the 20st Century* – Világbiztonság a 20. században). A *glasznoszty* és a *peresztrojka* korszaka volt ez, a szovjet birodalom rohamos átalakuláson ment át, és röviddel az összeomlás előtt állt. Gorbacsov valódi békülékeny akarata találkozott a fegyverkezési verseny bizonyos elvesztésének romboló szükségszerűségeivel. Ben és szovjet vendégei arról tanácskoztak, hogyan tudnák támogatni a kormányaik közeledési szándékait, hogyan tudnák esetleg felgyorsítani a folyamatot.

A békecentrum finanszírozására az adománygyűjtést választotta. De nehéznek bizonyult elegendő pénzt szerezni. „Utáltam adományokat kérni." Ezért néhány év után megszüntette az intézetet – de nem fejezte be a tevékenységét az ügy érdekében.

„Law is better than war"

Ahogyan a filozófus Blaise Pascal hideg számításból voksolt Isten léte mellett – hiszen ha létezik, jobb benne hinni –, Ben is valahogy hasonlóan folytatta a misszióját, még ha néha az egész egyre reménytelenebbnek tűnt is. „Nem voltam biztos abban, hogy a fáradozásaimnak valóban meglesz a gyümölcse, de arról meg voltam győződve, hogy kárt nem okozok. Így végül az optimista opciót választottam, és tovább házaltam az eszméimmel."

1993-ban hosszú hónapokon át minden reggel ötkor kelt, leült az íróasztalhoz, és este kilencig dolgozott, a munkát csak étkezéssel és tornagyakorlatokkal szakítva meg. Normális emberek ezt fordítva csinálják, kilenctől ötig dolgoznak, szólt rá a felesége. „Aggódott, hogy el fogom veszíteni a szemem világát és az eszemet." De nem hagyta magát eltántorítani. Az eredmény ismét egy terjedelmes könyv lett: *New Legal Foundations for Global Survival* (A globális túlélés új jogi alapjai), ami 1994-ben jelent meg kiadójánál, az Oceana Publicationsnél. Gertrude, a megvesztegethetetlen első olvasója ezt tartotta a legjobb könyvének. Az *American Journal of International Law* „mesterműnek" nevezte. Kofi Annan ENSZ-főtitkár lelkes levelet írt Bennek, és megjegyezte, hogy a figyelemre méltó mű mindazt támogatja, amiért az ENSZ is kiáll.

Ahogyan az alcím elárulja *(Biztonság a Biztonsági Tanács által)*, a tanulmány a világbéke megoldatlan problémájára figyelve foglalkozik a hatalmas ötök klubjával. Az ENSZ alapokmányát mindaddig nem lehet valósággá emelni, amíg a nagyhatalmak ragaszkodnak annak a világrendnek a *status quó*-jához, amelyben az ő túlhatalmat biztosító szuverenitásuk mások fölé helyezi őket. Az ENSZ alapító okmányát ideje lenne úgy interpretálni, hogy a szervezet végre legyen képes megfelelni eredeti céljainak. Alapjában véve ez egyszerű: a nemzeteknek teljesíteniük kellene jogi kötelezettségeiket, amelyeket az alapokmány aláírásakor vállaltak. „Erre még soha nem adtak esélyt."

A könyve nem csupán kritizált, konkrét megoldási javaslatokat is felvázolt. Így tizenkét határozati javaslatot dolgozott ki a nemzetközi jog erősítésére. A vétóval rendelkező hatalmakat felszólította, adják fel „unfair" privilégiumaikat, és ne csak a saját nemzetüket képviseljék. A világhelyzet túlságosan is fenyegető az egoista hatalmi játékokhoz. „Megpróbáltam megvilágítani a számukra, hogy nem banánnal kereskednek, hanem az emberiség sorsával." Az emberek és a népek hangjának hangosnak, érthetőnek kell lennie, csak így lehet elérni hathatós változásokat.

A tömegpusztító fegyverek korában a „realisták” és az „idealisták” ideológiai harcának semmi értelme – militáns politikusok csak totális pusztulást okoznának. Ben ebben az összefüggésben emlékeztetett Eisenhower elnökre, aki már 1958-ban azt mondta: „A világnak nagyon is valóságos értelemben nincs már lehetősége választani hatalom és jog között. Ha a civilizáció életben akar maradni, akkor a törvény uralmát kell választania.” A konzervatív Eisenhower – Ben főparancsnoka a második világháborúban – egészen biztosan nem volt idealista álmodozó. Ronald Reagan sem, aki felismerte, hogy a nukleáris fegyvereket soha nem szabad bevetni. „Law is better than war” – az adott körülmények között ezt a hitvallást „minden értelmes szellem beláthatja”.

A reményt, hogy valamikor ez így is lesz, mindenesetre Ben soha nem adta fel. Ahol valami esélyt látott, azt meg is ragadta. A modern információs technológia és az internet olyan nevelési eszközöket biztosított, amelyek korábban elképzelhetetlenek lettek volna. Ez erősítette meggyőződését, hogy „az alulról jövő változás” lehetséges.

A „történelem végétől” a jugoszláviai háborúig

A könyvprojekt befejezése után, amelyről gondoskodó felesége azt remélte, az utolsó volt, olyan életkorban volt, „amelyben normális emberi lények általában azt mondják ennek a világnak: viszontlátásra”. Immár hetvennégy éves volt, de valami más, mint fáradhatatlanul folytatni azt, amit munkájának és hivatásának tekintett, számára szóba se jöhetett. Továbbra sem telt el úgy egy nap, hogy ne dolgozott volna órák hosszat. Erejét beosztandó, és hogy lehetőleg hatékony maradhasson, elhatározta, hogy élete hátralevő részében két célra koncentrál, amelyek a Nürnbergben megtanult leckével állnak összefüggésben. Az első egy állandó nemzetközi büntetőbíróság létrehozása, a második a háború mint olyan törvényen kívül helyezése. Ezekkel a feladatokkal már évtizedek óta foglalkozott, de az elért eredményekkel nem lehetett elégedett. A békéért és igazságosságért vívott állhatatos küzdelmet tovább kellett folytatnia – és végre eredményt kellett elérnie.

Hosszú volt az út Nürnbergtől Hágáig: a második világháború utáni rendkívüli történelmi helyzetben létrejött katonai bíróságoktól az ENSZ felügyelete alatt álló állandó intézményig.

De egyszer csak felgyorsult minden. A berlini fal leomlása, a német újraegyesülés, a Szovjetunió összeomlása után, a rendszerváltás 1989 és 1991 közötti időszakában sokan látták úgy, hogy új, békés korszak következik. A Kelet–Nyugat szembenállás megszűnte a rendszerek ellenségeskedése utáni, stabil rend eljövetelével kecsegtetett. A pénzpiacok, a gazdaság, a technológia és a média globalizálódása egy képzeletbeli egység képzetét – talán bódulatát – keltette. Úgy tűnt, a világ egy faluvá zsugorodott össze.

Számos helyen, úgy tűnt, a demokráciát és a piacgazdaságot alternatíva nélküli megoldásnak tekintik. Francis Fukuyama „a történelem végéről” beszélt, és ezzel e korszak projekcióit és álmait fogalmazta meg.

De a régi feszültségek továbbra is működtek, és új veszedelmek bukkantak fel. Iszlamizmus, terrorizmus és magabiztos autokrata rezsimek homályosították el a kilátást mindegyik földrészen. Fájdalmasan világossá vált, hogy a fegyveres konfliktusok nem tűntek csak úgy el. A jugoszláv háború, ami 1991-ben robbant ki, és bizonyos formáiban egészen az új évezredig tartott, sokként hatott az európai közvéleményre. Tömeges erőszakról, csonttá fogyott foglyokról készült képek járták be a világot, ami Bent Auschwitzra emlékeztette. Senki nem tartotta lehetségesnek, hogy ez a kontinens a huszadik század végén még egy ilyen mészárlást át fog élni.

Ez lökést adott az állandó nemzetközi büntetőbíróság létrehozására irányuló törekvéseknek. „A történelem menetét gyakran előre nem látott, és megjósolhatatlan események szabják meg", írja Ben a *Stories*-ban. Ez történt most is. „Noha az emberek azt állítják magukról, hogy az egyetlen racionális állatfaj képviselői, a lényegi társadalmi változásokat gyakrabban váltja szenvedés, mint az értelem." Az egykori Jugoszláviában kirobbant polgárháború katalizátorként hatott a nemzetközi büntetőbíróság létrehozására. Az ENSZ intézkedései, amelyeket gyakran olyan lassúnak tartott, „hogy azokhoz képest egy mankóval járó teknősbéka valóságos rakétának tűnt", most hatásosak voltak. Ez megmutatta, hogy az Egyesült Nemzetek igenis tud gyorsan cselekedni, ha a vezető tagokban megvan az akarat és a bátorság. A szabályzat két hónap alatt elkészült, és az ENSZ Biztonsági Tanácsa 827. határozata alapján 1993. május 25-én az egykori Jugoszlávia ügyében felállt a Nemzetközi Törvényszék. A kezdeményezés nem utolsósorban Amerikából indult, amit Ben pozitívan, de nem kritikátlanul fogadott. A döntésnek ahhoz is volt köze, hogy az Egyesült Államok „kevéssé vágyott" katonákat küldeni a Balkánra, és inkább a nem katonai megoldást részesítette előnyben. „Mivel a törvényszék joghatósága csak az Ex-Jugoszláviában 1991 után elkövetett bűncselekményekre terjedt ki, és amerikai csapatok nem voltak érintettek, az amerikai kormánynak nem volt mitől tartania."

Az *ad hoc* törvényszék 2017 végéig létezett. A százhatvanegy vádlottból nyolcvannégyet ítéltek el, köztük a boszniai szerbek vezérét, Radovan Karadžićot, és főparancsnokát, Ratko Mladićot. Mindketten életfogytiglani börtönbüntetést kaptak. A Szerb Köztársaság korábbi elnöke, Slobodan Milošević a per idején, 2006 márciusában meghalt, így elkerülte az ítéletet.

A törvényszék első elnökével, Antonio Cassese olasz nemzetközi jogászprofesszorral Bent nem csupán a szellemileg rokon szakemberek közötti barátság kötötte össze, de együtt kaptak meg egy jelentős európai kitüntetést is: 2009-ben közösen kapták meg az Erasmus-díjat. „Az ügyész és a bíró együtt testesítik meg a nemzetközi büntetőjog történetét Nürnbergtől Hágáig", áll egy Heikelina Verrijn és Marlise Simmons által szerkesztett gyűjteményes kötetben, amelyben a két pionír interjúi és szövegei szerepelnek (*The Prosecutor and the Judge* – Az ügyész és a bíró).

Száguldás Richard Goldstone-nal

A félelem, hogy a történelem erőszakkal fog visszatérni, és a hidegháború utáni „új világrend” inkább egy világrendetlenség lehet, a ruandai népirtással igazolódott. Csupán néhány hét alatt, 1994 áprilisa és június közepe között nyolcszázezer embert machetékkel és más eszközökkel szó szerint lemészárolták. A tettesek javarészt a hutu törzs tagjai voltak, az áldozatok nagy része a tuszi kisebbséghez tartozott. Az államok közössége látta, hogy mi fog történni – előre bejelentett genocídium volt –, és nem tett semmit. „Az, hogy ilyen szörnyűségek a holokauszt tanulságai ellenére megtörténhetnek, a civilizációnk szégyenfoltja”, véli Ben. „Mivel senkinek nem forgott semmiféle érdeke kockán, a nagy nemzetek lassan és gyengén reagáltak.” A közfelháborodás által felriasztva aztán az ENSZ Biztonsági Tanácsa gyorsan felállított még egy speciális bíróságot, a Ruandai Nemzetközi Törvényszéket. A jugoszláv törvényszék mintájára ez is területileg és időben is korlátozott volt.

A két nagy per első főügyésze Richard Goldstone dél-afrikai nemzetközi jogász volt. Ez volt hivatott garantálni az egységes gyakorlatot, a költségkímélést és talán életek mentését. A posztja ugyanis veszélyesnek számított. Amikor egyszer Ben Hága utcáin páncélozott autójában vele utazott, úgy száguldottak, mintha versenypályán lennének. Goldstone elmagyarázta, hogy a sofőrjét utasították, mindig nyaktörő tempóban vezessen, minimalizálandó az esetleges merényletek kockázatát.

1996-ban Ben kis híján maga is majdnem elfogadott egy megbízást a ruandai népirtással összefüggésben. Egy párizsi nemzetközi konferencián az új ruandai igazságügyi miniszter, Faustin Nteziryayo, közismert nevén „Jo-Jo” meghívta Kigaliba, legyen a kormány tanácsadója, hogy mit kezdjenek a számtalan tettessel. Ben azt mondta a miniszternek, hogy előbb beszélnie kell a feleségével, majd mesélt Gertrude-nak a felkérésről, és megkérdezte, hogy elkísérné-e. A kérdésre, hogy mi vár ott rájuk, azt felelte, „százezer gyilkos”. Talán őszinte volt, de mégsem ez volt az a válasz, ami Gertrude-ot megnyugtatta volna. „Megőrültél?”, kiabálta, és erőteljesen lebeszélte az utazásról. Felesége „bölcs döntésével” nem ellenkezett.

Az Ex-Jugoszláviában és Ruandában elkövetett emberiesség elleni bűncselekmények ügyében felállított *ad hoc* törvényszékeket Ben „nagy lépésnek” tekintette. Mindazonáltal csak ideiglenesek voltak, és csak korlátozott joghatósággal bírtak. „Hogy a büntetőeljárás alóli mentességet elkerüljük, amit államfők és mások korábban élveztek, minden kormánytagnak tudnia kell, hogy a jövőben a bűncselekményeikért felelősségre fogják vonni őket.” Állandó törvényszékre van szükség, hogy a bűnöző politikusokat felelősségre lehessen vonni, „akárhogyan történjék is ez”.

Egy csekk Kofi Annannak

„Hosszú ideig magányosan kiáltottam a pusztába”, mondta Ben a nemzetközi büntetőbíróság létrehozásáért vívott évtizedes küzdelméről. Ám a kilencvenes évek elején mozgásba lendültek a dolgok. Az Amnesty International egész oldalas hirdetést adott fel a *New York Times*-ban, a bíróság létrehozását követelve, és adakozásra hívott fel. A Human Rights Watch és más nem kormányzati szervek (NGO) csatlakoztak a kampányhoz. Különösen sikeresen működött William R. Pace, a World Federalists ügyvezetője. Ő koordinálta a Coalition for an International Criminal Court (CICC) nevű szövetséget, amihez számos szervezet csatlakozott. Ben Pace Peace Centere is részt vett a munkában, az egykori nürnbergi ügyészek bizottsága mellett. A fáradozásaikat különböző kormányok is támogatták. De végeredményben Ben mégiscsak egy szabadságszerető, független magányos harcos maradt. Pace ezért tréfásan NGI-nek, Non-Governmental Individualnak, „nem kormányzati egyéniségnek" nevezte őt.

Ez persze nem azt jelenti, hogy ne állt volna szívesen az NGO-k rendelkezésére, ha szükségük volt rá. Így történt New Yorkban, az ENSZ székhelyén talán 1997-ben vagy 1998-ban. Mivel az illetékes ENSZ-szervezetek tanácskozásait egyre több aktivista hallgatta a galériáról, az ENSZ egyik napról a másikra leállította azt a gyakorlatot, hogy a hivatalos papírokat szétossza a nem hivatalos nézők között. Ám a dokumentumok nélkül lehetetlen volt a vitát követni. „Felháborodtam. Felrohantam Kofi Annan főtitkár irodáinak az emeletére, ahol a szokásos őr feltartóztatott. Elmagyaráztam neki a helyzetet, majd átnyújtottam neki egy ötszáz dolláros csekket, és megkértem, adja át a főtitkárnak. A pénz elegendő lesz arra, hogy az érintett dokumentumokat az NGO-k is megkaphassák. Az őr pár perccel később visszatért, és közölte velem, hogy minden dokumentum azonnal ismét rendelkezésre áll. De a csekket nem adta vissza." Ben tudta, hogy Annan az ő oldalán áll, „de egy kis olajozással jobban forog a kerék".

Ujjongás Rómában

Mindenesetre az ügy most már útjára indult. Az ENSZ közgyűlése 1996-ban felállított egy előkészítő bizottságot, aminek a szerződéstervezet kidolgozása volt a feladata. A fejleményt egy határozat indította útjára, amelyet 1989-ben a karibi szigetállam, Trinidad és Tobago kezdeményezett.

Az volt a megbízás a harmincnégy tagú nemzetközi jogi bizottság részére, hogy vizsgálja meg, milyen módon hozható létre a nemzetközi büntető törvényszék. Ben szellemíróként segítette az akkori Trinidad és Tobagó-i miniszterelnököt és későbbi elnököt, Arthur R. Robinsont a határozat megfogalmazásában, közösen Robert Kurt Woetzel nemzetközi jogászprofesszorral.

És hét évvel később az ügy elérkezett a döntő fázisba. Bill Clinton amerikai elnök személyesen járt közben a gyors megvalósítás érdekében. „Mielőtt az évszázad véget ér, létre kellene hoznunk egy állandó nemzetközi büntető törvényszéket, hogy a humanitárius nemzetközi jogok legsúlyosabb megsértéseit üldözhessük", mondta 1997. szeptember 22-én az ENSZ közgyűlésén. Davis J. Scheffer, aki Clinton második hivatali idejében, 1997-től 2001-ig a külügyminisztérium újonnan létrehozott pozíciójában mint háborús bűnügyekkel foglalkozó követ *(United States Ambassador-at-Large for War Crimes Issues)* működött, a Carter Centerben november 13-án elmondott beszédében megerősítette a kormány szándékát. Az Egyesült Államok hosszú távon támogatna egy „fair, effektív és hatékony bíróságot". Ez esszenciális háttere lenne a működése szempontjából. A történelem ugyanis azt tanította, hogy az új nemzetközi szervezetek az Egyesült Államok meggyőződéses részvétele nélkül kudarcot vallhatnak – „mint a Népszövetség".

A jelentés, amit az előkészítő bizottság 1998 áprilisában bemutatott, még mindig teli volt „súlyos nézetkülönbségekkel". A passzusokat, amelyeknél nem sikerült megegyezésre jutni, a vázlatban szögletes zárójellel jelölték. „Legalább ezer – igen, ezer – ilyen vitatott pont volt." A jelentés képezte a római statútum alapját, amit – afféle kisebb diplomáciai csodaként – öthetes tárgyalás után 1998. július 17-én fogadtak el az olasz fővárosban. Ez „Hága" hivatalos alapító okirata, és négy fő nemzetközi bűncselekményt definiál: népirtás, emberiesség elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény, agresszió.

Ben pontosan ezért küzdött szenvedélyesen immár egy fél évszázadon át. Ezért is volt helyénvaló, hogy – Gertrude kíséretében – vendégként részt vett a konferencián. A diplomaták és politikusok a nürnbergi perek „élő szimbólumaként" köszöntötték őt. Rövid beszédben köszönte meg a megtiszteltetést, amit irányában tanúsítanak, és elmondta, azért jött el Rómába, „hogy azok helyett beszéljek, akik nem tudnak beszélni – a szörnyűséges bűncselekmények áldozatai nevében". Felszólította a küldötteket, hogy kövessék a nürnbergi példát: „Elérkezett az idő, és ez az a hely!" Mennydörgő tapsvihar volt a válasz. „A feleségem büszke volt."

Az öt döntő jelentőségű hét alatt a kulisszák előtt és mögött is zajlott a kötélhúzás bizonyos megfogalmazások, tartalmi kérdések és kompetenciák miatt. A kisebb államok és a nagyhatalmak között árok keletkezett. Amíg az egyik oldalon meg voltak győződve róla, hogy az egzisztenciájuk a jog uralma nélkül veszélyben forog, addig a másikon vonakodtak a biztonságukat – vagy agresszív impulzusaikat – egy tapasztalatlan nemzetközi intézmény ítéletére bízni. A konferencia utolsó napján, július 17-én a feszültség kézzel tapintható volt, emlékszik vissza Ben. Amikor leszállt az éj, az elnök, Philippe Kirsch követ Kanadából, lezárta a vitát. „Mágusnak" nevezték, mert megvolt a képessége, hogy kilátástalannak tűnő helyzetekben elfogadható kompromisszumot rázzon ki a kisujjából. Az utolsó pillanatban utasították el India és Pakisztán javaslatát, miszerint minősítsék háborús bűncselekménynek az atomfegyverek első alkalmazását. Azok ellenállása miatt utasították el, „akik nagyobb atomarzenállal rendelkeznek". Ben ezt úgy kommentálta, hogy illegálisnak számít mérgezett nyíllal megölni az ellenséget, miközben az megengedett, hogy termonukleáris robbantással egész városokat tüntessenek el. Igaza lett Oliver Wendell Holmes Jr.-nak – egyik jogász házi bálványának –, hogy a jog a tapasztalat, nem a logika által gyarapszik.

Kirsch úgy vetett véget a huzavonának, hogy a résztvevőket felszólította, szavazzanak igennel vagy nemmel a statútum egészére. „Az elnök verejtékezve, a felindultságtól remegve hirdette ki az eredményt." Százhúsz állam szavazott igennel, hét nemmel, huszonegyen tartózkodtak. „A római statútum az emberiség történetében az első állandó büntető törvényszék alkotmánya! A terem magánkívül volt örömében. Én is."

A nemmel szavazók között volt az Egyesült Államok és Izrael. Ben osztozott az új bíróság hatalmas támogatottsága miatti örömujjongásban, de fájt neki, hogy miközben a küldöttek nem hagyták abba a ritmikus tapsolást, körbevették az amerikai küldötteket, és kihívóan méregették őket. Középen David J. Scheffer ült, aki úgy tűnt, le van sújtva. „A jog uralmának győzelme miatt érzett örömömet elhomályosította az Egyesült Államok ellenzékisége, valamint David barátom, aki az Egyesült Államokat lojális hivatalnokként képviselte, így a megaláztatás terhét most neki kellett viselnie."

Különleges kapcsolatban állt Ben Izrael képviselőjével, Eli Nathan követtel is. Vele már 1952-ben is együtt dolgozott a jóvátételi egyezmény kidolgozásán. Izrael azzal indokolta nemmel való szavazatát, hogy a háborús bűncselekmények listájára az is felkerült, hogy a saját lakosság egy részét tilos megszállt területekre transzferálni. Izrael szerint ez támadás a telepesek ellen. Ben úgy véli, hogy Izrael „függősége" a „nagy testvér" Egyesült Államoktól is játszott ebben némi szerepet. Nathan később egy személyes magyarázkodó levelet írt Bennek. Alapjában véve Izrael támogatja a Nemzetközi Büntetőbíróságot, jelentette ki.

Mr. Secretary meglepő telefonhívása

Az Egyesült Államok ellenállását Ben szégyenletesnek találta. „Felidéztem Robert Jackson és Telford Taylor magával ragadó nürnbergi vádbeszédeit, akik a világot a szózataikkal a jog mindenkire érvényes uralmának elfogadására inspirálták." Azt, hogy az alapok lerakásához ő maga is hozzájárult, nem említette, de a tisztelet, amivel körülvették, bizonyára nem kerülte el a figyelmét. Tekintélyét ezekben a kérdésekben még nyolcvanéves kora fölött is kihasználta, hogy a nyomást fenntartsa. Ugyanis a római határozatot követően a küzdelem zajlott tovább, elsősorban belpolitikai fronton. Mindenekelőtt a konzervatív képviselők tartottak a szuverenitás elvesztésétől, ha az Egyesült Államok aláveti magát a hágai bíróságnak. A Pentagon, a titkosszolgálatok és a hadsereg törzskara arra figyelmeztetett, hogy ez korlátozhatja az amerikai katonai akciókat.

Ebben a felfokozott hangulatban Ben 2000 őszén meglepő telefonhívást kapott. „Nem voltam otthon, a feleségem azt mondta, az egykori védelmi miniszter, McNamara hívott. Beszélni szeretne velem. Visszahívtam, és azt mondta, szeretné, ha írnék egy vendégkommentárt a *New York Times*-ba, amit mind a ketten aláírnánk." Az irány, amit McNamara javasolt, meglepte őt. A cikk legyen felszólítás az Egyesült Államokhoz, hogy álljon ki a Nemzetközi Büntetőbíróság mellett. „Azt feleltem: Mr. Secretary, tisztában van azzal, hogy ha lenne ilyen törvényszékünk, akkor ön lehetne az egyik első vádlott?" McNamara 1961 januárjától 1968 februárjáig volt az Egyesült Államok védelmi minisztere Lyndon B. Johnson elnök alatt, és épp őt tartották az egyik fő felelős erőnek a vietnámi háború eszkalációja miatt. A felőrlő háborút támogatta, aminek a sikerét a „Body Count", vagyis a megölt ellenség számán mérték. Végül McNamara belátta a taktikája kudarcát, és lemondott.

Ezután a Világbank elnöke lett. És ez a vietnámi háborús sólyom akarja most felszólítani a Clinton-adminisztrációt a büntetőbíróság támogatására? Ben kérdésére azt válaszolta a telefonban, hogy akkoriban nem volt tisztában azzal, hogy a háború törvénytelen. Ha tudta volna, másként cselekszik.

A történet folytatását Ben David Scheffertől tudta meg. „Azt mesélte, hogy az elnök íróasztalán feküdt egy nagy halom levél, amelyik a bíróság ellen szólt, és egy kis halom, ami támogatta. A kicsi halmon legfelül a *New York Times*-ban McNamarával jegyzett közös cikkünk hevert.” A cikk 2000. december 12-én jelent meg. Néhány héttel később Clinton, akit mindkét oldal keményen megdolgozott, úgy döntött, hogy az Egyesült Államok aláírja a római statútumot. Ez volt az egyik utolsó hivatali aktusa a Fehér Házban, az idő pedig sürgetett. Scheffer azonnal elindult az ENSZ-be New Yorkba, hogy a szerződést az Egyesült Államok nevében aláírja. *All the Missing Souls* (Hiányzó lelkek, 2011) című emlékirataiban leírja, milyen drámai körülmények között írta alá az utolsó pillanatban, 2000. december 31-én. Vasárnap volt, és annyi hó esett, hogy a közlekedés teljesen lebénult, így gyalog kellett átverekednie magát a Penn Stationtól az ENSZ székházáig. Miután Scheffer az Egyesült Államok nevében aláírta, az izraeli követ is odaírta a nevét a kormánya nevében.

De ezzel az amerikai belső vita még nem dőlt el. Az aláírásnak egyfajta szándéknyilatkozat jellege volt. A ratifikáláshoz kétharmados parlamenti döntésre volt szükség. Clinton utódjával, George W. Bushsal megfordult a széljárás, és a konzervatívok által uralt kongresszus elutasító magatartása több, a büntetőbíróság ellen irányuló törvény elfogadásában manifesztálódott. A „terrorellenes háborúval” összefüggésben születtek, amit Bush a New York-i World Trade Center és más érzékeny célpontok elleni, 2001. szeptember 11-ei iszlamista merénylet után hirdetett meg. A korábban elképzelhetetlennek tartott támadások a szíve közepén találták a büszke szuperhatalmat, és felerősítették a távoli Európában lévő idegen bírák iránti ellenérzéseket. John Bolton, akkor külügyminisztériumi államtitkár, később amerikai ENSZ-nagykövet, időközben immár Donald Trump elnök egykori nemzetbiztonsági tanácsadója 2002 májusában visszavonta Scheffer aláírását. A szerződésben egy csillagot tettek a neve mellé, ami Bolton Kofi Annannak írt levelére utal.

A szenátusi ellenzők szóvivője a konzervatív észak-karolinai Jesse A. Helms, a külpolitikai bizottság elnöke lett. A képviselőházban texasi párttársa, Thomas D. DeLay lett a segítője. Ők ketten az „American Service-Member’s Protection Act” szerzői, amit Bush az aláírásával 2002. augusztus 2-án emelt jogerőre. A törvény célja az volt, hogy az amerikai katonákat és kormányzati képviselőket megvédje „egy olyan nemzetközi bíróság” üldözésétől, „amelyikben az Egyesült Államok nem vesz részt”. Felhatalmazta az elnököt arra, hogy amerikai vagy szövetséges személyeket kiszabadítson, ha Hágában fogva tartják. A kritikusai ezért „Hague Invasion Act” néven emlegették.

Ben megtámadta az ellenfél érvelését, mégpedig egy „egyszemélyes kampányba” kezdve, mindenhol világossá téve az álláspontját. A terrornak hadat üzenni számára úgy hangzik, mintha a bűnnek üzennének hadat – mindkettő értelmetlen.

Csodálkozott, hogy Bush Oszáma bin Ládent, a támadások állítólagos értelmi szerzőjét ugyan bíróság elé akarja állítani, de a Nemzetközi Büntetőbíróságot meg sem említi. Emlékeztetett azokra a lincselési jelenetekre, amikor 1993-ban a szomáliai fővárosban, Mogadishuban hadurak amerikai katonákat diadalittasan vonszoltak keresztül az egész városon. A hágai bírák ilyen esetekkel foglalkoznak. Az olyan vélekedések, hogy egy kontrollját vesztett ügyész jogtalanul helyezhetne vád alá amerikai állampolgárokat, vagy az Egyesült Államokat megakadályozhatnák humanitárius vagy katonai céljai elérésében, tarthatatlanok. „A jog uralmától csak a bűnösöknek kell félniük."

Az amerikai belpolitikai viszályokat figyelmen kívül hagyva a római statútum hatvan szavazattal határozatképessé válva 2002 júliusában életbe lépett. New Yorkban az ENSZ-nél kisebb ünnepséget rendeztek, amire meghívták Bent is. Az ülés, amit az Egyesült Államok képviselőjének tartottak fenn, üres maradt. Még mielőtt a ceremónia hivatalos része elkezdődött volna, Ben – még nyolcvan fölött is a tréfáktól sem visszariadó csibész – leült a székre, és jobb kezének ujjaival V jelet formált.

A közvélemény-kutatási eredmények, amelyek szerint az amerikaiak többsége támogatná a belépést, szárnyakat adtak neki. Ugyanakkor szégyenkezett amiatt, „hogy az én országom, amelyik a nürnbergi perek fő terhét viselte, és annyi más nemzetközi bíróságot támogatott, éppen a Nemzetközi Büntetőbíróságnak fordított hátat."

Homokvárak Scheveningenben – fogadás a királynőnél

Az új bíróságra tizennyolc bíró került a világ minden tájáról, Ben az évek óta tartó közös munka révén sokukat már ismerte. Az első elnök Philippe Kirsch lett, aki a római diplomáciai konferenciát vezette. A jelentkezési eljárás során Ben őt támogatta. Baráti viszonyban volt Hans-Peter Kaul bíróval, diplomatával és nemzetközi jogásszal is, aki a német delegációt vezette a római tárgyalásokon. Nagyra becsülte a német kormány határozott álláspontját, amit a második világháború utáni történelmi átalakulással helyezett összefüggésbe: „A német nép nagy árat fizetett, amiért támogatta Hitler emberellenes rezsimjét, és én különösen elégedett vagyok, hogy a németek nemzetként tanultak a nürnbergi leckéből, és a törvény uralmának egyik legerősebb szószólóivá váltak."

A bírákat 2003. március 11-én iktatták be ünnepélyes keretek között hivatalukba. Ben számára is egészen különleges volt ez a nap. Két emlékezetes fellépése is volt, először mint „Non-Governmental Individual" a scheveningeni tengerparton, másodszor hivatalos küldetésben a holland királynő oldalán.

Aktivisták hatásos tiltakozást rendeztek az amerikai „inváziós törvény" ellen. A kedvelt városi strandon, nem messze a bíróság épületétől, barikádokat emeltek homokból, amelyeket életnagyságú papírkatonák őriztek. Ez játékosan volt hivatott ábrázolni az amerikai kiszabadítási akcióval szembeni ellenállást. A szervezők meghívták Bent, hogy vegyen részt a *happening*-en. Elfogadta, de két feltétellel. Azt akarta, hogy az övé legyen az utolsó szó, „hogy visszautasíthassak az országomról minden hamis állítást", valamint az amerikai nép nevében fel akarta vonni a csillagos-sávos lobogót.

Március 11. reggele hűvös és esős volt. Amikor a szónokok sorában Benre került a sor, elmondta, hogy a második világháborúban Normandiában szállt partra, „az amerikai hadsereg egyenruhájában". Akkoriban azért jött, hogy a szabadságért harcoljon. Most azért van itt, hogy az Egyesült Államokat támadja, „de megvédje az amerikai nyilvánosság tekintélyét, ami hisz a nürnbergi alapvetésekben és a jog uralmában". Felhúzta a csillagos-sávos lobogót a szélben, és felszólította a jelenlévőket, hogy vele együtt mondják el a „Pledge of Allegiance", az amerikai nemzet hűségesküjének utolsó szavait („Szabadságot és igazságosságot mindenkinek").

Tapsoltak, „de nem volt időm, hogy élvezzem, mivel Őfelsége fogadására kellett sietnem". A ceremónia Beatrix királynő, Annan ENSZ-főtitkár és Őkirályi felsége Zeid Ra'ad Zeid Al-Hussein herceg, jordániai ENSZ-nagykövet, és a római statútum szerződő feleinek elnöke részvételével ünnepélyes és szolid volt. „Nagykövetek és mindenféle más eminens személyiségek ültek a fehér, virággal díszített asztalok mellett." Ben helye közvetlenül a pódium mellett volt, ahol Jan Pieter Balkenende holland miniszterelnök tartotta a fő szónoklatot. „Köszöntötte a bírákat és a kiválasztott vendégeket, majd legnagyobb meglepetésemre azt mondta, hogy ez egészen különleges esemény, mert én is jelen vagyok." Valaki nyilván elárulta neki, hogy Ben azon a napon ünnepelte nyolcvanharmadik születésnapját. Balkenende köszöntőt mondott az egykori nürnbergi főügyész tiszteletére, amibe az összes jelenlévő bekapcsolódott. Mindenki a poharát emelte az egészségére. „Teljesen váratlan és megható születésnapi ünnepség volt."

Szebb és megfelelőbb ajándékot, mint a Nemzetközi Büntetőbíróság megnyitását, igazán nem is kívánhatott volna magának.

„SOK SZERENCSÉT A VILÁGNAK!”

Tizenöt évvel ama bizonyos emlékezetes születésnapi ünnepség után a holland fővárosban a Nemzetközi Büntetőbíróság végre a támadó háború bűncselekményét is felvette a joghatósági illetékességébe. Ez további régóta várt, nagy siker volt Ben, az olyannyira energikus, de békés „Mr. Aggression” számára. 2018 júliusában történt, kilencvennyolc éves volt, de még mindig fáradhatatlanul küzdött azokért az eszmékért, amelyeknek az egész életét szentelte. Okot arra, hogy hátradőljön, még ebben a bibliai életkorban sem talált. Mikor 2019 januárjában még egyszer felkerestem Delray Beachben, egy teljességgel hihetetlen jelenetnek lettem tanúja. Már órák óta beszélgettünk, amikor megjelent egy nővér, és infúziót kötött rá – a lábában volt egy akut gyulladás. Mintha mi sem történt volna, úgy beszélt tovább az orvosi kezelés közben. Még jobban megdöbbentem, amikor elmesélte, hogy előző év októberében Chicagóba utazott egy előadásra, amikor szívinfarktust kapott a repülőgépen, pontosan ugyanúgy, mint fél évszázaddal korábban úton Puerto Ricóba. Számos fiatalabb embert egy infarktus is biztosan elintézett volna. Őt nem. Az életveszélyes közjátéktól a humorát sem vesztette el – inkább már mesélte is a következő anekdotát: „Egy klinikán ébredtem fel. A falon lógott egy hatalmas kereszt, mellette felirat: Resurrection Hospital (Feltámadás Kórház). Azt gondoltam: feltámadtam? Akkor bizonyára feloldozásban részesültem." A fia, Don, valamint a menye, Valentina meglátogatták, ők mesélték, hogy négy stentet ültettek be. „Azóta a doktorok arra próbálnak rájönni, hogy mi nem stimmel velem."

Ezután közel hajolt hozzám, és suttogva mondta, mintha valami intim titok lenne: „Azt hiszem, az öregség. Figyelembe kell vennem, hogy valószínűleg nem vagyok halhatatlan." Erre nagyon fájdalmasan emlékeztette, hogy Gertrude 2019. szeptember 14-én meghalt.

Továbbra is szellemi és fizikai tréninggel tartja karban magát. Ha éppen nem valami betegséget kúrál ki, akkor még mindig minden reggel megcsinálja a gyakorlatait: mesébe illő 115 fekvőtámasz, fél mérföld futás és úszás. A mentális frissessége szinte még elképesztőbb. Nem múlik el nap, hogy ne dolgozzon. Az utóbbi időben talán még inkább keresi őt a nyilvánosság, mint korábban, mesélik a gyerekei. A pubertás szokásos „ideiglenes őrülete" után mind a négyen egyetemet végeztek, és szép karriert csináltak. Keri informatikus és fordító, Robin szociális munkás, Nina ügyvéd a New York-i környezetvédelmi hatóságnál, Don pedig apja nyomdokaiba lépve jogász és békeaktivista.

Az agg férfiú mindennap telefonál, e-mailekre válaszol, úgy kezeli a számítógépet, mintha azzal nőtt volna föl. E világ hatalmasai, akik a szemében a békét veszélyeztetik, nem számolhatnak azzal, hogy öregkorára visszafogottabb lett. Amikor

Trump elnök 2017 szeptemberében azzal fenyegetőzött, hogy megsemmisíti Észak-Koreát („totally destroy"), ha Kim Dzsongun nem állítja le az atomprogramját, akkor Bennek önkéntelenül is az SS-retorika jutott eszébe. „A gondolataim azonnal visszakalandoztak a nürnbergi időkbe. Ha azt hallom, hogy *America first*, akkor a *Heil Hitler!* és a *Deutschland über alles* jut eszembe."

A filozófus Friedrich Nietzsche *Korszerűtlen elmélkedései*ben *A történelem hasznáról és káráról*-ban azt állapítja meg, hogy a múlthoz való igazodás bénítólag hathat, de szárnyakat is adhat. Ben számára a második világháború és a holokauszt tapasztalatai, majd a történtek jogi feldolgozása a nürnbergi perekben gondolkodása és a cselekvése élethossziglani viszonyítási pontjaivá váltak. De azt nem hagyta, hogy mindez agyonnyomja. Az, hogy még idős korában is mindennap több órát az íróasztala mellett ül, az ő módszere arra, hogy megbirkózzon a traumatikus élményeivel, mesélte, és közben könnyek szöktek a szemébe.

Ott ült egy kicsi nagy ember, nadrágtartóban és rövidnadrágban, belesüppedve a foteljébe, és nagyon törékenynek tűnt – nyomot hagyott rajta egy felfoghatatlan évszázad, amelynek tanúja volt. Csak egy pillanat volt, utána visszanyerte erejét és akaratát, hogy a lehetetlent lehetővé tegye. A gyászt és a fájdalmat reménnyé változtatta, ahogyan azt már az Einsatzgruppe-perben elmondott nyitóbeszédében is jelezte 1947-ben Nürnbergben. Visszatekintve erre az oly megrendítő és mozgalmas életre, az akkori szavai önbeteljesítő jóslatként hatnak. A „soha többé!" nála nem üres frázis, hanem életre szóló feladat.

Életének egy évszázadában a világ olyan rohamos változáson ment keresztül, mint még soha a történelemben. „Amikor iskolába jártam, olyasmi, mint nemzetközi büntetőjog vagy humanitárius nemzetközi jog még nem létezett – ma mindenütt tanítják.” A haladást azon lehet lemérni, hogy a genocídiumok mindenütt tiltva vannak. „A gonosztevők, akik az ilyen szörnyűségekért felelősek, tudják, hogy a Nemzetközi Büntetőbíróság elé állíthatják őket.” Az utóbbi években számos különleges törvényszéket hoztak létre, hogy a katonai és politikai bűnözőket a föld bármely pontján felelősségre vonják.

Nézeteiben Ben idealista realista, vagy realista idealista maradt – ahogy tetszik. „Természetesen akadnak nehézségek, de meg lehet őket oldani. Helyes történelmi perspektívából nézve a Nemzetközi Büntetőbíróság léte döntő lépésnek tekintendő a jog uralma alatt álló humánusabb világ felé.” Fiatalemberként erről álmodott, és mostanra valósággá vált. „El kell ismernem, soha nem voltam biztos abban, hogy ezt a napot meg fogom élni. A soha ne add fel mottója kifizetődő lett. Van egy végső célom, amit félek, soha nem fogok elérni.” Arról lenne szó, „hogy be kellene már fejezni azt az abszurd és barbár gyakorlatot, miszerint ártatlan embereket tömegével gyilkolnak meg, csak azért, mert a vezetőik képtelenek a konfliktusokat racionálisabb és emberibb módon megoldani.” Ettől függhet az emberiség túlélése.

Ben Ferencz hagyatéka a békéért és igazságosságért vívott szenvedélyes küzdelem mellett a csillapíthatatlan kíváncsiság és a jövendő generációk iránt érzett mély empátia: „Az információs technológia forradalma által irányított jövő ma elképzelhetetlen. Sajnálom, hogy már nem sokáig kószálhatok a Földön, hogy láthassam, mi lesz. Sok szerencsét kívánok a világnak!”

Ben háromévesen, az egyik legkorábbi megmaradt fényképén. New York, 1924. [1]

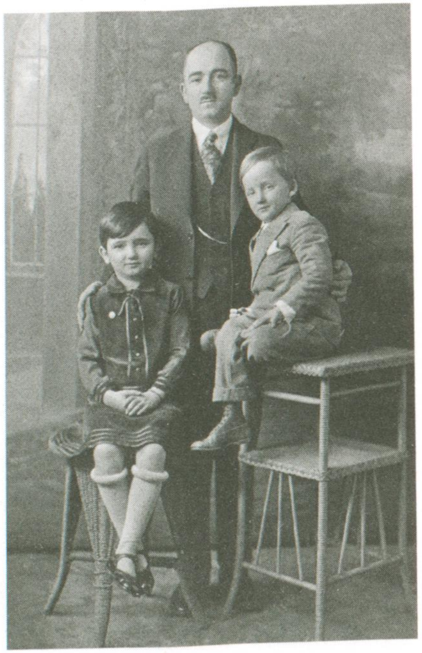

Fényképezkedés testvérével, Pearllel és apjával, Joseffel, 1925/26. [2]

Ben nyolcévesen.
A nagyváros utcáin megismerte az élet árnyékos oldalát. [3]

Majdnem egy család:
Ben a nővérével és két mostohafivérével 1935 körül. [4]

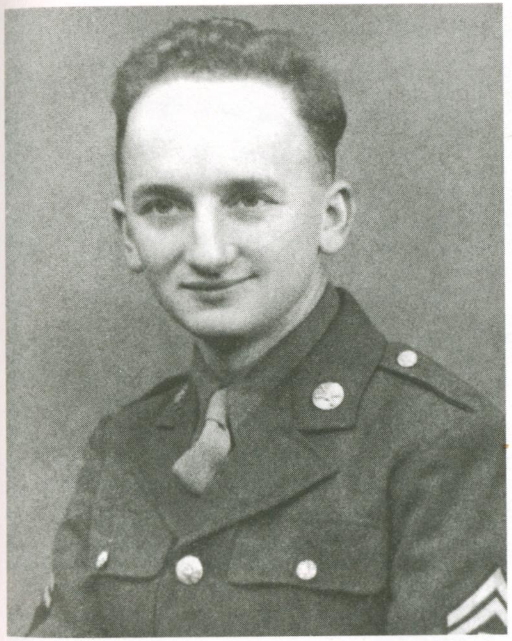

„A hadsereg túl nagy és túl elfoglalt ahhoz, hogy a katonákat emberként kezelje”:
Ferencz tizedes, 1943. [5]

Nászút részletekben:
Ben és Gertrude Ferencz az esküvőjük után, 1946 áprilisában New Jersey-ben.
Ben röviddel ezután ismét Németországba ment.
A felesége néhány hónap múlva követte, először Berlinbe, majd Nürnbergbe és Frankfurtba. [6]

A magányos farkas:
Ferencz nyomozó ezzel a dzsippel
utazott a szörnyűségek
helyszíneire.
München, 1945. augusztus. [7]

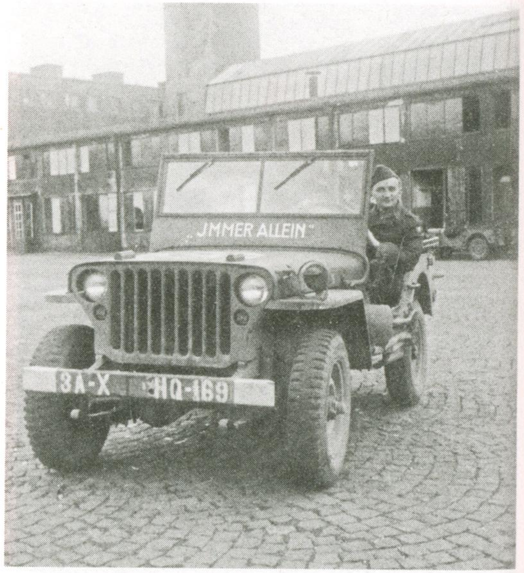

Az ohrdrufi
koncentrációs
tábor túlélői
1945. április 2-án
bemutatják
az amerikai
hadsereg
parancsnokainak,
hogyan kínozta
az SS-őrség
a foglyokat.
Dwight D. Eisenhower főparancsnok (középen),
Omar Bradley és
George S. Patton
(balra). [8]

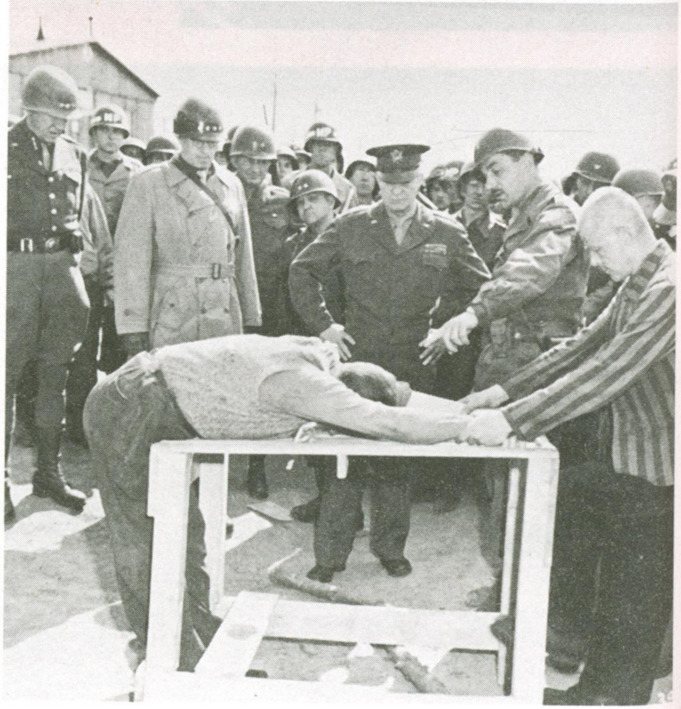

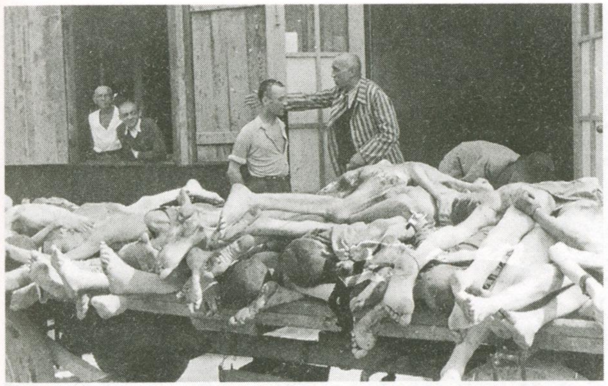

Ahol a gyilkosság
a hétköznapok része:
Ebensee, 1945. május 9.
„A feldagadt ízületek
az éhezés szimptómái",
jegyezte fel Ben
a fénykép hátuljára. [9]

Csak csont és bőr:
túlélők, „valamikor akár talán
befolyásosak és híresek",
amint éppen mosdatják őket.
Ebensee, 1945. május eleje. [10]

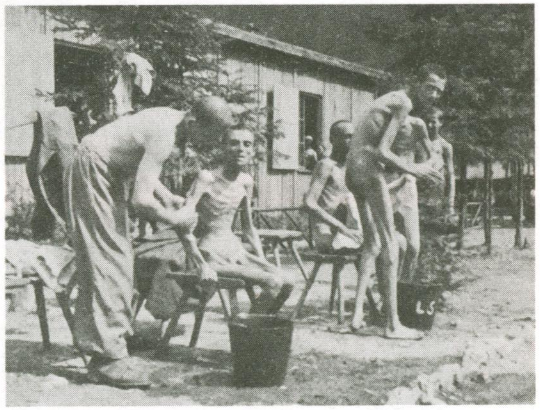

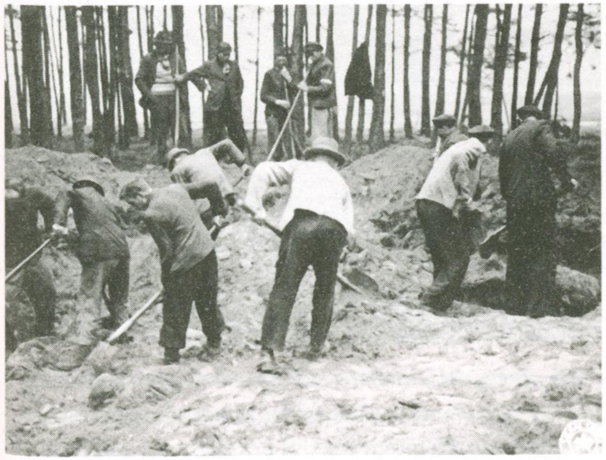

Tudják meg, mi történt:
német civilek ásnak ki
egy tömegsírt
Bajorországban,
Stamsried mellett
1945 májusában.
A polgármesternek is
meg kellett tekintenie
a tetthelyet. [11]

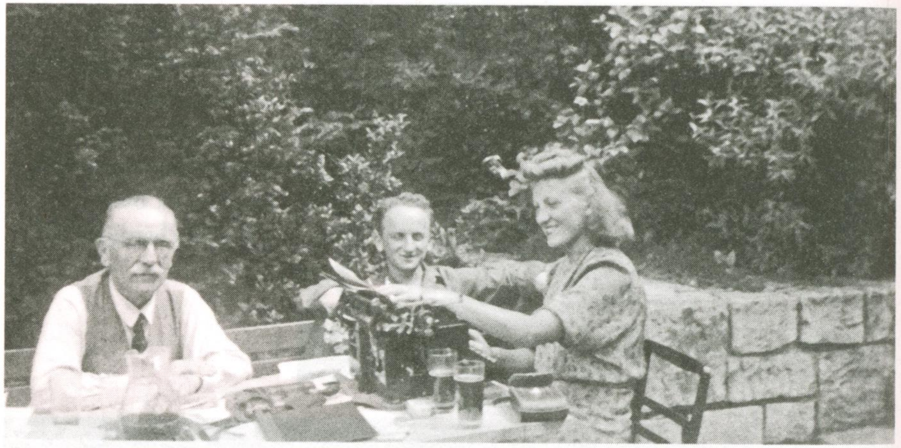

Ben egy egykori NSDAP-káder würzburgi villájának teraszán egy titkárnő segítségével rögzítette 1945 júniusában Karl Haberstocknak, Hitler személyes műkereskedőjének a vallomását. A nyomok az osztrák Alpokba, egy sóbányába vezettek. Itt tárolták a több milliárdnyi értékű lopott festményeket. [12]

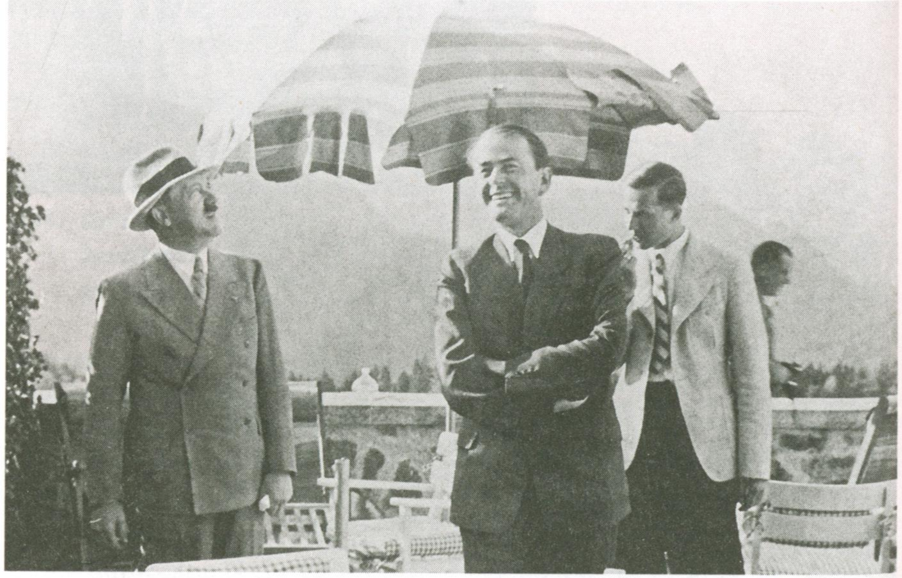

Adolf Hitler és Albert Speer Berchtesgaden mellett, az Obersalzbergen a II. világháború idején. Ferencz Speerrel a szabadon bocsátása után, a hetvenes évek végén találkozott, hogy a nácik kényszermunkaprogramjáról beszélgessen vele. [13]

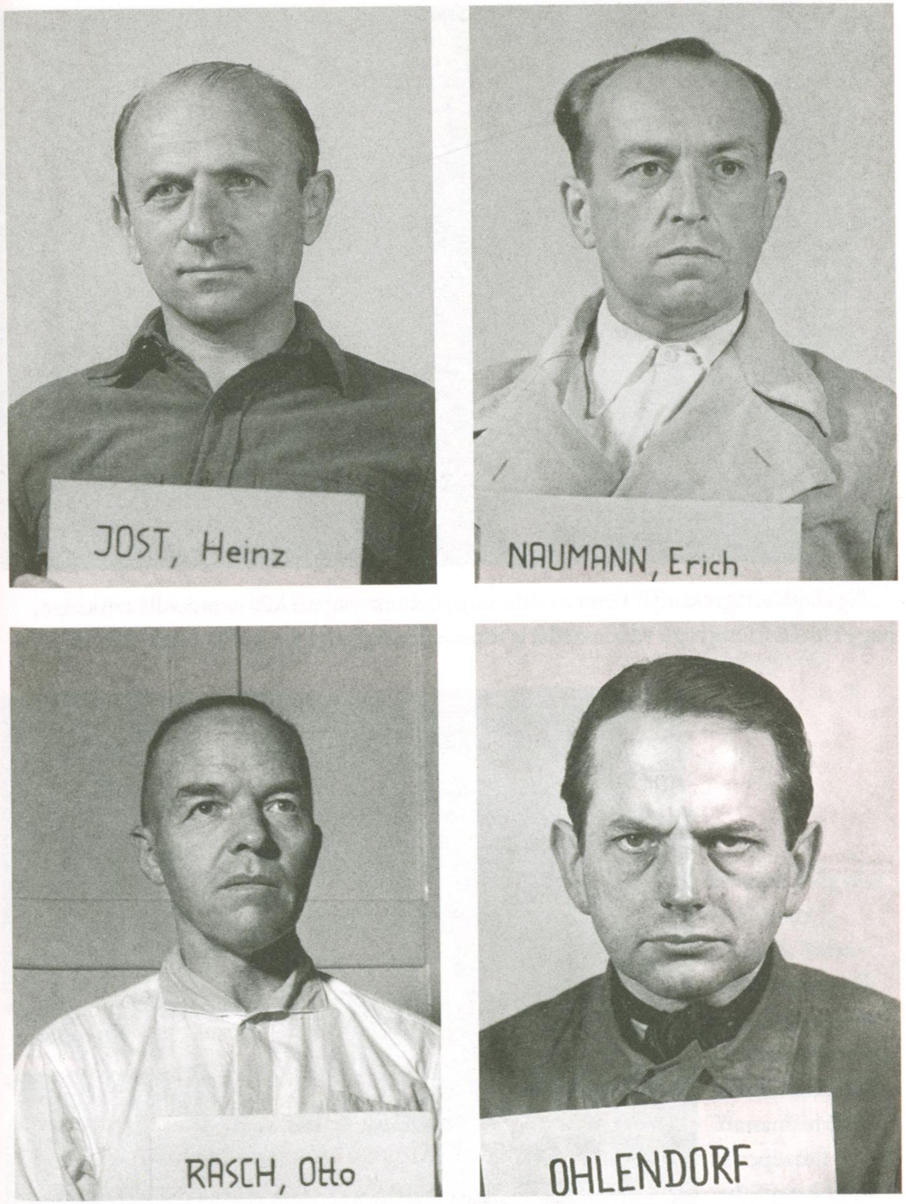

Tömeggyilkosok tábornoki rangban: Heinz Jost, Erich Naumann, Otto Rasch és Otto Ohlendorf, a négy Einsatzgruppe Ben által vád alá helyezett parancsnokai. Nürnberg, 1947. július vége. [14]

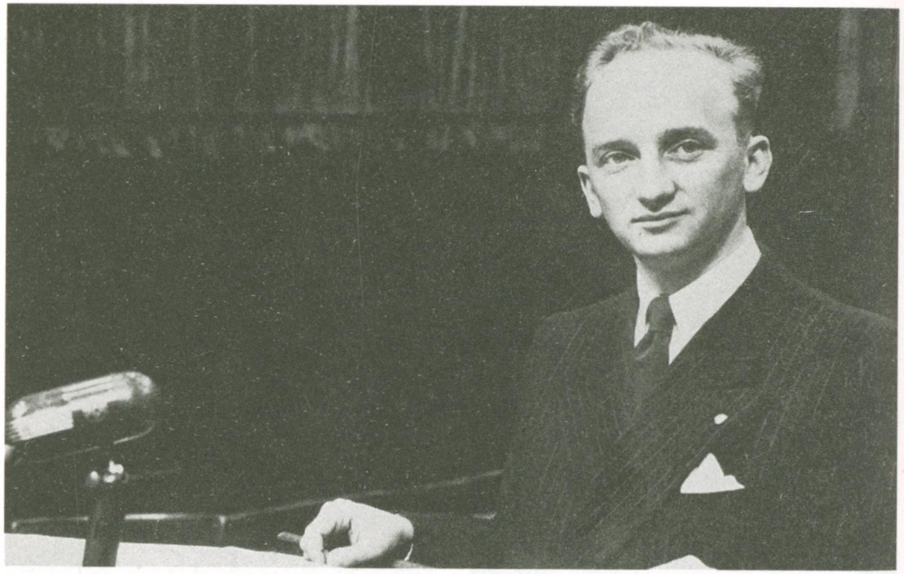

„Egyfajta világrekord”: Ferencz államügyésznek csupán két napra volt szüksége, hogy elmondja ragyogó vádbeszédét a történelem legnagyobb gyilkossági perében. [15]

Egy kis tréfára mindig készen: a bíróság elnöke, Michael A. Musmanno (középen), John J. Speight (balra) és Richard D. Dixon. [16]

A vád képviselői: Ben Ferencz (balra), Arnost Horlick-Hochwald és John E. Glancy. [17]

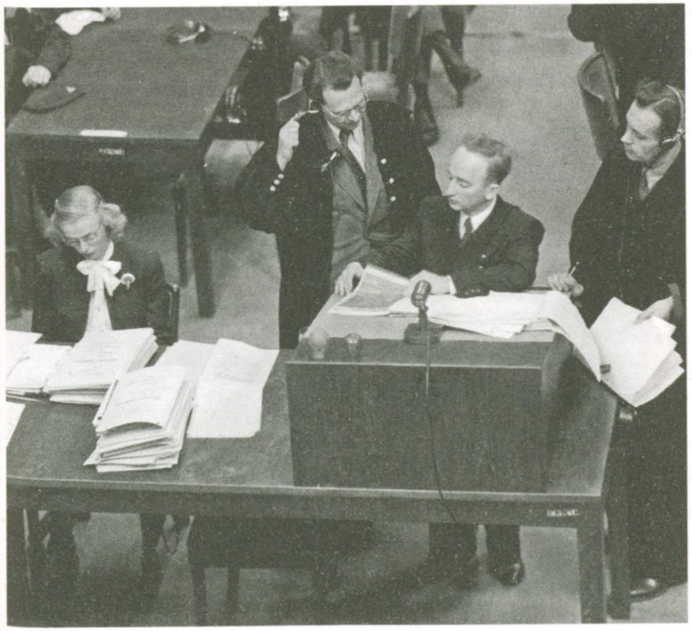

Ferencz főügyész az Einsatzgruppék bűneinek a bizonyítékait tárja a bíróság elé 1947. szeptember 29-én. Mellette két német védőügyvéd, Friedrich Bergold és Rudolf Aschenauer. [18]

Paul Blobel a per elején, 1947. szeptember 15-én kijelenti, hogy „ártatlannak” tekinti magát. Az Einsatzgruppe C Sonderkommando 4a parancsnoka Ukrajnában hatvanezer ember haláláért volt felelős. Túlzott alkoholfogyasztásából eredő egészségi problémái miatt 1942 januárjában a szolgálat alól felmentették. Később az „Aktion 1005” keretében az ő feladata volt, hogy eltüntesse a Szovjetunió elfoglalt részeiben elkövetett bűncselekmények nyomait. Ennek során kiásták a holttesteket a tömegsírokból, majd elégették. [19]

„Tárgyilagos,
nyilvánvalóan
intelligens”:
Otto Ohlendorf
SS-tábornok teljes lelki
nyugalommal igyekszik
tisztára mosni férfiak, nők és
gyermekek meggyilkolását.
Nürnberg, 1947. október 9. [20]

A beteg Dr. Dr. Otto Rasch SS-Brigadeführer 1948. január 12-én a nürnbergi Igazságügyi Palota egyik különtermében tesz tanúvallomást. Ben Ferencz (a háttérben balra) hallgatja. A térképen azok a területek láthatók, amelyeken az Einsatzgruppék tevékenykedtek. Rasch parancsnoksága alatt az Einsatzgruppe C 1941 szeptemberében a Kijev melletti Babij Jarban két nap alatt 33 171 zsidót gyilkolt meg. Ez volt a II. világháború legnagyobb egyedi tömegmészárlása. [21]

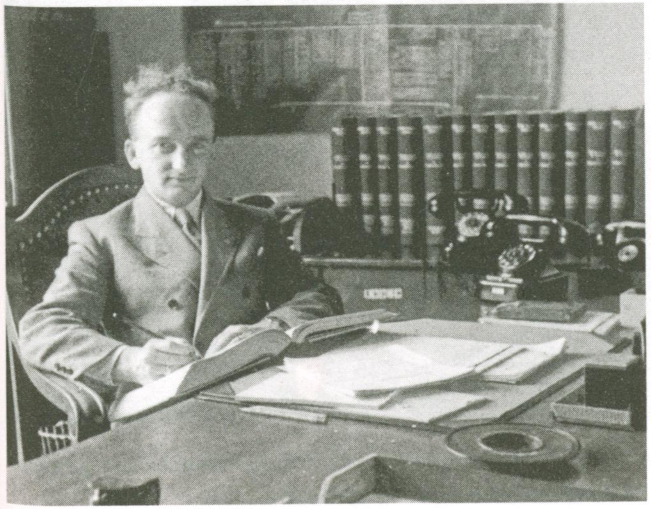

A főügyész
az irodájában,
a nürnbergi
Igazságügyi
Palotában, 1948. [22]

Túlélték: ez a megkapó kép feleségével és anyjával az 1948. márciusi berlini ejtőernyős dráma után készült. [23]

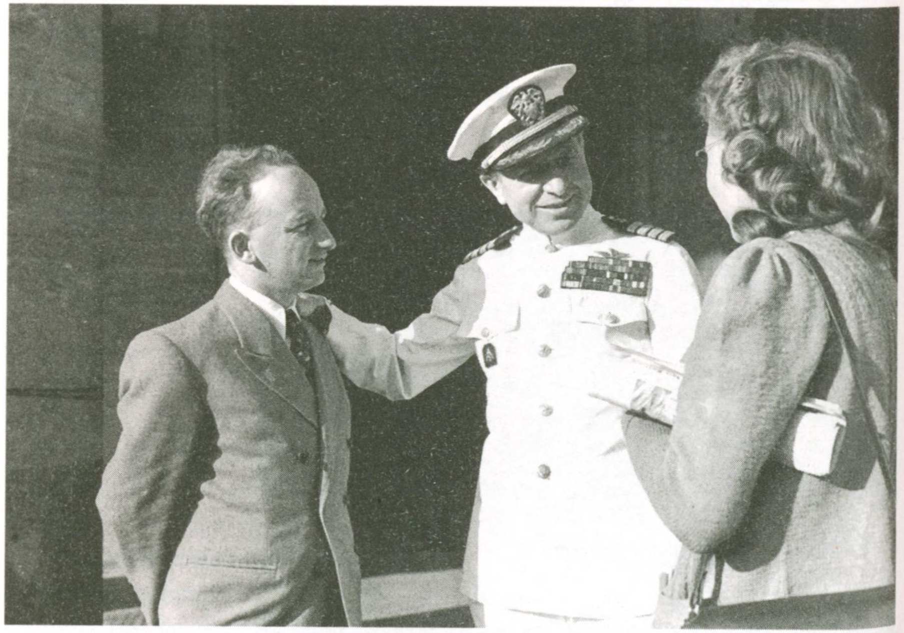

Kihagyta a saját partyját: Ferencz Musmannóval és Gertrude-dal az Einsatzgruppe-per sikeres lezárása után, 1948 áprilisában. [24]

Pompa nélkül: az 1952-es Luxemburgi Egyezményt hangsúlyosan józan körülmények között kötötték meg. Az éppen aláíró Móse Sárett izraeli külügyminiszter mögött Nahum Goldmann és Ben Ferencz figyeli a jelenetet. [25]

Családi portré 1957-ből. Egy évvel azelőtt tértek vissza az Egyesült Államokba. [26]

Az Erasmus-díj átadóján, 2009 novemberében.
Willem Alexander von Oranien-Nassau herceg, a későbbi holland király, valamint a másik kitüntetett, Antonio Cassese (jobbra) társaságában. [27]

Luis Moreno Ocampo főügyész (balra) meghívására 2011 augusztusában Ben Ferencz tartotta Hágában a „kongói Terminátor", Tomas Lubanga Dyiolo milíciavezér elleni per egyik záró vádbeszédét. [28]

Benjamin Ferenczpad
Den Haag
"Law not war"
Benjamin B. Ferencz

A Ben Ferencz út átadása Hágában, 2017. május. [29]

António Guterres ENSZ-főtitkárral, New York 2018. [30]

A szerző, Philipp Gut társaságában, Delray Beach, Florida, 2019. [31]

FÜGGELÉK

Képek jegyzéke

© United States Holocaust Memorial Museum, Benjamin Ferencz engedélyével: [1], [2], [4], [5], [9], [10], [11], [12], [14], [15], [16], [18], [19], [21], [23], [25]

© Benjamin Ferencz: [3], [6], [7], [22], [24], [26], [27], [28], [29], [30]

© United States Holocaust Memorial Museum, a National Archives and Records Administration, College Park engedélyével: [8], [20]

© United States Holocaust Memorial Museum, Richard M. Cromack családjának engedélyével: [13]

© United States Holocaust Memorial Museum, John W. Mosenthal engedélyével: [17]

© Philipp Gut: [31]

Pictures with © Ben Ferencz or © Philipp Gut are included

The rights for the other pictures have to be cleared separately with the das United States Holocaust Memorial Museum through their Website (https://www.ushmm.org/) and this general mail address: photoarchives@ushmm.org

Köszönetnyilvánítás

Szívélyes támogatásukért a szerző köszönetet mond az alábbi személyeknek és szervezeteknek: LMF Stiftung für liberale Medienförderung, Gamaraal Foundation, Stiftung Irène Bollag-Herzheimer, Saly Frommer Foundation, dr. Josef Bollag, aki egy magát megnevezni nem kívánó alapítvány megbízásából intézkedett.

Bibliográfia

Angrick, Andrej – Cüppers, Martin – Mallmann, Klaus-Michael – Matthäus, Jurgen (szerk.): *Die „Ereignismeldungen UdSSR" 1941.* Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion I., Darmstadt, 2011.

– (szerk.): *Deutsche Besatzungsherrschaft in der UdSSR 1941–1945.* Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion II., Darmstadt, 2013.

– (szerk.): *Deutsche Berichte aus dem Osten 1942–1943.* Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion III., Darmstadt, 2014.

Earl, Hilary: *The Nuremberg SS-Einsatzgruppen Trial, 1945–1958. Atrocity, Law, and History.* Cambridge, 2019.

Eisenhower, Dwight D.: *Levél George C. Marshallnak.* 1945. 04. 15., https://www.dwightdeisenhower.com/DocumentCenter/View/2164/Letter-Eisenhower-to-General-Marshall-on-Visit-to-Germany-Internment-Camp-April-15–1945-PDF?bidId= [utoljára letöltve 2019.10.03.].

Ferencz, Benjamin B.: *An International Criminal Court. A Step Toward World Peace. A Documentary History and Analysis.* 2. köt., London/Róma/New York, 1980.

–: *Benny Stories.* www.benferencz.org [utoljára letöltve 2019. 10. 03.].

–: *Defining International Aggression. The Search for World Peace.* 2 köt., London/Róma/New York, 1975.

–: *Enforcing International Law. A Way to World Peace.* 2 köt., London/Róma/New York, 1983.

–: *New Legal Foundations for Global Survival. Security Through the Security Council.* London/Róma/New York, 1994.

–: *Lohn des Grauens. Die verweigerte Entschädigung für jüdische Zwangsarbeiter.* Frankfurt am Main, 1981. [Original: *Less Than Slaves. Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation.* Harvard, 1979.]

–: *Mémoires de Ben. Procureur à Nuremberg et avocat de la paix mondiale.* Párizs, 2016. (A *Benny Stories* francia kiadása.)

– és Keyes, Ken Jr.: *Planethood. The Key to Your Survival and Prosperity.* Coos Bay, 1991.

–: War Crimes Law and the Vietnam War. *The American University Law Review,* Vol. 17., No. 3 (1968), 403–423. o.

–: *Wege zum Weltfrieden. Was bisher getan wurde. Was zu tun wäre. Was man jetzt tun kann.* Frankfurt am Main, 1989. [Original: *A Common Sense Guide to World Peace.* London/Róma/New York, 1985.]

– (szerk.): *World Security for the 21st Century. Challenges and Solutions.* A Colloquium Between American and Soviet Legal Experts, Dobbs Ferry, 1991.

Fisch, Jörg: *Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg.* München, 1992.

Gilbert, Gustave M.: *Nürnberger Tagebuch. Gespräche der Angeklagten mit dem Gerichtspsychologen.* Frankfurt am Main, 1962.

Goschler, Constantin: *Abkommen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und dem Staate Israel („Wiedergutmachungsabkommen”).* 1952. szeptember 10. https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0016_lux&object=context&l=de [utoljára letöltve 2019. 10. 03.].

–: Schuld und Schulden. *Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte nach 1945.* 2. kiadás, Göttingen, 2008.

–: Böick, Marcus és Reus, Julia (szerk.): *Kriegsverbrechen, Restitution, Pravention. Aus dem Vorlass von Benjamin B. Ferencz.* Göttingen, 2019.

Hockerts, Hans Günter: *Wiedergutmachung in Deutschland 1945–1990. Ein Überblick.* https://www.bpb.de/apuz/162883/wiedergutmachung-in-deutschland-19451990-ein-ueberblick?p=all [utoljára letöltve 2019. 10. 03.].

Hofmann, Tom: *Benjamin Ferencz. Nuremberg Prosecutor and Peace Advocate.* Jefferson, 2014.

Klee, Ernst: *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945.* 5. kiadás, Frankfurt am Main, 2015.

–: Vergebung ohne Reue. *Die Zeit,* Nr. 9/1992.

Langerbein, Helmut: *Profiles of Mass Murder: The Einsatzgruppen Officers.* Diss. University of California, Santa Cruz, 2000.

Musmanno, Michael A.: *Verdict! The Adventures of the Young Lawyer in the Brown Suit.* New York, 1958.

–: *The Eichmann Kommandos.* New York, 1961.

Patton, George S.: *Tagebucheintrag über seinen Besuch im KZ Ohrdruf am 12.4.1945.* https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/ohrdruf [utoljára letöltve 2019. 10. 03.].

Scheffer, David J.: *All the Missing Souls. A Personal History of the War Crimes Tribunals.* Cambridge (Mass.), 2011.

Stuart, Heikelina Verrijn és Simons, Marlise: *The Prosecutor and the Judge. Benjamin Ferencz and Antonio Cassese. Interviews and Writings.* Amszterdam, 2009.

Taylor, Telford: *The Anatomy of the Nuremberg Trials. A Personal Memoir.* New York, 1993.

U.S. Government Printing Office (szerk): *Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law* No. 10, Vol. IV., Washington, 1950. https://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-IV.pdf [utoljára letöltve 2019. 10. 03.].

Wirsching, Andreas: Jüdische Friedhöfe in Deutschland 1933–1957. in *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 50 (2002), Heft 1, 1–40. o.

Kronológia

1920 Benjamin Berell Ferencz március 11-én született az erdélyi Nagysomkúton (Şomcuta Mare). Apja, Josef cipész, anyja, Shari (Sarah) háztartásbeli. Ben nővére, Pepi, későbbi nevén Pearl, két évvel idősebb nála.

1921 A család még Ben első születésnapja előtt az Egyesült Államokba emigrál. Az apja egy bérház házmestere lesz New Yorkban. A szülei 1926-ban elválnak, nem sokkal később mindketten újraházasodnak.

1929 Az október 29-ei tőzsdekrach a Wall Streeten évekig tartó pénzügyi és gazdasági válságba taszította a világot. A „nagy világválság” hatásait Ben családja is megérezte.

1933 Németországban Paul von Hindenburg birodalmi elnök január 30-án Adolf Hitlert nevezte ki birodalmi kancellárrá. A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) mindenre elszánt Führere a Weimari Köztársaság demokráciáját igen gyorsan diktatúrává alakítja át.

1937 Ben elvégzi a tehetséges fiúk iskoláját, a Townsend Harris High Schoolt, és egyenesen bejut a College of the City of New Yorkra.

1939 A Német Birodalom a Lengyelország elleni szeptember 1-jei támadással kirobbantja a második világháborút.

1940 Ben végez a City College-en, a társadalomtudományi BA-n.

1941 Megkezdi tanulmányait a Harvard Law Schoolon. A németek június 22-én megtámadják a Szovjetuniót. A japánok december 7-én Hawaii szigetén, Pearl Harborban bombázzák az amerikaiak haditengerészeti támaszpontját. Az Egyesült Államok belép a háborúba.

1943 Ben MA fokozattal befejezi jogi tanulmányait, Sheldon Glueck kriminológus, a háborús bűncselekmények specialistájának az asszisztense lesz. Márciusban behívják. Egysége, George S. Patton tábornok 3. amerikai hadseregének 115. légvédelmi tüzérosztálya december 5-én indul New Yorkból Európába. A harci bevetésre Angliában készülnek fel.

1944 A szövetségesek június 6-án partra szállnak Normandiában. Ben tüzérosztálya egy hónappal később érkezik meg az „Omaha Beach"-re. Franciaországon keresztül-kasul üldözik a menekülő Wehrmachtot. Decemberben áthelyezik a hadsereg jogi osztályára. Hamarosan az újonnan létrehozott háborús bűnügyi osztály nyomozója lesz.

1945 Január 25-én a németek offenzívát indítanak az Ardennekben. Februárban Ben Patton főhadiszállásával Németországba megy. Elsősorban a lelőtt pilóták ügyeivel foglalkozik. Áprilistól a nyomozások súlypontja áthelyeződik a német koncentrációs táborokra. Az egyik első szemtanúként vizsgálódik a felszabadított Ohrdrufban, Buchenwaldban, Flossenbürgben és Mauthausen-Gusenben. Hitler április 30-án öngyilkos lesz berlini bunkerében. Május 8-án Európában véget ér a második világháború. Ben és a kollégái számára a munka folytatódik. Jelentéseket ír a nemzetiszocialista bűncselekményekről, amelyeket később felhasználnak a dachaui és a nürnbergi perekben. Júniusban Würzburgban kihallgatja Karl Haberstockot, Hitler személyes műkereskedőjét. A nyomok egy sóbányába vezetnek az osztrák Alpokban, ahol milliárdos értékű műkincseket találnak. Hirosima és Nagaszaki amerikai atombombázásával az ázsiai–csendes-óceáni térségben is véget érnek a harci cselekmények. Karácsonykor Ben is otthon van New Yorkban.

1946 Márciusban David Marcus alezredes, az amerikai hadsereg háborús bűnökkel foglalkozó osztályának a vezetője szerződteti őt az amerikai katonai bírósághoz Nürnbergbe. Mielőtt ismét útra kelne Németországba, március 31-én feleségül veszi fiatalkori szerelmét, Gertrude Friedet. A nürnbergi utóperek lebonyolításának amerikai felelőse az Office of the Chief of Counsel for War Crimes (OCCWC). Ennek vezetője, Telford Taylor tábornok szeptemberben kinevezi őt az OCCWC berlini irodavezetőjének. Az új év fordulóján Ben és csapata megtalálja a „Jelentés az eseményekről: Szovjetunió" aktát.

1947 Ő lesz az Einsatzgruppe-per főügyésze. A magas rangú SS-tisztek, köztük több tábornok elleni per a történelem legnagyobb gyilkossági perének számít. Szeptember 15-én kezdődött. Ben két héttel később tartotta meg vádbeszédét.

1948 Egy berlini utazás során Ben, Gertrude, Taylor, a felesége, Mary, valamint még egy baráti amerikai házaspár repülőgépe kis híján lezuhan. A bíróság az Einsatzgruppe-perben Michael A. Musmanno elnökletével augusztus 8. és 10. között kihirdeti az ítéleteket. Két alacsonyabb rangú tiszt kivételével az összes vádlottat bűnösnek találják mindhárom vádpontban: emberiesség elleni bűncselekmény, háborús bűncselekmény és bűnözői szervezetben való részvétel. Tizennégy halálos ítélet született. Ben ezután a per dokumentumainak kiadásával foglalkozik, hogy forrásként szolgáljon a történészek és jogászok számára. Augusztus 20-án a Jewish Restitution Successor Organization vezérigazgatója lesz.

Az NSZK és a kommunista NDK megalapítása. Megszületik első lánya, Carol-Anne.

1950 Megszületik Robin-Eve.

1951 John J. McCloy amerikai főbiztos január 31-én bemutatja a landsbergi börtönben ülő háborús bűnösökre vonatkozó kegyelmi programját. Az elsőrendű vádlott Otto Ohlendorf SS-tábornokot további három magas rangú Einsatzgruppe-parancsnokkal együtt június 7-én kivégzik Landsbergben. Ben a Conference on Jewish Material Claims Against Germany jogtanácsosaként és tárgyalójaként mértékadó szerepet játszik a nemzetiszocialista üldöztetés áldozatainak járó kártérítési kifizetésekben. Hessen tartománnyal köti meg az első globális szerződést a tulajdonos nélküli zsidó javak megváltásáról.

1952 Donald Martin születése. Konrad Adenauer kancellár, Móse Sárett izraeli külügyminiszter és Nahum Goldmann, a Claims Conference elnöke Luxemburgban aláírják a német–izraeli jóvátételi szerződést. A ceremónián Ben is részt vesz.

1953 Az év elején még egy vezető pozíciót elvállal a német jóvátételi politikával kapcsolatban. A Claims Conference végrehajtó bizottsága kinevezi németországi képviselőnek.

1954 Ben a United Restitution Organization (URO) főnöke lesz, a nácik áldozatainak széles körű nemzetközi hálózattal rendelkező tanácsadó testületét építi fel. Megszületik Nina Dale.

1956 Ben márciusban feleségével és négy gyermekével Németországból New Rochelle-be (NY) költözik. Június 29-én a bonni parlament a szövetségi jóvátételi törvény elfogadásával létrehozza a jóvátételi politika alapjait. A Harvard Law School egykori dékánjának, James M. Landisnak a helyét átvéve Telford Taylor ügyvédi irodájában társ lesz.

1957 Amerikában továbbra is aktív a nácik károsultjainak megsegítésében. Támogatja azokat a lengyel nőket, akik a ravensbrücki koncentrációs táborban orvosi kísérletek áldozataivá váltak, vagy azokat a zsidó kényszermunkásokat, akiket német cégek válogattak ki a koncentrációs táborokban. Február 27-én az I. G. Farben és a Claims Conference huszonhétmillió márkáról ír alá szerződést az egykori rabszolgamunkások megsegítésére.

1959 Decemberben a Claims Conference megegyezik a Krupp dinasztia vállalkozásával, hogy tízmillió márka jóvátételt fizet.

1960 Az AEG elektronikai konszern titkos szerződésben kötelezettséget vállal négymillió márka kifizetésére az egykori rabszolgamunkások részére. Június 22-én a bonni szövetségi kormány kormányhatározatával hetvenöt lengyel nő kap hatezer-ötszáz és tízezer dollár közötti összeget. A jóvátételi politika keretei között először utaltak kártérítést a vasfüggöny túloldalán élő üldözötteknek.

1962 Ben is részt vesz azokon a tárgyalásokon, amelyek eredményeképpen a Siemens május 24-én szerződésben vállalja hétmillió márka kompenzáció kifizetését, viszont se a morális, se a jogi kötelezettségét nem ismeri el.

1966 Azon kevés német cég közül, amelyik egyáltalán hajlandó fizetni a kényszermunkásokat ért igazságtalanságokért, utolsóként a Rheinmetall szabadít fel két és fél millió márkát. A fizetés összefüggésben áll a háború után Németországnak adott első amerikai hadiipari megbízással.

1970 Ötvenéves korában Ben új karrierbe kezd. A vietnámi háború hatására ezentúl szerzőként, előadóként és fizetés nélküli ügyvédként dolgozik a békéért. A nemzetközi kapcsolatokban a jog uralmát szorgalmazza.

1973 A Claims Conference jogtanácsosaként kidolgoz egy stratégiát, hogy az NDK-t is rávegye a jóvátétel fizetésére. A következő években többször jár Kelet-Berlinben, hogy tárgyaljon a NSZEP-rezsim képviselőivel.

1975 Az Oceana Publications kiadónál megjelenik Ben alapvető műve, a *Defining International Aggression – The Search for World Peace.*

1976 Az NDK novemberben egymillió dollárt utal át a Claims Conference-nek, amit „méltánytalannak" neveznek, és azonnal vissza is küldenek. Ben találkozik a spandaui börtönből kiengedett Albert Speerrel, Hitler barátjával, építészével és fegyverkezési miniszterével, hogy a nemzetiszocialisták rabszolgamunka-programjáról kérdezze.

1979 Megjelenik *Less Than Slaves* című tanulmánya a zsidó kényszermunkások kártalanításának tárgyalásairól.

1980 Megjelenik az *An International Criminal Court – A Step Towards World Peace* című kétkötetes műve.

1983 Az *Enforcing International Law – A Way to World Peace* lezárja a nemzetközi jogi állapot megteremtéséről szóló trilógiát.

1985 Megjelenik eszméinek népszerűsítő formában megírt változata, *A Common Sense Gudie to World Peace* címen. Az első két példányt Ronald Reagannek és Mihail Gorbacsovnak küldi el. Nemzetközi jogot tanít a Pace Law Schoolon.

1986 Megalapítja saját intézetét Pace Peace Center néven.

1988 Ken Keyes szerzőtársával és PR-stratégával kiadja a gyakorlatilag ingyenesen hozzáférhető *Planethood* című könyvet, ami szándékaik szerint bevezető az atomkorszak túlélési lehetőségeibe.

1989 A fal november 9-ei leomlása bevezeti az NDK bukását és a német újraegyesítést. A keleti blokk összeomlásával véget ér a hidegháború. Ben szellemíróként közreműködik Trinidad és Tobago egy határozati javaslatánál. Eszerint megbízzák az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottságát, vizsgálja meg, hogyan lehet felállítani egy nemzetközi büntetőbíróságot.

1990 Az augusztus 31-ei „Egyesülési szerződés”-ben a két német állam kiáll a „náci rezsim áldozatainak anyagi veszteségeik miatti igazságos kárpótlása” mellett. Ezzel a jóvátételi politikában (is) a nyugatnémet gyakorlat jut érvényre.

1993 Az ENSZ Biztonsági Tanácsa május 25-én az egykori Jugoszlávia ügyében létrehozza a Nemzetközi Törvényszéket.

1994 Megjelenik a *New Legal Foundations for Global Survival.* A Biztonsági Tanács Ruanda, a második világháború utáni egyik legnagyobb népirtás ügyében ismét létrehoz egy *ad hoc* bíróságot.

1998 Az olasz fővárosban tartott diplomáciai konferencián július 17-én elfogadják a római statútumot, a hágai Nemzetközi Büntetőbíróság alapító okiratát. Ben díszvendégként, a nürnbergi perek „élő szimbólumaként” vesz részt az eseményen.

2003 Március 11-én felesketik a bírákat Hágában. A házigazda Jan Pieter Balkenende holland miniszterelnök Bent külön megemlíti – ez a nyolcvanharmadik születésnapja, élete álma válik valósággá.

2009 Ben novemberben megkapja az Erasmus-díjat.

2010 Május 27-én a német külügyminisztérium átadja neki a Német Szövetségi Köztársaság Nagy Érdemkeresztjét.

2011 Luis Moreno Ocampo, a Nemzetközi Büntetőbíróság főügyésze meghívására Ben mondja el az egyik vádbeszédet Thomas Lubanga Dyilo kongói milíciavezér ügyében (augusztus 25–26.). Ez a bíróság első, jogerős ítélettel lezárt ügye.

2013 A Nemzetközi Büntetőbíróság társaságában megkapja a Dag Hammerskjöld-érdemérmet.

2014 Nelson Mandela és mások után ő is megkapja a Harvard Law School Békedíját.

2019 Szeptember 14-én, életének századik évében meghal Gertrude.

Névmutató

Acheson, Dean M. 191, 202, 213
Adenauer, Konrad 186, 190, 199, 202, 224, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 259, 289, 307, 387
Al-Hussein, Prinz Zeid Ra'ad Zeid 354,
Altmeier, Jakob 269
Amrehn, Franz 269
Annan, Kofi 337, 343, 344, 345, 351, 354
Arnold, Henry H. 193
Aschenauer, Rudolf 141, 143, 144, 187, 197, 202, 369

Balkenende, Jan Pieter 354, 391
Beatrix holland királynő 354
Begín, Menáhém 234
Beitz, Berthold 286, 288, 290
Ben Gurion, David 109, 233
Berg, Fritz 307
Bergman, Ingrid 21
Best, Werner 205
Biberstein, Ernst 129, 181, 199, 205
Bingham, Jonathan 261
Bin Láden, Oszáma 352
Blaustein, Jacob 287, 288, 289
Blobel, Paul 129, 137, 151, 152, 173, 181, 188, 198, 202, 203, 370
Blume, Walter 129, 136, 137, 152, 173, 199, 205
Bluntschli, Johann Caspar 139
Bode, Günter 300
Boden, Hans C. 292
Böhm, Franz. 234, 235, 236
Bolen, David 264
Bolton, John 351
Bordone, Paris 95
Bormann, Martin 114, 144
Bottermann, Walther 294, 295, 296
Bradley, Omar 69, 364

Brandt, Willy 253, 254
Braune, Werner 129, 152, 198, 202, 203
Broms, Bengt 318
Bruce, David 290
Buharin, Nyikolaj 24
Buls, Judith 298
Burin, Frederick 117, 118
Burkart, Odilo 297
Burneleit, Heinz 200
Bush, George W. 350, 351, 352

Caesar, Otto Paul 301
Capra, Frank 38
Cardozo, Benjamin N. 33
Carter, Jimmy 194, 264, 299
Cassese, Antonio 341, 374
Cassin, Rene 21, 314
Celestine nővér 273, 275
Chafee, Zechariah 31, 32
Chamberlain, Frank T. 163
Chamberlain, Neville 24
Chastney, Robert 22, 23
Churchill, Winston 35, 52, 83, 169, 212
Clark, Mark W. 168, 169
Clay, Lucius D. 156, 191, 192, 211, 222, 223, 224
Clinton, Bill 345, 350
Cohen, Morris Raphael 23, 24
Conant, James B. 204
Courbet, Gustave 95
Cousins, Norman 277, 279
Croce, Benedetto 169
Cüppers, Martin 119, 379

Darrieux, Danielle 21
DeLay, Thomas D. 44, 351
Diehl, Heinrich 304
Diepgen, Eberhard 194
Dietrich, Marlene 63, 65, 66
Dixon, Richard D. 173, 368
Dönitz, Karl von 126, 170, 297
Douglas, Kirk 110
Dreyfus, Alfred 200
Dudley, Ray L. 157, 158, 163, 165
Dworkin, Ronald 30

Dzsongun, Kim 359

Eagleburger, Lawrence S. 266
Earl, Hilary 119, 167
Ehlers, Hermann 190
Eichmann, Adolf 103, 171, 172
Eicke, Theodor 86
Eigruber, August 102, 103
Eisenhower, Dwight D. 45, 67, 69, 70, 332, 338, 364, 379
Ermann, Karl 188

Feliciano, Florentino P. 314
Fendler, Lothar 181, 199, 204
Ferencz, Carol-Anne (Keri) 269, 358, 386
Ferencz, Donald Martin 269, 358, 387
Ferencz, Gertrude (Fried Gizella) 7, 25, 26, 38, 40, 42, 55, 57, 58, 59, 62, 63, 65, 67, 71, 72, 74, 76, 82, 89, 93, 95, 99, 100, 102, 103, 104, 107, 111, 112, 113, 131, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 219, 220, 236, 269, 313, 321, 327, 335, 337, 343, 346, 358, 363, 372, 385, 386, 392
Ferencz, Josef 111, 361, 383
Ferencz, Nina 269, 313, 358, 387
Ferencz, Pepi 11, 16, 17, 383
Ferencz, Robin-Eve 269, 358, 386
Ferencz, Shari (Sarah) 383
Ferencz, Valentina 358
Ferriday, Caroline 276, 277
Ferris, Geoffrey C. 91
Fisch, Jörg 239, 380
Fischer, Oskar 265
Fisher, Joel H. 219, 220
Flick, Friedrich 205, 207, 297, 306, 310
Ford, Gerald 264
Franck, Thomas M. 314
Franco, Francisco 86
Frank, Hans 114, 143
Freiherr von Pöllnitz, Gerhard 99
Frick, Aurelia 5
Frick, Wilhelm 114
Fried, Josef 111
Fried, Rose 17
Fried, Sólem (Sam) 111
Frings, Josef, bíboros 186, 187
Fukuyama, Francis 339
Fuller, Lon 30
Funk, Walther 126, 143
Funke, Otto 262

Gaulle, Charles de 48
Gawlik, Hans 201
Giesler, Hermann 205, 243
Gilbert, Gustave M. 142

Globke, Hans 307
Glueck, Eleanor 33
Glueck, Sheldon 29, 33, 34, 52, 57, 110, 311, 384
Goebbels, Joseph 95
Goethe, Johann Wolfgang von 70
Goldmann, Nahum 231, 232, 233, 234, 236, 237, 256, 261, 262, 263, 289, 291, 373, 387
Goldstone, Richard 342
Goldsztajn, Tadeusz 287, 288
Gorbacsov, Mihail 312, 327, 328, 329, 330, 335, 390
Göring, Hermann 95, 98, 103, 114, 124, 131, 142, 192, 208
Goschler, Constantin, 239, 267
Gräbe, Hermann 135
Graf, Matthias 129, 151, 177, 180, 181
Grosz, Bimbi 306
Grotius, Hugo 325
Grunert, Horst 265
Gurlitt, Hildebrand 99, 100

Haberstock, Karl 94, 95, 97, 98, 99, 100, 103, 366, 385
Haensch, Walter 129, 154, 181, 199
Hamilton, Charles C. 60
Hand, Billings Learned 33
Hassel, Kai-Uwe von 300, 304
Haussmann, Emil 129, 130
Heath, James 144, 145, 146, 147
Hecht, John R. 302
Helms, Jesse A. 351
Henkin, Louis 314
Heß, Rudolf 192
Heuss, Theodor 186, 190
Heydrich, Reinhard 117, 121, 126, 128, 135, 144, 179, 205
Himmler, Heinrich 86, 117, 121, 126, 128, 144, 178, 206
Hindenburg, Paul von 18, 383
Hitler, Adolf 18, 24, 35, 43, 45, 67, 74, 78, 83, 91, 93, 94, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 121, 127, 142, 143, 144, 145, 147, 160, 171, 185, 193, 196, 200, 201, 203, 205, 208, 210, 213, 220, 230, 243, 263, 308, 311, 320, 353, 359, 366, 383, 385, 389, 401, 402
Hitzig, William M. 277
Hobbes, Thomas 328
Hobsbawm, Eric 237

Hockerts, Hans Günter 229, 381
Holmes, Oliver Wendell, Jr. 33, 347
Honecker, Erich 256, 259, 264
Höß, Rudolf 128, 294
Hruska, Roman L. 274, 275

Ikenberg, Siegfried 270
Isaac, Fanny 17
Isaac, Sam 17
Isenburg, Helene Elisabeth von hercegnő 187

Jackson, Robert M. 109, 110, 134, 348
Jaruzelski, Wojciech 265
Javits, Jacob 257
Jodl, Alfred 114
János Pál, II., pápa 332
Johnson, Lyndon B. 194, 349
Jordan, Charles 258, 263
Jost, Heinz 126, 127, 151, 179, 181, 199, 204, 367
Junge, Traudl 171

Kagan, Saul 295
Kaltenbrunner, Ernst 102, 103, 114
Karadžić, Radovan 341
Katzenstein, Ernst 228, 288, 290, 295, 300, 301
Kaufman, Jay 303
Kaul, Hans-Peter 353
Keitel, Wilhelm 114
Kennedy, Edward 274, 275
Kennedy, John F. 194
Keyes, Ken 330, 331, 332, 333, 334
Keyes, Penny 333
Kirkpatrick, Ivone 212
Kirsch, Philippe 347, 353
Kissinger, Henry 257
Klee, Ernst 187
Klein, Eugene 165
Klein, Julius 232, 300
Klingelhöfer, Waldemar 129, 181, 188, 189, 199
Klutznick, Philip
Koch, Ilse 71
Koch, Karl Otto 72
Koegel, Max 82
Kogon, Eugen 71, 72
Kohl, Helmut 267
Konieczny, Francis 172
Koppe, Fritz 270
Kranzbühler, Otto 303

Krupp, Alfried 206, 207, 211, 212, 225, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 300, 388
Krupp, Gustav 212
Kube, Wilhelm 129
Küster, Otto 234, 235,

Landis, James M. 37, 271, 387
Langerbein, Helmut 215
Leavitt, Moses A. 240
Lehman, Theodore (→ Goldsztajn, Tadeusz) 287, 288
Lemkin, Raphael 134
Leppold nagybácsi 11, 12, 16
Lewin, Isaac 245
Ležak, Emil 78, 80
Lincoln, Abraham 171
Lowenthal, Ernst G. 242
Lubanga Dyilo, Thomas 374, 391

Magee, Warren 201, 202
Mallmann, Klaus-Michael 119
Manet, Édouard 95
Marcus, David 109, 110, 385
Marshall, George C. 69
McCloy, Ellen 224
McCloy, John J. 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 207, 210, 211, 212, 213, 214, 224, 225, 270, 271, 287, 288, 289, 290, 291, 386
McDougal, Myres S. 314
McHaney, James 156, 164
McHaney, Marilyn 156, 164
McKay, Dwight 96, 98, 99, 100
McNamara, Robert 301, 302, 304, 349
Meiser, Hans 186
Mengele, Josef 221
Milch, Erhard 170
Miller, Israel 265, 266
Milošević, Slobodan 341
Mladić, Ratko 341
Moore, James 157, 158
Moran, Frederick A. 195
Mordechai S. 286
Morris, Virginia 324
Müller, Heinrich 128, 178
Musmanno, Michael 132, 143, 146, 149, 165, 167, 168, 170, 171, 173, 178, 181, 182, 184, 368, 386
Mussolini, Benito 113, 126, 169, 320

Nahm, Peter Paul 270
Napóleon, Bonaparte 101, 214
Nathan, Eli 348
Naumann, Erich 127, 151, 152, 179, 180, 181, 198, 201, 203, 367
Neuhäusler, Johannes 186
Niemöller, Martin 187
Nietzsche, Friedrich 359
Nixon, Richard 194
Nosske, Gustav 129, 151, 181, 204
Nowitz, Jack 60
Nteziryayo, Faustin 343

Oberheuser, Herta 276
Ocampo, Luis Moreno 374, 391
Ohlendorf, Otto 125, 126, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 155, 173, 178, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 197, 198, 203, 206, 213, 364, 367, 370, 386
Ott, Adolf 129, 205

Pace, William R. 344
Paine, Thomas 327
Pascal, Blaise 336
Patton, George S. 37, 49, 50, 54, 59, 67, 69, 70, 100, 364, 381, 384
Peck, David W. 195, 197
Pell, Herbert C. 57
Perlman, Chava 111
Petacci, Clara 113
Piusz, XII., pápa 188
Pohl, Oswald 86, 170, 172, 186, 191, 198, 200
Pound, Roscoe 31, 33

Radetzky, Waldemar von 129, 151, 181, 188, 199
Raeder, Erich 170
Rasch, Otto 127, 130, 367, 371
Reagan, Ronald 194, 266, 312, 327, 329, 330, 338, 390, 403
Reinharcz, Irene 298
Rembrandt 100, 101
Ribbentrop, Joachim von 114, 128
Robinson, Arthur N. R. 345
Robinson, Jacob 314
Röchling, Ernst Röchling család 301
Rommel, Erich 96

Roosevelt, Eleanor 211
Roosevelt, Franklin D. 31, 35, 52, 66, 83, 169, 192, 194
Rosenberg, Alfred 114, 135, 243
Rühl, Felix 129, 151, 177, 181, 199
Rusk, Dean 301
Ryan, Charles V. 299

Sandberger, Martin 129, 151, 181, 190, 199, 205
Sauckel, Fritz 114
Sárett, Móse 236, 373, 387
Schachter, Oscar 314
Schäffer, Fritz 239, 249, 251
Scharf, Michael P. 325
Scheffer, David J. 345, 348, 350, 351, 381
Schiller, Friedrich 70
Schirach, Baldur von 114
Schlabrendorff, Fabian von 213
Schmid, Carlo 190
Schmitz, Hermann 298
Scholl, Inge 213
Schröder, Gerhard 249, 250, 251
Schubert, Heinz 129, 138, 151, 181, 199, 204
Schulz, Erwin 129 151, 180, 181, 199, 204
Schumacher, Kurt 190
Schwartz, Dave 17
Schwartz, Walter 226
Seelos, Gebhard 190
Seibert, Willi 138, 181, 199, 204
Semprún, Jorge 70
Seyss-Inquart, Arthur 114
Shawcross, Hartley 139
Siemens, Hermann von 294
Simmons, Marlise 341
Six, Franz 128, 199, 180, 181, 199, 204, 205
Snow, Conrad E. 211
Sohn, Louis B. 314, 320, 323, 324, 325
Speer, Albert 95, 114, 142, 170, 308, 309, 310, 366, 389
Speight, John J. 173, 368
Squires, Tom 157
Steimle, Eugen 129, 151, 199, 205
Stevenson, Robert Louis 178
Stimson, Henry 192
Strauch, Eduard 129, 132, 136, 181
Streckenbach, Bruno 135, 146
Streicher, Julius 114
Stroop, Jurgen 92
Sudit, Elieser 234
Surholt, Hans 130

Szelasszié, Hailé 320
Szokolovszkij, Vaszilij 166
Sztálin, Joszif 52, 83, 166, 169

Taylor, John 164
Taylor, Mary 156, 164, 165, 386
Taylor, Telford 110, 111, 112, 114, 122, 123, 141, 142, 144, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 163, 164, 184, 209, 211, 213, 214, 216, 222, 270, 271, 281, 313, 314, 348, 382, 385, 386, 387
Tolsztoj, Lev 107
Toms, Robert M. 170
Trockij, Lev 25
Truman, Harry S. 108, 187, 191
Trump, Donald 351, 358

Vance, Cyrus 299, 300
Van Eyck, Hubert 101
Van Eyck, Jan 101
Van Gogh, Vincent 101
Verrijn, Heikelina 341, 382
Viktor Emánuel, III. 169
Vinson, Fred 202

Wagner, Erich 71, 72
Wahl, Eduard 187
Wałęsa, Lech 265
Warburg, Eric 289, 293
Warren, Edward 29, 30
Washington, George 305, 332
Weizsäcker, Ernst von 201
Weizsäcker, Richard von 194
Wexler, William 301
Wilson, Woodrow 43
Winzer, Otto 256
Wirsching, Andreas 250
Woetzel, Robert Kurt 345
Wollheim, Norbert 283
Wuest, Bill 123
Wurm, Theophil 186, 187

Zinovjev, Grigorij 24
Zola, Émile 200

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

TARTALOM

Több, mint kezdet / 5

Hell's Kitchenből a Harvardra / 11
A majdnem vízbe dobott gyermek • New York utcáin • A nagy világválság • Az amerikai álom • Francia Danielle Darrieux-vel • Első kriminalisztikai sikerek • Glueck professzor utat mutat Bennek

A háborúban / 35
Pearl Harbor és következményei • Európa: „A nagy futballmeccs előtt” • D-Day, With Delay • Szerelem és halál Franciaországban • „Eljött az én órám!”

Bűnözők üldözése / 55
„A legérdekesebb dolgokat látom és csinálom Európában” • Szövetséges pilóták lincselése • Dietrichhel a zuhany alatt • Eisenhower előtt Ohrdrufban • A „buchenwaldi boszorkány” lámpaernyője • Csak csont és bőr • A háború vége ünnepi hangulat nélkül • Mauthausen élőhalottai • A dachaui perek • Dzsippel a Sasfészekbe • Találkozás Hitler műkereskedőjével • Rembrandt a sóbányában • „Milliószámra vannak németek, akik jó emberek”

Nászút az örökkévalóság számára / 107
„Azt szeretném, hogy visszatérjen" • Bizonyítékok első kézből

A per / 117
Szenzációs lelet: „Jelentés az eseményekről: Szovjetunió" • Fővádló huszonhét évesen • A vádlottak kiválasztása • „Fájdalom és remény" • Egy tömeggyilkos perverz humánussága • A „pingvinszabály" • Taylor tábornok színre lép • Berlin felett az ég – zuhanás • A „showman" kolostorba vonul • Az ítélet napja • „Goodbye, Mr. Ohlendorf" • Szolidaritás tömeggyilkosokkal • A „chairman" kegyelmi aktusa • Az utolsó út, Hitler-köszöntéssel • Tömeggyilkosok szabadlábon • McCloy vallomása • Nürnberg az utókornak

Jóvátétel / 219
Lehetetlen küldetés • Pizsama a piros bőröndben • Jóvátétel Ben amulettjével • Felkelés Stockholmban, ellenállás Bonnban • Elrabolt szent kincsek • A temetők ura • A kis csontok órája • Az oroszlán barlangjában

Hogyan nyerünk meg „reménytelen" ügyeket / 269
Hidak egy új korba • „Put the heat on" • A ravensbrücki nyulak • Rózsák Varsóban

A német ipar rabszolgái /281
Megsemmisítés a munka által: I. G. Farben, a precedens • Leszámolás a Krupp-pal • Titkos egyezmény az AEG-vel • A Siemens és a morális megfontolás • A Rheinmetall ágyúi • Csupa csalódás • Ben találkozása Speerrel

„Make Law, Not War" / 311
„A legfontosabb probléma a világon" • „Mister Agression" az ENSZ-nél • „Egy eszmét nem tudsz fegyverrel megölni" • Küldemény Reagannek és Gorbacsovnak • A „századik majom" – avagy hogyan éljük túl az őrült időket • „Bóvliprofesszor" saját intézettel • „Law is better than war" • A „történelem végétől" a jugoszláviai háborúig • Száguldás Richard Goldstone-nal • Egy csekk Kofi Annannak • Ujjongás Rómában • Mr. Secretary meglepő telefonhívása • Homokvárak Scheveningenben – fogadás a királynőnél

„Sok szerencsét a világnak!" / 357

Függelék / 377
Képek jegyzéke • Köszönetnyilvánítás • Bibliográfia • Kronológia • Névmutató

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 2.

X30U889